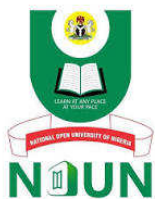

**COURSE
GUIDE**

**YOR 111
INTRODUCTION TO YORÙBÁ PEOPLE AND LANGUAGE
(IFÁÁRÀ SÌ ÌRAN ÀTI ÈDÈ YORÙBÁ)**

Course Team   Professor Dúró Adélékè (Course Writer)
                                 Professor Àrìnpé Adéjùmò (Course Editor)
DÚRÓ ADÉLÉKÈ
University of Ìbàdàn,

NATIONAL OPEN UNIVERSITY OF NIGERIA

2023 by NOUN Press
National Open University of Nigeria
Headquarters
University Village
Plot 91, Cadastral Zone
Nnamdi Azikiwe Expressway
Jabi, Abuja

Lagos Office
14/16 Ahmadu Bello Way
Victoria Island, Lagos

e-mail: centralinfo@nou.edu.ng
URL: www.nou.edu.ng

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, in any form or by any means, without permission in writing from the publisher.

First Printed 2023

ISBN: 978-978-058-853-3

**INTRODUCTION TO YORÙBÁ PEOPLE AND
LANGUAGE (ÌFÁÁRÀ SÍ ÌRAN ÀTI ÈDÈ YORÙBÁ)****COURSE CONTENT SPECIFICATIONS (COURSE****DESCRIPTION)**

This course introduces the students to the people, the Yorùbá language, their origin, migration, oral history, and their relationship to other people in Nigeria and Africa. The language component includes: introduction to the orthography and history of orthography; history of the development of the language; its classification; genetic; typological and aerial: Scholarship over the years.

ÌFÁÁRÀ SÍ KỌ̀SÌ YÌÌ

Àtànṣàkò kò sí lówó, ọ̀wó dīlagbà, etí ò sí lórí, orí di ọ̀ṣọ̀lì. Ọ̀kan gbòógì ni ìfáárà sí ìran àti èdè Yorùbá jẹ́. Nínú kọ̀sì yìí ni àwọn akẹ́kọ̀ yòò tí mọ̀ orírùn ìdìdelẹ̀ àti ìdàgbàsókè kíkọ̀ àti kíkọ̀ èdè Yorùbá. Ní ààrò ọ̀jọ̀, èdè Yorùbá kíkọ̀ àti kíkọ̀ kò sí ní àwùjọ̀ Yorùbá, nítorí pé ọ̀rò àtẹ̀nudẹ̀nu ní ó gbajúgbajà ní àwùjọ̀ Yorùbá. Èyí ni kíkọ̀ èdè Yorùbá sílẹ̀ ẹ̀ jẹ́ nńkan àjòjì, àyàfí ìgbà tí àwọn arínrìn-àjò, àwọn ajíhìnre wọ̀ àwùjọ̀ Yorùbá wá ni ọ̀rò mọ̀-ọ̀n-kọ̀-mọ̀-ọ̀n-kà wọ̀ àwùjọ̀ Yorùbá. Bí ọ̀ṣu wá ẹ̀ kú, bí ọ̀bẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ ni kọ̀sì yìí tẹ̀pẹ̀lẹ̀ mọ̀ lórí ìran Yorùbá àti ìdìlẹ̀lẹ̀ àkọ̀tọ̀ láti ọ̀dún 1819 tí títí dé ọ̀jọ̀ ònì.

Àkọ̀lẹ̀ gbòòrò kọ̀sì yìí ni ìfáárà sí ìran àti èdè Yorùbá; sùgbón a ní láti pín in sí ẹ̀lẹ̀kajẹ̀ka lónà tí àwọn akẹ́kọ̀ á fi lẹ̀ ní òye àtòkalẹ̀ àwọn kókó kókó àti ọ̀mọ̀lẹ̀ tí ó wà nínú èdè Yorùbá kíkọ̀ àti kíkọ̀. Kọ̀sì yìí ni ọ̀pákùtẹ̀lẹ̀ fún ẹ̀nikẹ̀ni tí ó bá ní òun ní ìmọ̀ mọ̀-ọ̀n-kọ̀ mọ̀-ọ̀n-kà. Ọ̀rò kíkọ̀ àti kíkọ̀ èdè Yorùbá jẹ́ nńkan àpawọ̀pọ̀ ẹ̀ láàárín ọ̀gòdòrò àwọn ẹ̀lẹ̀gbẹ̀jẹ̀gbẹ̀, olóríjorí onímọ̀ àti àwọn ilé iṣẹ̀ ìjọ̀ba fún ètò ẹ̀kọ̀. Sùgbón a gbòdò ẹ̀ ẹ̀kìlò kan pé ìmọ̀ kò pin sí inú ìwé yìí nikan, ìmọ̀ sì pọ̀ káàkiri àwọn inú ìwé mìíràn. Àwọn akẹ́kọ̀ á ti ipa lílo àwọn ìwé mìíràn mọ̀ bí àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá ẹ̀ rí láti ìgbàdẹ̀gbà nítorí iṣọ̀wọ̀kọ̀wé ẹ̀ ọ̀tòtòtò. Ìpàsípáyọ̀ sì wà nínú wọn, bi ó ti hánde nínú àwọn ìwé kíkà Yorùbá ní onírúurú.

A pín kọ̀sì yìí sí Módù mẹ̀ta sandi, kí a wá tó tún ẹ̀ àtúnpin Módù kọ̀ṣọ̀kan sí ipín mārùn-ún mārùn-ún. Àwọn àkóonú Módù àkókó ni: Èdè Yorùbá, Orírùn Yorùbá, Ìwọ̀ká ará ilú, Ìtàn àtẹ̀nudẹ̀nu àwọn ẹ̀yà àti ẹ̀ka èdè Yorùbá àti Àjọ̀ṣepọ̀ àwọn ìran Yorùbá pẹ̀lú àwọn mìíràn ní Nàìjíríà àti Áfíríkà. Módù yìí ló jẹ́ ìfáárà sí àwọn kókó orí ọ̀rò tí a máa ẹ̀ aláàpàdẹ̀ nínú àwọn Módù yòókù.

Módù kejì ni a ti pe àkíyèsí sí akítìyan àwọn akópa nínú kíkọ̀ àti kíkọ̀ àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá. Ní abẹ̀ itàn ìdìdelẹ̀ àkọ̀tọ̀ ni a ti ṣàlàyé nípa akítìyan àwọn arínrìnàjò sí ilẹ̀ Áfíríkà àti Orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. A tún mẹnù ba ipa tí àwọn ajíhìnre nàà kó nínú ìdàgbàsókè àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá. Ní abẹ̀ Módù yìí kan nàà ni a ti ṣàlàyé lẹ̀lẹ̀kàńka lórí oríṣííríṣíí ọ̀jọ̀ṣe àwọn Ìjọ̀, àwọn ìgbìmọ̀ àkọ̀tọ̀ àti ilówọ̀sí àwọn alénulọ̀rọ̀ nínú àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá. A pe àkíyèsí sí àkọ̀tọ̀ tí ìgbìmọ̀ J.C.C.E fọ̀wọ̀sí fún ilò èdè Yorùbá. A tún tọ̀ka sí àwọn àyípadà ọ̀tun tí ó wá n b́ àbá ìgbìmọ̀ yìí.

Módù kẹ̀ta tí a pín sí ọ̀nà mārùn-ún fojú wo àwọn akítìyan lókan-ò-jọ̀kan nípa lílo èdè Yorùbá. A ẹ̀ àyèwò ilò èdè Yorùbá lórí afẹ́fẹ́, lórí rídíò, tẹ̀lífisàn, fídíò àti ilò àwo rẹ̀kọ̀dù. A tún mẹnù ba àwọn ìwé ìròyìn àti ìwé àtìgbàdẹ̀gbà tí wọ̀n gbé jáde láti àwọn ilé iṣẹ̀ ìròyìn àti àwọn ìwé lórí àṣà, iṣe, àti lítírẹ̀ṣò Yorùbá.

Ní ikádíí, a yiiri àwọn iṣẹ́ akadá àti iṣẹ́ lámèétọ́ tí àwọn ònkòwé èdè Yorùbá àti onímò èdè Yorùbá gbé jade wò.

ÀFOJÚSÙN KỌ̀SÌ YÌÍ

Àfojúsùn kọ̀sì yìí ni fífi òye, ìmò nípa ìran Yorùbá yé àwọn akékọ̀ọ́ àti bí wọn ṣe tàn káakiri orílẹ̀ àgbáyé àti àjọṣepò tí ó wà láàárín àwọn ìran Yorùbá àti èyà mìíràn ní orílẹ̀ ayé. Ìmò nípa èyà àti ẹ̀ka èdè ṣe pàtàkì púpọ̀ nítorí pé Yorùbá àjùmọ̀lò yàtò sí àwọn ẹ̀ka èdè Yorùbá. Èyí ló fà á tí a fi gbọ̀dọ̀ pààlà, kí a sì yọ̀ àbídun láàárín àkọ̀tọ́ àjùmọ̀lò àti ti ẹ̀ka èdè. Àwọn òfin tí kò ṣe é rú nínú Yorùbá àjùmọ̀lò ni ẹ̀ka èdè Yorùbá máa n rú. Èrèdí rẹ̀ rẹ̀ é tí a fi pe àkíyèsí àwọn akékọ̀ọ́ sí i.

A tún fúnka mọ́ aáyan àwọn arinrinàjò òyìnbó, ipa àwọn ajíhìnre òyìnbó, àti akitiyan àwọn àlùfàà omọ́ Yorùbá lórí àkọ̀tọ́ àti idàgbàsókè èdè Yorùbá kí á tó mẹnba iṣẹ́ tí àwọn igbimò ẹ̀lẹ̀gbéjẹ̀gbé ṣe lórí àbá àkọ̀tọ́ Yorùbá àjùmọ̀lò. A kò gbàgbé láti fenu kan àbá àkọ̀tọ́ láti ọ̀dọ̀ àwọn alénulọ̀rò kọ̀ọ̀kan.

Àwọn akékọ̀ọ́ á tún mọ́ nípa ìbátan àwọn èdè tí wọn ti ní ilánà àtòkalẹ̀ gúnmo kan. A tún mẹnba ilò èdè Yorùbá lórí aféfé: rídíò, tẹ̀lífisàn, fídíò àti iwé iròyìn, àwọn akékọ̀ọ́ yòò tún ní ànfààní àti gbọ́ nípa àwọn iṣẹ́ tí àwọn onímò ti fi Yorùbá ṣe nínú iṣẹ́ akadá. Nípasè èyí, àwọn akékọ̀ọ́ yòò le mọ́ nípa ìran àti èdè Yorùbá.

OJÚṢE AKÉKỌ̀Ọ́

Omódé níṣe, àgbà níṣe la fi dá ilẹ̀ Ifẹ̀. Bí olùkọ́ ṣe ní iṣẹ́ tirẹ̀, bèè náà ni akékọ̀ọ́ náà ní ojúṣe tirẹ̀ láti mú èròngbà kọ̀sì yìí wá sí ìmúṣe. Iṣẹ́ akékọ̀ọ́ ni láti farabalẹ̀ gba ìtọ̀ni àti ìtọ̀sọ̀nà olùkọ́, èyí tí yòò mú kí ìmò wọn gbòdò sí i nípa ìran àti èdè Yorùbá.

Ojúṣe akékọ̀ọ́ ni láti ka ojú iwé kọ̀ọ̀kan tí ó wà nínú àpilẹ̀kọ́ yìí fínífinní àti ṣíṣe àkátúnkà rẹ̀. Akékọ̀ọ́ gbọ̀dọ́ dáhùn àwọn ibèèrè tí ó wà fún igbélẹ̀wọ̀n nínú àpilẹ̀kọ́ yìí. Bákan náà, bí awó bá kì fúnni, à á kì fún awo padà ni. Ojúṣe akékọ̀ọ́ ni láti ṣe àwọn iṣẹ́ àmúrelé rẹ̀ gbogbo tí olùkọ́ bá fún un, kí ó sì dá a padà fún olùkọ́ tí yòò ṣe igbélẹ̀wọ̀n rẹ̀. Èyí yòò ràn án lẹ̀wọ́ láti mọ́ bí ó ṣe kójú iwọ̀n sí. Akékọ̀ọ́ gbọ̀dọ́ bèèrè àwọn nnkan tí kò yé e lẹ̀wọ́ olùkọ́ rẹ̀ lásikò tí idánilẹ̀kọ́ bá n lẹ̀wọ́.

Yàtò fún pé akékọ̀ọ́ yòò ṣe àmúlò àwọn ìmò wònyí nínú idánwò rẹ̀, ní iparí kọ̀sì yìí, akékọ̀ọ́ gbọ̀dọ́ le lo ìmò rẹ̀ nínú kọ̀sì yìí lówùjọ, èyí tí yòò fi hàn bí onímò èdè àti onímò itàn tí mùṣèmúṣé rẹ̀ dá múṣé.

ÌGBÉLÉWỌN AKÉKỌ

Oríṣí ònà ìgbéléwọn méjì ló wà; iṣé ṣíṣe tí olùkọ yóò fi ọwọ sí àti ìdánwò alákoṣílẹ̀. Èyí dá lórí iṣé àmúṣe tí yóò jẹ́ dídájọ ní ìbámu pẹ̀lú àṣìkò àdápàdà. Iṣé àmúṣe jẹ́ ìdà ọgbọ̀n nínú ọgọ̀rùn-ún. Ìrètí wa ni pé ìmò tí ó bá gbà nínú èkọ̀ yìí yóò wúlò fún iṣé àmúṣe àti ìdánwò fún àṣeyege.

ÌGBÉLÉWỌN TÍ OLÙKỌ YÓÒ MÁÀKÌ

Iṣé ṣíṣe wà ní òpin ìpín kọ̀ọ̀kan. À n fọ̀kàn sí i pé akékọ̀ yóò wá ìdáhùn sí gbogbo ìbéèrè tó wà níbẹ̀. Gbogbo àwọn iṣé ṣíṣe yìí ni a ó yèwò tí máàkì yóò sí wà fún mẹ̀ta tó bá dára jù. Yóò jẹ́ ẹyọ kan ní Módù kan. Módù Kìíní dá lórí Ìran Yorùbá, Ìkejì dá lórí ẹ̀yà/ẹ̀ka èdè Yorùbá àti ìdàgbàsókè àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá, ìbátan àti àwọn iṣé tí wọ̀n ti fi èdè Yorùbá ṣe nínú iṣé akadá.

Iṣé ṣíṣe àti ìgbéléwọ̀n yìí ni a ó máa fi sọwọ̀ papọ̀ sí olùkọ̀ ṣaájú ọjọ̀ tí a bá dá. Bí ìdí pàtākì bá wà láti má ṣe dá iṣé nàà padà kí ọjọ̀ yìí tó pé, o ní láti fi tó olùkọ̀ létí ẹnì tí ó le pinnu láti sún ọjọ̀ nàà síwájú. Ìdí pàtākì ni ó lè mú kí olùkọ̀ ṣe bẹ̀ẹ̀.

ÌDÁNWỌ ÀṢEKÁGBÁ ÀTI ÒṢUNWỌN

Èyí ni Ìdánwò tí o ó jókòò ṣe léyìn tí ìdánilékòdọ̀ bá ti parí. Àwọn aláṣe ilé-ẹ̀kọ̀ ni yóò kéde ọjọ̀ àti àṣìkò àti ibi tí ìdánwò yóò ti wáyé. Má ṣe gbàgbè pé ìdà àádọ̀rin (70%) ni ìdánwò yìí kó nínú ọgọ̀rùn-ún

ÌLÀNÀ MÁÀKÌ GBÍGBÀ

Àtẹ̀ ìsàlẹ̀ yìí ṣe àfihàn bí máàkì gbígbà yóò ṣe wáyé

Ìgbéléwọ̀n	Máàkì
Iṣé-ṣíṣe Módù 1-3 mẹ̀ta tí ó dára jù ni a ó ṣe àkọ̀ṣílẹ̀ máàkì rẹ̀	Ọgbọ̀n (30%)
Ìdánwò Àṣekégbá	Àádọ̀rin (70%)
Àpapọ̀	Ọgọ̀rùn-ún (100%)

**MAIN
COURSE**
ÀKÓÓNÚ KỌ̀Ọ̀SÌ

Vice Chancellor's Remark

Forward

Ìfààrà sí Kọ̀ọ̀sì Yìí

**Módù Kìíní   Ìran Yorùbá, Èdè Wọ̀n àti Àjọṣepọ̀ Wọ̀n pẹ̀lú
Èyà Mìíràn Lágbaáyé**

Ìpín Kìíní	Orírun Yorùbá
Ìpín Kejì	Ìpílẹ̀ Orúkọ Yorùbá
Ìpín Kẹta	Ìwọkà
Ìpín Kẹrin	Àjọṣepọ̀ Ìran Yorùbá pẹ̀lú Àwọ̀n Ìran mìíràn ní Nàìjíríà àti Áfíríkà
Ìpín Karùn-ún	Àwọ̀n Èyà Yorùbá àti Èka-Èdè Wọ̀n

Módù Kejì   Ìtàn Ìdàgbàsókè Èdè Yorùbá àti Àkọtọ̀

Ìpín Kìíní	Ìtàn Ìdìdelẹ̀ Àkọtọ̀
Ìpín Kejì	Ipa Àwọ̀n Ajìhìnre àti Arìnrinàjò I
Ìpín Kẹta	Ipa Àwọ̀n Ajìhìnre àti Arìnrinàjò II
Ìpín Kẹrin	Ipa Àwọ̀n Ìgbìmọ̀
Ìpín Karùn-ún	Akitiyan Àwọ̀n Ọmọ̀ Abíníbí Yorùbá àti Ìjọba

Módù Kẹta   Kíkọ̀ Àti Ìlò Èdè Yorùbá

Ìpín Kìíní	Ìlò Èdè Yorùbá ní Ilé Iṣẹ̀ Ìwé Ìròyìn àti Ilé Iṣẹ̀
Ìtẹ̀wẹ̀tà	
Ìpín Kejì	Ìlò Èdè Yorùbá lórí Afẹ́fẹ́: Tẹ̀lifóònù, Rẹ́díò àti Tẹ̀lifísàn
Ìpín Kẹta	Ìlò Èdè Yorùbá fún Fídíò àti Sinnimá.
Ìpín Kẹrin	Kíkọ̀ Èdè Yorùbá ní àwọ̀n ilé ìwé gíga àti àwọ̀n iṣẹ̀ Akadá tí wọ̀n ti gbé jáde
Ìpín Karùn-ún	Akitiyan àwọ̀n ẹ̀gbẹ̀ ní oríṣìrìṣìí

MÓDÙ KÌÍNÍ   Ìran Yorùbá, Èdè Wọn àti Àjọṣepò Wọn pèlú Èyà Míiràn Lágbaáyé

Ìpín Kìíní: Orírun Yorubá

Àkòónú

- 1.0   Ìfáàrà
- 2.0   Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0   Ìbèèrè Ìṣaájú
- 4.0   Ìdánilẹ̀kọ̀ọ̀
  - 4.1   Orírun Yorubá àti Ìtàn
  - 4.2   Ìtàn Ìwásẹ̀ láti Inú Ẹ̀ṣẹ̀ Ifá
  - 4.3   Ìtẹ̀wònrò
  - 4.4   Ìrìnàjò láti Mèka wá sí Ilé-Ifẹ̀
  - 4.5   Àwọn omọ Odùduwà
- 5.0   Ìṣoniṣókí
- 6.0   Iṣẹ̀ Sísẹ̀
- 7.0   Ìwé Ìtọ́kasí

1.0   Ìfáàrà

Ohun tí a fé ẹ̀ ṣe nínú ìdánilẹ̀kọ̀ọ̀ yíí ni láti kọ́kọ́ pe àkíyèsí sí orírun Yorùbá àti ìtàn ìṣẹ̀dálẹ̀ rẹ̀. Bí Yorùbá ti ẹ̀ àti oríṣìíríṣìí ìtàn tó rọ̀ mọ̀ ìṣẹ̀dálẹ̀ wọn pàápàá èyí tó jẹ̀ mọ̀ ìwásẹ̀, bó ti jẹ̀ pé Odùduwà ló dá wọn. Òmíràn sọ̀ pé Odùduwà wá láti Mèkà ni àti bí Odùduwà ẹ̀ bí Ọ̀kànbí tí Ọ̀kànbí nàà sì bí omọ̀ méje. A kò ní Ẹ̀ṣẹ̀ mẹnù ba Ifá tí ó ẹ̀ wọn sílẹ̀.

2.0   Èròngbà Àti Àfojúsùn

Léyìn ìdánilẹ̀kọ̀ọ̀ yíí o ò le:

- sọ̀ ìtumọ̀ orírun
- sọ̀ àwọn ìtàn ìwásẹ̀ tó dá lórí ìtàn Yorùbá
- tọ́ka sí ẹ̀ṣẹ̀ Ifá tó sọ̀rọ̀ lórí ìran Yorùbá
- dárúkọ̀ Bàbá-nlá tó ẹ̀ Yorùbá sílẹ̀

3.0   Ìbèèrè Ìṣaájú

- 1) Kín ni à ní pè ní orírun?
- 2) Ta ni ó ẹ̀ ìran Yorùbá sílẹ̀?
- 3) Níbo sì ni Yorùbá gbà gégé bí orírun rẹ̀?

4.0 Idánilékòó

4.1 Orirun Yorùbá

Oríṣíríṣíí nńkan ni a gbọ nípa orírun àti ìṣẹ̀dálẹ̀ Yorùbá. Àwọn kan so pé Odùduwà ni ó sẹ̀ iran Yorùbá sílẹ̀. Èyí ló jẹ̀ ara ìtàn ìwásẹ̀, tí ó rọ̀ mọ̀ ọ̀n. Àwọn kan so pé ẹ̀ se ni Odùduwà wá láti Mèkà wá sí Ilé-Ifẹ̀. Àwọn kan so pé nígbà tí ó bímo, tán ní Ilé-Ifẹ̀, ni àwọn ọ̀mọ̀ rẹ̀ náà n tẹ̀ ìlú dó káàkiri. Yorùbá gbà pé Odùduwà ni baba nílá wọn.

4.2 Ìtàn Ìwásẹ̀ Yorùbá Láti Inú Ẹ̀ṣẹ̀ Ifá:

Nínú Odù Ifá Ọ̀yẹ̀kú Méjì; ó hàn pé ẹ̀wọn ni Odùduwà bá rọ̀ wá láti Ọ̀de Ọ̀run sí Ilé-Ifẹ̀:

Títítí lórí ogbó

Bìirìpé bìirìpé lomi ọ̀kọ̀ọ̀ dà

Dídà lomi ọ̀kọ̀ọ̀ dà

Omi ọ̀kọ̀ kì í yí

A díá fún Ooduà atẹ̀wònrò

(Abímbólá 1969:2)

Odù Ifá yìí fi hàn pé láti Ọ̀de Ọ̀run ni Odùduwà ti rọ̀ wá sí ilé ayé bí àwọn Irúnmolẹ̀ yòókù.

4.3 Ìtẹ̀wònrò

Lára àwọn ìtàn ìwásẹ̀ tí a gbọ̀ ni pé Ọ̀bàtálá ni Olódùmarè yàn kí ó wá dá ilé ayé, ẹ̀ṣẹ̀bọ̀n ó memu yó lójú ọ̀nà. Ó wá sùn lo fọ̀nfọ̀n. Odùduwà tí n bọ̀ lójú ọ̀nà bá a níbi tí ó sùn fọ̀nfọ̀n sí. Ọ̀un sì wá se isẹ̀ tí Olódùmarè rán Ọ̀bàtálá ẹ̀ṣẹ̀bọ̀n tí kò jẹ̀. Ìdí nìyí tí wọn fi máa n so pé Odùduwà ni baba Yorùbá àti gbogbo àgbáyé. Ẹ̀ṣẹ̀bọ̀n Akínjógbìn (1980) ọ̀pítàn kan kò gbà pé Ọ̀bàtálá àti Odùduwà jẹ̀ Ọ̀rìṣà tó rọ̀ wá láti ọ̀de ọ̀run.

4.4 Ìrìnàjò Láti Mèkà Wá Sí Ilé-Ifẹ̀

Ìtàn mìíràn tí ó tún fojú hánde ni pé ọ̀mọ̀ bíbí Lámúródu ni Odùduwà jẹ̀. Ẹ̀ṣẹ̀bọ̀n a gbọ̀ pe ogun ìjà ẹ̀sìn ni ó lé e kúrò ní Mèkà. Èyí ló fà á tí ó fi rìn títí dé Ilé-Ifẹ̀ níbi tí wọn so pé ó ti bá àwọn olùgbé ibẹ̀ bí i Ọ̀bàtálá àti àwọn ọ̀rìṣà mìíràn pẹ̀lú àwọn alábaàgbé wọn gbogbo. Nípa akitiyan Odùduwà tó fi ẹ̀ṣẹ̀gun àwọn Ìgbò ni wọn fi fi ẹ̀ olórí.

Àwọn ọ̀pítàn àti onímọ̀ èdè ti tún èrò wọn pa lórí pé iran Yorùbá ẹ̀ wá láti Ilẹ̀ Arébià, Íjibítì, Núbíà tàbí Moroe (Akínjógbìn, 1980; Akintoye, 2010). Wọn ka àwọn ìtàn àtẹ̀nudẹ̀nu bẹ̀ ẹ̀ sì àhesọ̀ lásán.

4.5 Àwọn Ọmọ Odùduwà

Ìtàn kan tún fi yéni pé Odùduwà bí Ọkànbí. Ọkànbí sì bí ọmọ méje. Àmọ̀ ìtàn mìíràn sọ pé Odùduwà ni ó bí àwọn ọmọ méjèèje: Olówu; Alákétu; Ọba Ìbíní; Ọràngún Ilé Ilá; Onísábe; Onípópó ti ilẹ̀ Pópó; Ọráníyàn. Láì ka ìkoṣùkọgbà tí ó le wà nínú àwọn ìtàn yìí sí, a rí i pé ọkòdọkan ọmọ wònyí ni ó lọ tẹ agbègbè kan dó. Àwọn ẹyà Olówu ni ó wà ní ilú Ọwu ní ipínlẹ̀ Ọsun àti ilẹ̀ Ègbá. Nígbà tí a rí Alákétu ní Kétu ní orílẹ̀ èdè Bẹ̀nẹ̀, Ìmẹ̀ko, Ìdofà, Ìgan Aládé àti àwọn ilú mìíràn. Ọba Bíní, tí ó tẹ̀ Bíní dó, náà tòn káàkírí agbègbè tí ó wà. Bẹ̀ẹ̀ ni Ọràngún dó sí ilá, ó sì ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ sẹ ọmọ silẹ̀ káàkírí agbègbè náà. Àwọn àdúgbò ti Onísábe sẹ̀ ní tirẹ̀ ni Sàbe ní orílẹ̀ èdè Bẹ̀nẹ̀. Àwọn ẹyà tí Onípópó sẹ̀ silẹ̀ ni Ègùn, Àgànyìn, Ànàgó, Gáá àti Aigbe. Ọráníyàn tí ó tẹ̀ ilẹ̀ Ọyọ̀ dó ni ó sẹ̀ ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ìran Yorùbá sílẹ̀.

Èwẹ̀, ẹyà ìran Yorùbá pọ̀ jù àwọn tí a mẹnù bà ní òkè lo. Ìdí rẹ̀ é tí a fi tòn-mó-òn pé ó sẹ̀ é sẹ̀ pé kí àwọn ọmọ Odùduwà ju méje tí a dárúko, pàápàá tí a bá wo ìtàn àwọn Ọba aládé pàtàkì méjì bí Aláké àti Ọwá Obòkun. Ìtàn sọ pé ọmọ Odùduwà ni wón. Aláké ni ó sẹ̀ àwọn Ègbá. Ọwá Obòkun ní ó sẹ̀ àwọn Ìjẹ̀sà. Àwọn ẹyà Ìran Yorùbá tí orúkọ wón hàn de ni Ọyọ̀, Ègbádò, Ègbá, Ìjẹ̀bù, Ìjẹ̀sà, Èkitì, Ọ̀ndó, Ìkálẹ̀, Ìlàje, Ọ̀wò, Àkókó, Kétu, Ègùn àti àwọn mìíràn.

5.0 Ìsonísókí

Orírùn tùmò sí ibi ìṣẹ̀dálẹ̀ ìran kan tàbí ènìyàn kan. Orírùn yìí le ro, mó, ìtàn ìwásẹ̀ tàbí ìtàn gidí. Kì í wá sẹ̀ gbogbo ìtàn ni ó máa n fí ẹ̀sẹ̀ múlẹ̀ gégé bí o ti káà nínú ìdánílẹ̀kọ̀ yìí. Nínú ìdánílẹ̀kọ̀ yìí a mẹnù bà á pé ìtàn ìwásẹ̀ ti inú odù Ifá sọ pé ẹ̀wòni ni Odùduwà bá rọ̀ wá sí ilẹ̀ ayé, nígbà tí ìtàn gidí fi hàn pé ìjà ẹ̀sìn ni ó gbé Odùduwà kúrò ní ilú Mékà tí ó fi rìn tí tí dé Ilé Ifẹ̀. Ìtàn sì fi yé wa pé ó bá àwọn ènìyàn kan ní ibẹ̀. Ìtàn gidí yìí ló tako àhesọ̀ mìíràn tí wón sọ̀ pé ilẹ̀ Arébià, Íjíbítì, Núbíà àti Meroe abbl ni ìran Yorùbá ti sẹ̀ wá. A tún mẹnù ba ọmọ Odùduwà, Ọkànbí àti àwọn ọmọ ọmọ rẹ̀ tí wón fónká tí wón sì di ẹyà Yorùbá ní ilẹ̀ Nàìjíríà àti orílẹ̀ èdè Bẹ̀nẹ̀.

6.0 Iṣẹ̀ Síṣe

- 1) Níbo ni Ìran Yorùbá ti sẹ̀ wá?
- 2) Kí ni Ifá wí nípa Odùduwà?
- 3) Dárúko àwọn ilú tí àwọn ọmọ Odùduwà tẹ̀dó sí.

7.0 Ìwé Ìtókásí

Abímbólá, Wándé. (1978). *Ìjìnlẹ̀ Ohùn Ẹnu Ifá*, Apá Kejì. O.U.P. 1978

Akínjógbìn, I.A (1980) “The Concept of Origin in Yoruba History: The Ifẹ̀ Example, Department Seminar Paper, Obafemi Awolowo University

Akíntóyè S. Adébánjì (2010). *A History of The Yoruba People*. Dakar: Amalion Publishing.

Àtándá, J.A (1969). *The Yoruba People: Their Origin, Culture and Civilization*, nínú

Ọlatúnjì, O.O (Olóòtú) *The Yorùbá: History, Culture and Language*. Ibadàn, Ibadàn University Press, Pp 3-36.

Hair, P.E.H. (1967) *The Early Study of Nigerian Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, Pp 4-30.

Owolabi àti àwọn iyókù (1985), *Ìjìnlẹ̀ àti Lítírésọ̀ Yorùbá*, Ìwé kìn-ín-ní. Ibadan: Evans Brothers Nig. Publishers Ltd.

Ìpín Kejì: Ìpìlẹ̀ Orúkọ Yorùbá

Àkóónú

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánìlẹ̀kọ̀ọ̀
  - 4.1 Ìpìlẹ̀ Orúkọ Yorùbá
  - 4.2 Ìran Yorùbá Gégé bí “Akú” àti “Lukumi”
  - 4.3 Orísun orúkọ Yorùbá
- 5.0 Ìṣonìṣókí
- 6.0 Iṣẹ̀ Sísẹ̀
- 7.0 Ìwé Ìtọ́kasí

1.0 Ìfáàrà

A fẹ̀ ṣàlàyé fún ọ̀ nínú ìdánìlẹ̀kọ̀ọ̀ yìí bí ìran Yorùbá ẹ̀ gba orúkọ Yorùbá àti ìhà tí àwọn kan kọ sí orúkọ yẹn nìbèrè láàárín àwọn tó n jẹ̀ Yorùbá lónìí.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Léyìn ìdánìlẹ̀kọ̀ọ̀ yìí, o ó le:

- tọ́ka sí orúkọ oríṣiíríṣií tí àwọn àlejò n pe ìran Yorùbá
- ṣàlàyé ìdí tí àwọn kan fi tako orúkọ yìí.
- tọ́ka sí orísun tí orúkọ Yorùbá yìí ti jáde wá

3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú

1. Àwọn wo ni n pe Yorùbá ní “Akú”?
2. Àwọn wo ni n pè wọn ní ‘Yarba’, “Yourriba”?
3. Ṣàlàyé ìdí tí wọn fi n pè wọn ní “Lucomi/Lucumi”.

4.0 Ìdánìlẹ̀kọ̀ọ̀

4.1 Ìpìlẹ̀ Orúkọ Yorùbá

Kì í ẹ̀ “Yorùbá” ni ó jẹ̀ orúkọ ìpìlẹ̀ tí ìran yìí n jẹ̀, tórí pé ẹ̀ka èdè kọ̀ọ̀kan tí ó wà ní ilẹ̀ Yorùbá ni ó rí ara rẹ̀ gégé bí ilú olómìnira. Kálukú wọn ni kò sì fẹ̀ kí wọn ra orúkọ kan bọ̀ òun lórùn. Àpẹ̀rẹ̀ kan tí ó wá sí wa lókàn ni akitiyan àwọn òyìnbó Potogí àti Jamani láti pe àkíyèsí sí ètò ìṣẹ̀jọ̀ba ní àárín ìran Yorùbá. Oríṣiíríṣií orúkọ ni wọn lò nígbà yẹn láti tọ́ka sí ìran Yorùbá. Wọn tọ́ka sí àwọn ẹ̀yà Yorùbá lọ̀kọ̀kan ní gégé bí ó ẹ̀ hàn nínú àtòkalẹ̀ wònyìí: Ìjọ̀ba ti **Ìjẹ̀bú**, Ìjọ̀ba ti **Oedobo** (?Ọ̀yọ̀),

Ìjọba ti **Ogane (Oghene tàbí Ọ̀òni ti Ifẹ̀)**. Wọn tún pè wọn ní **Nàgó**. Ní sẹ́ntùrì kọ̀kàndínlógún yíí kan nàà, wọn tún pè wọn ní **Hio** tàbí **Eyo**.

Àwọn ìran Haúsá tí wọn jẹ́ alábààgbé, pe ìran Yorùbá ní “**Yariba**”. Àwọn Hausa tilẹ̀ gbà pé ìbátan tí ó jìnnà sí ara wọn ni Yorùbá àti Hausa, àti pé ọ̀kan nínú wọn a sì máa pe Yorùbá ní “**Yarabawa**”, şùgbọn Yorùbá lòdì sí ìtàn yíí.

4.2 Ìran Yorùbá Gégé bí “Akú” àti “Lucumi”

Orúkọ **Akú** àti **Lucumi** ni wọn rà bo, àwọn erú tí wọn jẹ́ ọ̀mọ̀ Yorùbá tí wọn ti rí ìdánḡè gbà lóko erú, àmó tí wọn fi ilẹ̀ Sàró şe ibùgbé ní ilú Freetown. Èrì fi hàn pé látí inú àşà ìkíni ni orúkọ yíí ti jẹ́ jáde. Ìran Yorùbá fẹ̀ràn látí máa sọ pé: “ẹ́ kú”; bí a ti rí i nínú “*ẹ́ kú işẹ́*”; “*ẹ́ káàárọ̀*”; “*ẹ́ kú ewu ọ̀mọ̀*”; èwẹ̀, wọn le tún sọ pé : “*a kú işẹ́*”; “*a kú àjoşẹ*”; “*a kú àdúrótì*”; “*a kú ọ̀rọ̀...*”; “*a kú ọ̀dún*”; “*a kú iléédè*”; “*abbl.* Bí àwọn orúkọ wònyíí şe di àlábọ̀rùn tó di èwù fún ìran Yorùbá nìyẹn.

Nígbà mìíràn, wọn tún máa n pe ìran Yorùbá ni ọ̀mọ̀ “*ẹ́ káàárọ̀, ẹ́ ò jùre*” tàbí “*ku oótù, ẹ́ ò jùre*”. Gbogbo ìran Yorùbá ni ó fi ara mó èyí bí ẹ̀ka èdè tilẹ̀ yàtò, ìdí ni pé ìkíni yíí kò fi ẹ̀ka èdè ènìkan hàn, wọn fi n béèrè àlàáfíá ẹnì ni. Àwọn ìran Yorùbá alára gan-an ni wọn máa n pe ara wọn bẹ̀ẹ̀ kì í şe ará ìta. Àwọn ọ̀mọ̀ Yorùbá tí wọn kó lẹ̀rú lọ sí Cuba, ilẹ̀ Amẹ̀ríkà àti West Indies ni wọn tún n pè ní àwọn orúkọ bíi “*Lucomi*”. Èdà apààrọ̀ orúkọ yíí ni *Ulkum/Alkamy*. Àwọn ẹnì tí ó wà ní òkè okun ni wọn n pè ní “*Lucomi*” tàbí “*Lucumi*” nígbà tí wọn n pe àwọn ìran Yorùbá tó wà ní ilẹ̀ Nàìjíríà ní *Ulkami/Ulkum/Alkamy*. Àwọn ará Òkè-Ògùn ni wọn máa n lo ọ̀rọ̀ yíí, tí wọn á ní “*Olùkù mi*” èyí tó túmọ̀ sí “*ọ̀rẹ́ mi*”.

4.3 Orísun Orúkọ Yorùbá

Ní ìpilẹ̀, a ti kọ̀kọ̀ sọ ọ̀rọ̀ lórí *Yarba, Yariba, Yarriba, Yourriba, Yorriba* àti *Yaro-ba* gégé bí orísun orúkọ Yorùbá. Èyí kò fi bẹ̀ẹ̀ tònà nítorí pé àwọn kan sọ pé *Yarriba* àti *Yaro-ba* ní èdè Hausa ni ó túmọ̀ sí kì í şe “*ọ̀mọ̀dékùnrin*”; èyí lòdì sí àşà ìbọ̀wọ̀fún tàbí àşà àpọ̀nlé tí àwọn Hausa máa n şe fún àwọn ọ̀kùnrin ilẹ̀ Yorùbá nítorí ọ̀gbọ̀n inú àti ìdásásá wọn. Àbá pé ọ̀mọ̀ Khatan ti ilẹ̀ Arébià (Lárúbáwá) ni ó fún ìran Yorùbá lórúkọ kò fi bẹ̀ẹ̀ múlẹ̀ nítorí pé, *Yarba* tí wọn rà bo ìran Yorùbá lẹ̀rùn jẹ́ orúkọ abúlẹ̀ kan tó wà ní agbègbè Soveyseh tí Agbọ̀n Karùn-ún, ní Èkùn Khuzestan, ní orílẹ̀-èdè Iran. Orísun orúkọ yíí ni ó jẹ́ jade látí inú işẹ́ àti işẹ̀rò̀nḡfèsì ìran Yorùbá. Àpẹ̀rẹ̀ tí a máa şe àmúlò ní tí àwọn eléégún tí wọn máa n sọ pé:

“Mo rí ìbà baba mi” – ẹ́ wo àpẹ̀rẹ̀ yíí síwájú síí.

Egúngún: Mó rí ìbà baba mi

Ònwòran1: Kí ló dé tí kò fi tí ì bẹ̀rẹ̀ eré?

Ònwòran 2: **Yòò rí ìbà** bàbá rẹ̀, tórí tá a bá dóde, ìbà baba là á kọ́kọ́ jù.

Ìpèdè kejì tí a tún tànmọ̀-òn pé ó jẹ́ orísun orúko, yíi nàà ni ìpèdè láàárín agbo ilé tàbí nínú òdèdè, ẹ̀ wo àpẹ̀rẹ̀ yíi:

Àlejò: Ẹ káààrò ooo?

Onílẹ̀: Ẹ káààrò ooo?

Àlejò: Ẹ jòó, ẹ̀ se mo bá Yòmí?

Onílẹ̀: O ò bá a, ó ẹ̀sẹ̀ jáde ni

Àlejò: Tó o bá gbésẹ̀ nílẹ̀, ò ó ba?

Aládùúgbò: **Yóó bá a?**

Onílẹ̀: **Yòò rí i bá lónà.**

Àwọn ìpèdè méjéjì ni ó bí orúko Yorùbá tí a bá lo òfin ìyọ̀pọ̀ fáwẹ̀lì pé **i + i** ni a yọ̀pọ̀ di fáwẹ̀lì “**u**”; nípa lílo òdiwọ̀n yíi tí a sì tẹ̀lé òfin ìṣẹ̀dá ọ̀rọ̀, á wá di

Yòò + (**ri + i**) bá → Yòò + **ru** + bá → Yorùbá

Èyí lòdì sí èrò tí wọ̀n ti sọ̀ pé ìpílẹ̀ orúko Yorùbá ni pé “**Yo + ribá**” ló di Yorùbá. Ó ẹ̀ se é ẹ̀ se kí ó jẹ́ “**ribá**” tí wọ̀n fi kun orúko yíi tẹ̀lé rí ni àwọn Yorùbá fí lòdí sí i. A gbòdò wá fi kún un pé nńkan tí ó dára ni pé àwọn ẹ̀ka ìran Yorùbá yòókù bí i Ègbá, Ìjẹ̀bú, Èkítì, Ìfẹ̀, Ìjẹ̀sà àti Òndó ti gba orúko yíi wọ̀lé, èyí tí wọ̀n takò níbẹ̀rẹ̀ pẹ̀pẹ̀ pé ó jẹ́ orúko, fún àwọn ẹ̀kùn Òyó tí ilẹ̀ wọ̀n wà ní ilẹ̀ ọ̀dàn. Òyìnbó Ajélẹ̀ kan ni ó wá, tí ó bá gbogbo àwọn ìjòyè pàtàkì pàtàkì ilẹ̀ Yorùbá ẹ̀ ipàdé níbi tí ó ti gbà wọ̀n nímọ̀ràn pé kí wọ̀n máa jẹ́ YORUBÁ nítorí pé ọ̀mọ̀ Odùduwà kan nàà ni gbogbo wọ̀n àti pé Ọ̀ni Adémilúyì gba àbá yíi wọ̀lé lẹ̀yìn ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àrọ̀wà tí wọ̀n pa fún wọ̀n lórí orúko àjùmọ̀jẹ̀ yíi.

5.0 Ìsọ̀nísókí

Nínú ìdánílẹ̀kọ̀ yíi, o ti kà bí oríṣííríṣíí àwùjọ̀ kọ̀ọ̀kan ẹ̀ se fún ìran Yorùbá lórúko. Àwọn kan lo àṣà ikíni wọ̀n láti fún wọ̀n ní orúko bí i “**Akú**” gégé bí ó ẹ̀ se hàn de nínú ikíni bí i “**a kú iyálẹ̀ta**”, “**a kú ọ̀jò**”, “**a kú ọ̀wólómí**” abbl. Àwọn mìíràn tún wo ìpèdè wọ̀n ní ilẹ̀ àjòjì, pàápàá tí wọ̀n bá n pe àkíyèsí sí àwọn ọ̀rẹ̀ wọ̀n pé “**olúkù mí**”, wọ̀n tipasẹ̀ bẹ̀ ẹ̀ gba orúko bí i “**Lucomi**” tàbí “**Lucumi**” (**Lúkùmi**). Àwọn gan-an n pe ara wọ̀n ní ọ̀mọ̀ “**kú ọ̀ótù, ọ̀ jùre**” gégé bí ó ti fi ojú hàn nínú àṣà ikíni wọ̀n. A ṣàlàyé pé kí í ẹ̀ se gbogbo ìran Yorùbá ló faramọ̀ orúko àjùmọ̀jẹ̀ àti àjùmọ̀lò yíi, nítorí pé kálukú fẹ̀ fi ẹ̀ka èdè rẹ̀ hàn. Nígbẹ̀yìn-gbẹ̀yìn gbogbo wọ̀n fi ara mó orúko yíi. Èrí àrídájú tí wá fi hàn pé inú àwùjọ̀ Yorùbá ni orúko àjùmọ̀jẹ̀ yíi ti jẹ́ jáde.

6.0 Isẹ̀ Sísẹ̀

- 1) Orúko wo ni wọ̀n n pe ìran Yorùbá ní oko ẹ̀rú?
- 2) Orúko wo ni wọ̀n n pè wọ̀n ní Freetown ní orílẹ̀ èdè Sáró?

3) Sàlàyé bí orúkọ “Yorùbá” àjùmòjé, ẹ ẹ jadé láti inú ìpèdè wọ̀n.

7.0 Ìwé Ìtókasi

Adédèjì, Joel Adéyínká. (1969). *The Alárinjọ Theatre: (The study of a Yorùbá theatrical art from its earliest beginning to the present time)*, An unpublished Ph.D Thesis, University of Ibàdàn, Nigeria.

Adélékè, D.A. (in press). “Yorubanness”

Adélékè, D.A. (2020) *The Foolery of Man Beyond the Theatrical World: Perspectives from Indigenous African Literary Critic*. Ibadan: Ibadan University Pres-s.

Àtándá, J.A (1996). “The Yoruba People: Their Origin, Culture ànd Civilization” nínú

Olátúnjì O.O (Olóòtú) *The Yorùbá: History, Culture and Language*. Ibàdàn, Ibàdàn University Press, pp. 3-36.

Awóniyì. T.A. (1978). *Yorùbá Language in Education*. Ibàdàn University Press.

Hair, P.E.H. (1969) *The Early Study of Nigerian Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.

Owólabí àti àwọ̀n ìyokù, (1985) *Ìjìnlẹ̀ Èdè àti Lítírésọ̀ Yorùbá*. Ìwé Kìn-ín-ní. Ibàdàn: Evans Brothers (Nig publishers) Ltd.

Ìpín Kẹta: Ìwọká

Àkóónú

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìsaájú
- 4.0 Ìdánilẹ̀kọ̀ọ̀
  - 4.1 Ìwọká
  - 4.2 Ìfọnká nípasẹ̀ Ìtẹ̀lúdó
  - 4.3 Ìkólẹ̀rú (Ìkónilẹ̀rú)
  - 4.4 Ìgbòminira (Ìdándè lóko ẹrú)
  - 4.5 Ibùgbé wọn ní Orílẹ̀-èdè Nàìjíríà
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0 Iṣẹ̀ Sísẹ̀
- 7.0 Ìwé Itókasí

1.0 Ìfáàrà

O ó kà nípa ìwọká ìran Yorùbá tí ó pẹka sí oríṣííríṣíì ọ̀nà. Ìdí nì pé oríṣííríṣíì gbédììgbédìì nì ó gbé àwọn ọmọ Yorùbá kúrò nílẹ. Ọdúnjọ (1967) sọ pé, Àwọn mìíràn fi ilú abínibí wọn sílẹ̀ nítorí ijà oyè tàbí nítorí iṣẹ̀ ogun jíjà. Àkíyèsí nì pé, “ogún ọmọdé kò lè ṣeré fún ogún ọdún.” Kálukú nì ó fé wá ibi ọ̀tun lọ dọ sí. Àwọn ẹ̀lòmìíràn nínú ìran Yorùbá nì ogun kó tí wọn fi dèrò ilẹ̀ mìíràn. Àwọn kan sì wá iṣẹ̀ ajé lọ nì wọn fi dèrò ilẹ̀ ọ̀kèèrè, tí wọn sì fibẹ̀ ṣelẹ̀. Ẹ̀yí ló fà á tí ifọnká àwọn ọmọ Yorùbá fi wà káàkiri.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Léyìn ìdánilẹ̀kọ̀ọ̀ yí, o ó le:

- sọ ohun tó fa ifọnká àti ìwọká ọmọ Yorùbá
- tọka sí ibùgbé àwọn Yorùbá ní Orílẹ̀-èdè Nàìjíríà
- ya máàpù ibi tí a ti lè rí ìran Yorùbá ní Orílẹ̀-èdè Nàìjíríà àti Ìwọ̀ Oòrùn ilẹ̀ Áfíríkà

3.0 Ìbèèrè Ìsaájú

- 1) Orúkọ wo nì wọn nì pe ìran Yorùbá ní ilẹ̀ Bẹ̀nẹ̀?
- 2) Dárúko àwọn ilẹ̀ àjòjì tí wọn kó ìran Yorùbá ní ẹrú lọ.
- 3) Dárúko àwọn ọmọ Odùduwà tí wọn lọ tẹ̀ ilú dọ ní ilẹ̀ Nàìjíríà, kí o sì sọ orúkọ àdámọ̀ aládé wọn tí a mọ̀ wọn mọ̀.

4.0 Ìdánilékòò

4.1 Ìwóká

Ìwóká ni kí a sí kúrò ní ààyè wa lọ sí ààyè mìíràn bóyá pèlú ipá tàbí pèlú ifẹ inú ẹnì. Àwọn ọmọ Odùduwà tí wọn bí ni a gbọ pé wọn sí pèlú ifẹ inú ara wọn wọn láti lọ tẹ ilú dó. Èyí ni a ó fi pe àkíyèsí sí àwọn ọmọ Odùduwà tí wọn bí sí Ilé-Ifẹ tí wọn sì lọ tẹ ilú mìíràn dó.

4.2 Ìfọnká Nípasẹ Ìtẹlúdó

Àwọn ilú tí àwọn ọmọ Odùduwà tẹdó níwònyí pèlú orúkọ oyè wọn:

Alákétu ti ilẹ̀ Kétu
 Ọ̀ràngún ti ilẹ̀ Ìlá
 Oníbìni ti ilẹ̀ Bẹ̀nẹ̀
 Onípópó ti ilẹ̀ Pópó
 Onísàbẹ̀ẹ̀ ti ilẹ̀ Sàbẹ̀ẹ̀
 Ọ̀rànmíyàn tí ilẹ̀ Ọ̀yọ̀
 Aláké ti ilẹ̀ Aké (Ègbá)

A gbọ pé ogun ni Ọ̀rànmíyàn, tó jẹ̀ àbíkéyìn, jà lọ tí gbogbo àwọn ègbọn rẹ̀ fi pín ogún tán kí ó tó dé. Ó tẹ̀ ilú dó sí Ọ̀yọ̀ ilẹ̀. Nípasẹ̀ pé wọn n pín orílẹ̀-èdè ilẹ̀ Áfíríkà ni Sábẹ̀ àti Kétu fi wà ní Orílẹ̀-èdè Bẹ̀nẹ̀ tí tí di òní olóní yí. Onípópó ti ilẹ̀ Pópó yí ni àwọn kan gbà pé ó sẹ̀ àwọn Èègùn, Àgànyìn, Ànàgó, Gáá àti Aigbe sílẹ̀. Èyí ni kò fi gbodò sẹ̀ àjòjì sí wa pé a rí iran Yorùbá ní ilẹ̀ Bẹ̀nẹ̀, Tógò àti Gana. Orílẹ̀ èdè Gana ni wọn n pè ní ilẹ̀ Àgànyìn. Nípasẹ̀ òwò sí sẹ̀, iran Yorùbá tàn ká ọ̀nà òkè oya; ogun jíjà nàà sì mú wọn dé òkè oya yí kan nàà. Bí a kò bá gbàgbé pé Ọ̀rànmíyàn jagun lọ síbẹ̀. Ó yẹ̀ kí á mú un wá sí irántí pé ọmọ ilẹ̀ Nupé ni iyá Sàngó. Iyàn máa n fa isínípò fún àwọn ọmọ Yorùbá. Ijà oyè máa n sí àwọn èlòmìrán ní pò pèlú. Irúfẹ̀ èyí sẹ̀lẹ̀ nígbà tí ọmọ ọ̀ba Ilé Ifẹ̀ kan tí orúkọ rẹ̀ n jẹ̀ Olójọ̀ Agbélé fi Ifẹ̀ sílẹ̀ pèlú ọ̀pòlọ̀pò àwọn emẹ̀wà rẹ̀, tó fi lọ tẹ̀ Ifẹ̀wàrà dó.

Àwọn ilú Olóba ní máa n fẹ̀ láti fẹ̀ ilẹ̀ ọ̀ba wọn lójú, nípa bẹ̀ẹ̀ wọn á rán àwọn ajéjẹ̀ tàbí aṣojú wọn láti lọ gba àwọn ilú kan, kí wọn sì máa darí wọn. Nípasẹ̀ bá yí, ni wọn fi dá àwọn ilú bí i Ede, Ọ̀fà, Ìbòlò abbl.

Nhkan kefà ni ogun ibòòsí, “ẹ̀ gbà wá o”. Bí àpẹ̀rẹ̀, àwọn àjòjì ni ó dá Ìmèsí Ìgbódó tí a mò sí Òkè Ìmèsí nítorí ogun Ìjẹ̀sà tó fẹ̀ kó wọn.

4.3 Ìkólérú (Ìkónilérú)

Àwọn ara ilẹ̀ Bẹ̀nẹ̀, tí a mò sí ilẹ̀ Dàhòmì, tẹ̀lẹ̀ tẹ̀lẹ̀rì, máa n wá kó àwọn iran Yorùbá lérú. Èyí fi hàn pé nípasẹ̀ ìkólérú, àwọn ọmọ Yorùbá kan di ara Dàhòmì tàbí Bẹ̀nẹ̀. Àwọn ọmọ Yorùbá tún n kó ara wọn lérú tí wọn

sì n ta ara wọn lẹrú, fún àwọn oníṣòwò. Wọn kó àwọn Yorùbá kojá ìgbèrí òkun láti nńkan bí ẹ̀ntíúrí Kẹ̀rindínlógún. Òwò ẹ̀rú ẹ̀sẹ̀ yí ti wá n gòkè nígbà tí yòò fi di ẹ̀ntíúrí Kẹ̀tádínlógún. Ẹ̀gbọ̀n òwò yí gogò ní ọ̀dún 1826, tí tí wọ 1850. Òwò ẹ̀rú yí wá wọ ọ̀ sí ilẹ̀ Amẹ̀ríkà ní ọ̀dún 1867. Gbogbo àdúgbò tí wọn kó àwọn ìran Yorùbá lẹrú ọ̀ ni àwọn agbègbè bí i: Chesapeake Bay ní Àríwá Amẹ̀ríkà tí tí dé Rio de la Plata ní Gúsù Amẹ̀ríkà àti àwọn erékùsù bi West Indies. A tún wá ní àwọn ọ̀wọ̀ ẹ̀rú Yorùbá ní Virginia, Àríwá Carolina, Gúsù Carolina, Georgia àti Florida ní Àríwá Amẹ̀ríkà. Àwọn àdúgbò mǐràn ní ilẹ̀ Amẹ̀ríkà ni Costa Rica, Nicaragua, Panama àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ ọ̀. Ní Gúsù Amẹ̀ríkà, wọn wà ní Guyana, Surinam, Venezuela àti Brazil. Wọn tún wà ní Cuba, Saint – Domingue ní Haiti, Jamaica, Trinidad, Tobago, Barbados, Guadeloupe, Martinique, St. Lucia abbl ni West Indies.

4.4 Ìgbòmìnira (Ìdìdèlẹ̀ Lóko Ẹ̀rú)

Irúfẹ̀ àwọn tí wọn kó lẹrú ọ̀, sí ilẹ̀ Amẹ̀ríkà, Faransé àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ ọ̀ ni wọn rí idándè láti ọ̀wọ̀ àwọn ọ̀mọ̀ ogun ojú omi Gẹ̀ẹ̀sì (British Navy). Páápáà àwọn ẹ̀rú tí wọn wà ní Bihar, Brazil àti Cuba àti àwọn kan láti àwọn erékùsù West Indies ni wọn n dá padà sí ilẹ̀ Sàró nígbà tí àwọn kan sì padà sí orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Ẹ̀gbọ̀n a gbọ̀dọ̀ fi kún un pé àti gba òmìnira àwọn ẹ̀rú ní ilẹ̀ Amẹ̀ríkà nira. Àwọn “Akú” ni wọn kókọ̀ gba òmìnira padà sí orílẹ̀ èdè Nàìjíríà ní oṣù kẹ̀rin ọ̀dún 1839, ẹ̀gbọ̀n gẹ̀gẹ̀ bí a ẹ̀ sọ, àwọn tí kò ní ànfààni láti padà sílẹ̀ tó jẹ̀ ọ̀mọ̀ Yorùbá ti dá ilú sílẹ̀ ní Ilú tí wọn wà, níbi tí wọn ti ní ọ̀ba, ìjòyè, ògbóni, àwòrò lókúnrin lóbínrin. Wọn n gbọ̀ orin abínibí Yorùbá, wọn sì n dá ẹ̀gbẹ̀ Yorùbá sílẹ̀. Wọn ní ojúbọ̀, wọn sì n bo, àwọn òrìṣà ilẹ̀ Yorùbá, wọn n ẹ̀tùtù, wọn sì n ẹ̀ gbogbo ọ̀dún ìbílẹ̀ tí a mò mò Yorùbá. Orúkọ̀ ilú tí wọn dá sílẹ̀ nàà ní Ọ̀yótúnjì, ní ọ̀dún 1959. Gbogbo ìṣe Yorùbá ni wọn n ẹ̀ níbẹ̀.

4.5 Ìbùgbé Wọn Ní Orílẹ̀ Èdè Nàìjíríà

Ọ̀gòdòrò àwọn Yorùbá ni wọn wà ní Gúsù Ìwọ̀ Oòrùn Nàìjíríà. Ìran yí tún fẹ̀sẹ̀ múlẹ̀ dáadáa ní àwọn ipínlẹ̀ wọ̀nyí: Ọ̀gùn, Ọ̀ndó, Ọ̀yó, Èkítì, Ọ̀ṣun àti ipínlẹ̀ Kwarà, páápáà àwọn tó wà ní ilẹ̀ Ìgbómìnà, Ajàsẹ̀pọ̀, Ọ̀ró, Ìgbàjà, Ìsìn, Saare, Ẹ̀gbẹ̀, Ìlorin, Ọ̀fà abbl. A tún rí wọn ní ipínlẹ̀ Kogí, àwọn Ọ̀kun, Kàbà, Gbèdẹ̀ abbl. Ní ipínlẹ̀ Delta, àwọn Yorùbá wà níbẹ̀ pẹ̀lú, bákan nàà ni ipínlẹ̀ Edo.

Ní àwọn ipínlẹ̀ wọ̀nyí, ni a ti rí àwọn ẹ̀ka èdè kọ̀kọ̀kan. Ní ipínlẹ̀ Ọ̀yó ni a ti rí Ìbàdàn, Ọ̀yó, Ọ̀kè Ọ̀gùn, Ìbàràpá, Ọ̀nkò. Ní ipínlẹ̀ Ọ̀ṣun, a rí Ifẹ̀, Ìjẹ̀sà, Ìgbómìnà, Ọ̀yó, Ìbòlò. Ní ipínlẹ̀ Èkítì, a ní Èkítì, Mọ̀bà, Ìjùmù, Yàgbà, Ìkòlẹ̀, Ìgbómìnà. Ní Èkó, a ní Àwòrì, Èègùn, Ìjẹ̀bù. Ní ipínlẹ̀ Ondó, a rí Ọ̀ndó, Ìkálẹ̀, Àkókó, Ọ̀kè Àgbè abbl. Ní ipínlẹ̀ Ọ̀gùn, a rí Àwòrì, Ìjẹ̀bù, Rẹ̀mò, Yewa, Ẹ̀gbá abbl.

5.0 Ìṣonísókí

Lábẹ̀ ìdánilékòdọ̀ yíí, o ti kàá pé ìwóká jẹ̀ ìṣípòpadà kúrò ní ilẹ̀ ẹ̀ni lọ sí ibòmìíràn yálà nípasẹ̀ ogun, ìyàn tàbí ọ̀gbelẹ̀ abbl. Aáyan àti gba ilú mìíràn mọ́ tara ẹ̀ni náà máa n fa ìṣípòpadà, ìjà oyè náà kò gbéyìn. A tún mẹnù bà pé òwò ìkónilẹ̀rú máa mú kí àwọn ẹ̀lòmìíràn kúrò ní ilú abíníbí wọn. Wọn sì n ti ipasẹ̀ bẹ̀ẹ̀ di èrò ilẹ̀ àjòjì, wọn bímọ́ síbẹ̀ lẹ̀yìn tí wọn ti rí ìdánḡdè gbà, wọn sì di ọ̀mọ onílúú, àwọn tí wọn fẹ́ padà sí orílẹ̀ èdè Nàìjíríà nígbà tí àwọn kàn dúró sí Freetown ní ilẹ̀ Sàró. Èyí ni ó fi hàn pé ibùdó àti ibùgbé àwọn ọ̀mọ Yorùbá ti tàn láti orílẹ̀ èdè Nàìjíríà, Togo, Bènẹ̀, ilẹ̀ Àgànyìn títí dé ilẹ̀ Amẹ́ríkà.

5.0 Isẹ́ Sísẹ

- 1) Dárúkọ̀ ilú tí àwọn ọ̀mọ Yorùbá dá sílẹ̀ ní ilẹ̀ Amẹ́ríkà.
- 2) Dárúkọ̀ nńkan mẹ́ta tó le fa ìwóká ìran Yorùbá nígbàkúùgbà.
- 3) Dárúkọ̀ ẹ̀ka ẹ̀yà ìran Yorùbá mẹ́rin tí o mọ̀, kí o sì sọ̀ Ìpínlẹ̀ tí a ti le rí wọn.

7.0 Ìwé Ìtókasi

Akíntóyè, S. Adébánjí, 2010. *A History of The Yorùbá People*, Senegal. Dakar: Amalion Publishing.

Àtandá, J.A (1969). “The Yoruba People: Their Origin, Culture and Civilization” nínú

Ọ̀látúnjí O.O (Olóòtú) *The Yorùbá: History, Culture and Language*. Ibàdàn, Ibàdàn University Press.

Ọ̀dúnjọ́, J.F. 1967. *Èkọ̀ Ìjìnlẹ̀ Yorùbá Aláwíyẹ̀ Fún Àwọn Ilẹ̀ Èkọ̀ Gígá*. Nigeria: Longman Nigeria Ltd.

Owólabí àti àwọn iyokù, 1985. *Ìjìnlẹ̀ Èdè àti Lítírẹ̀ṣọ̀ Yorùbá Ìwé Kìn-ín-ní*. Ibàdàn: Evans Brothers (Nig publishers) Ltd.

Ìpín Kerin Àjoṣepò ìran Yorùbá Pèlú Àwọn Ìran Mìrán ní Nàìjíríà àti Áfíríkà

Àkóónú

- 1.0 Ifáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánilékòṣò
  - 4.1 Okùnfà Àjoṣepò
  - 4.2 Àjoṣepò pèlú àwọn Mòlèbí Èdè Mìrán ní Áfíríkà
  - 4.3 Àkàwé Àwọn Àká-Ọrò Yorùbá pèlú Àká-Ọrò Èdè Ìgbò àti Fúlání
  - 4.4 Àkàwé àwọn àká ọrò tí a yá wọ inú èdè Yorùbá nípa ẹ̀sùn Mùsùlùmí.
- 5.0 Ìṣonìṣókí
- 6.0 Iṣẹ́ Sísẹ
- 7.0 Ìwé Itókasí

1.0 Ifáàrà

Ní abé ìdánilékòṣò yìí ni a ti fẹ́ ẹ́ ẹ́ àfihàn bí ìran Yorùbá ẹ́ ní àjoṣepò pèlú àwọn ẹ̀yà mìrán ní Áfíríkà. A sì máa fi àwọn àká ọrò ẹ́ àkàwé láti fi ẹ̀rí-jẹ-mi-nìṣò hàn nípa àjoṣepò tí ó wà láàárín ìran àwọn oríṣìrìsì ẹ̀yà mìrán.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Léyìn ìdánilékòṣò yìí, o ó le:

- sọ àjoṣepò tí ó wà láàárín ẹ̀yà Yorùbá àti àwọn ẹ̀yà mìrán ní orílẹ̀-èdè yìí
- sọ àjoṣepò tí ó wà láàárín ẹ̀yà yorùbá àti àwọn ẹ̀yà mìrán ní Áfíríkà
- ẹ́ àkàwé àwọn àká-ọrò láti inú èdè Yorùbá pèlú ti àwọn ìran mìrán.

3.0 Ìbèèrè Ìṣaájú

- 1) Tọ́ka sí àwọn ẹ̀yà tí ó ní àjoṣepò pèlú ìran Yorùbá ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà.
- 2) Dárúkọ àwọn ǹnkan tí ó máa n ẹ́ okùnfà àjoṣepò láàárín ẹ̀yà kan àti òmìrán.
- 3) Wá àwọn àká-ọrò Yorùbá kan jáde kí o sì fi wé àwọn àká ọrò mìrán láti inú ẹ̀yà ìran mìrán

4.0 Ìdánilékòṣ

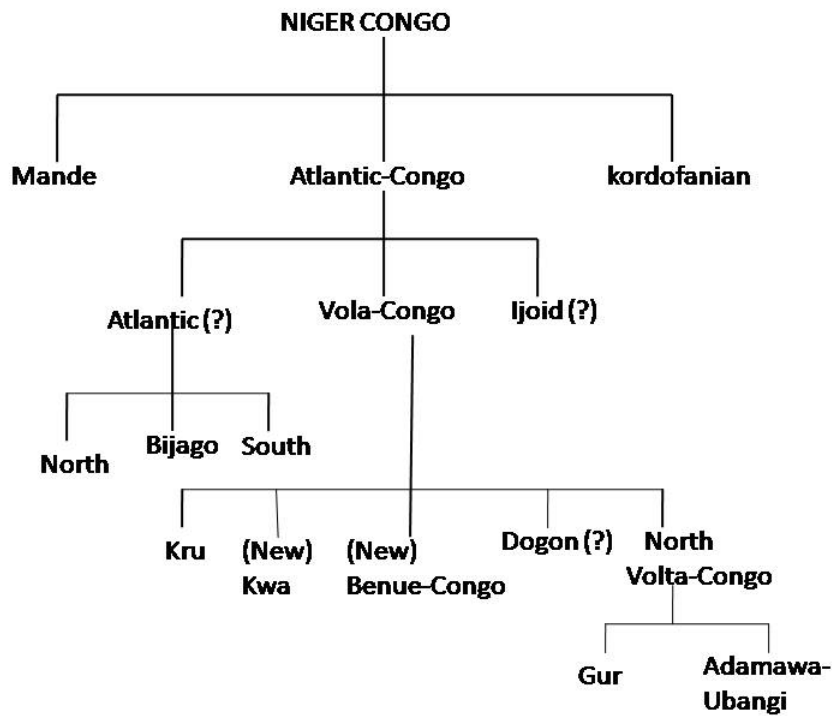
4.1 Okùnfà Àjòṣepò

A ṣe àkíyèsì pé àwọn nńkankan ló máa n bí àjòṣepò, láàárín iran kan sí òmíràn. Èyí tí ó ṣe kókó nìwònyí:

1. **Okòwò:** Ìran Yorùbá máa ta nńkan ògbìn wọn fún àwọn èyà míràn àwọn èyà míràn náà sì máa ta nńkan fún wọn pèlú. Àwọn Yorùbá máa n gbín obì, àwọn iran Hausa a sì máa rà á lódò wọn. Nípa báyií, èdè wọn n yí wò inú ara wọn.
2. **Ìní-ìpín-orírun-kan-náà:** Ìní-ìpín-orírun-kan-náà jẹ okùn kan gbòògì. Kí ìpinyà tó dé, iran (Ugbo)Igbo ni a gbọ pé wọn wà ní Ilé Ifè rí, kí wọn tó lé wọn kúrò ní Ilé Ifè. Ìpinyà wà láàárín wọn léyìn tí wọn lé iran Ùgbò sùgbón àjòṣepò wà ní ipilè.
3. **Èsìn:** Àwọn tí wọn n ṣe èsìn kan náà máa n ní àjòṣepò. Nípaṣe èsìn, àwọn iran Yorùbá n bá àwọn eṣèsìn Mùsùlùmí ṣe, bẹ̀e ni wọn sì n bá àjò eṣèsìn Mùsùlùmí ṣe.
4. **Ìgbeyàwó:** Tí wọn bá kó àwọn obìnrin erú láti ojú ogun, wọn á máa fẹ wọn gégé bí i aya. Ìran Yorùbá ti lọ jagun pèlú ilẹ̀ Dàhòmì rí. Bí àpeere, e má ṣe jẹ ká gbàgbé pé Mọ̀rèmi ti Ilé-Ifè fi ara rẹ̀ jì, tí wọn fi mú un lẹ̀rú lọ sí ilẹ̀ Igbo. Oba Igbo sì sọ ọ̀ di iyàwó. Àmọ̀, ìgbeyàwó náà kò tójọ̀ nítorí pé alamí ni Mọ̀rèmi lọ ṣe níbẹ̀.
5. **Ìsẹ̀ Ọ̀ḍe àti Ìsẹ̀ Àgbè:** Àwọn omo Yorùbá míràn máa n ṣe isẹ̀ ọ̀ḍe àti àgbè láti ilú dé ilú. Àwọn ọ̀ḍe a tilẹ̀ máa lọ láti ilú dé ilú, èyí sì máa n fún wọn ní ànfààní láti ní ifarakínra pèlú àwọn èyà míràn ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà.
6. **Ìjẹ-ẹbí-èdè-kan-náà:** Bí a bá lọ wo inú ìmò èdà èdè, a ó rí i pé àwọn kan jìnnà sí ara wọn, èdè wọn sì sòtòtò sùgbón wọn jẹ̀ mọ̀lẹ̀bí èdè kan náà.
7. **Ìmúnisìn:** Ìmúnisìn láti ọ̀ḍò ijọba Gẹ̀ẹ̀sì ló bí àyálò èdè Gẹ̀ẹ̀sì wònú èdè Yorùbá.

4.2 Àjòṣepò pèlú Àwọn Mọ̀lẹ̀bí Èdè Míràn ní Áfíríkà

Ó hànḍe pé àjòṣepò yí dúró lórí mọ̀lẹ̀bí èdè. Ní ilẹ̀ Áfíríkà mọ̀lẹ̀bí èdè méréin ló wà, àwọn náà ni: (i) Niger-Congo, (ii) Nilo-Sahara, (iii) Afroasiatic, (iv) Khoisan. Àwọn onímò èdà-èdè fi hàn pé Niger-Congo ni bàbá-ńlá fún èdè Yorùbá, Igbo àti èdè Fulani. Èyí sì ni àfojúsùn wa nínú ìdánilékòṣ yí. àwọn àkòónú èdè míràn tí ó wà ní abẹ̀ mọ̀lẹ̀bí ńlá yí ni a ó ṣe àfihàn pèlú àwòrán atọ̀ka igi tí Greenberg gbé kalẹ̀ tó pé ní Niger-Kordorfanian.

Àwòrán 1: Ìpínsówòọ àwọn èdè Niger-Congo

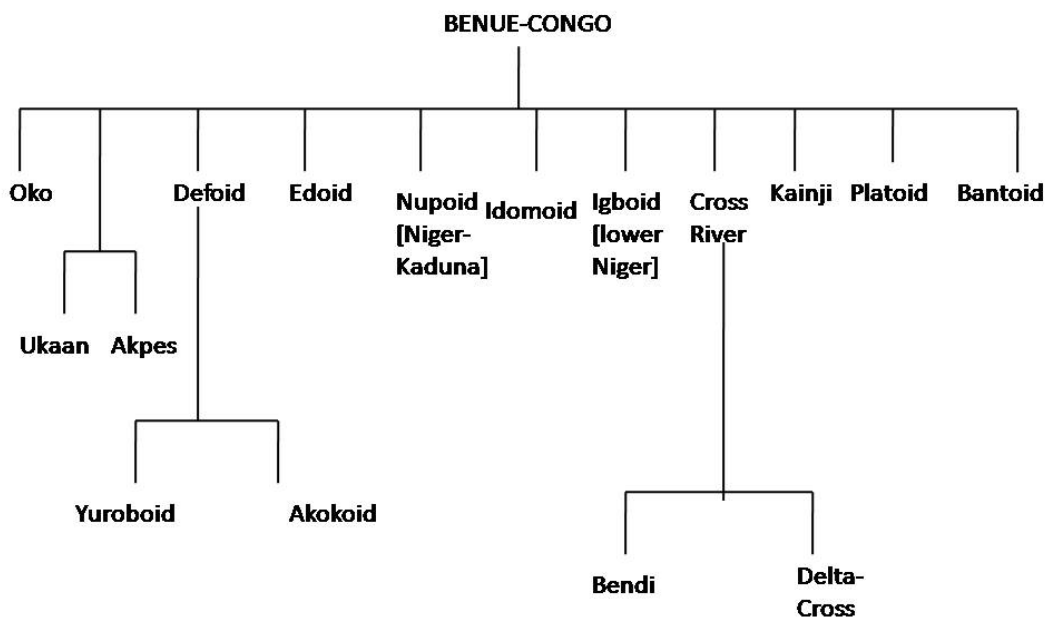

Figure 2: Benue-Congo Family Tree (Williamson, 1989)

Igi òkè yí ló ẹ̀ ẹ̀fihàn àgboolé mọ̀lẹ́bí èdè tí èdè Yorùbá ní nńkan ẹ̀ pẹ̀ Àwòrán 2: Àwòrán igi tó ń ẹ̀fihàn mọ̀lẹ́bí èdè Benue-

4.3 Àkàwé Àwọn Àkà-Òrò Yorùbá Pèlú Àkà-Òrò Èdè Igbo àti Fulani

A fẹ́ fi hàn nínú isẹ́ yìí pé àjọṣepọ̀ wà láàárín àkà-òrò Yorùbá àti Igbo gégé bí a ẹ̀ rí, nínú àtẹ̀ Ìsàlẹ̀ yìí. sùgbón kí ó ba à le yé wa, a máa fi òrò Gèèsì wọn tí wọn nídìí:

Àkà òrò Yorùbá àti ti Igbo tí wọn bárajọ:

Nónbà	Gèèsì	Igbo	Yorùbá Àjùmòlò	Kónsónántí
1	know	mà	mó	m~m
2	mould	má	mọ	m~m
3	nose	i-mí	i-mú	m~m
4	have, give	ṣà “give”	ní	~n
5	person	óṣé	ε-ní	~n
6	place, here	é-bé	i-bí	b~b
7	vomit	bí	e bì	b~b
8	play (e.g ball)	ḡá (gba)	gbá	ḡ~ḡ
9	be old	ḡòò	gbó	ḡ~gb
10	chin/jaw	(gboo) à-ḡá (agba)	àgbḡ	ḡ~gb
11	be wet, damp	tútù	tutù	t~t
12	ear	ń-ti	e-tí	t~t
13	three	i-tò	è-ta	t~t
14	hand, finger	à-ká	ì-ka	k~k
15	rat, mouse, rabbit	‘hand’ òkè	ò-kété	k~k
16	twenty	ḡ-gu	o-gũ	ḡ~ḡ
17	war	ḡ-gu	o-gũ	ḡ~ḡ
18	medicine, root	ḡ-g ^w u	oò-gũ	ḡ ^w ~ḡ
19	lick	lá	lá	l~l
20	beat	Ilú (noun)	lù cf ilù ‘drum drummin’	l~l

Àkà òrò Yorùbá àti ti Fulani tí wọn bárajọ ní a ẹ̀ àfihàn sí ìsàlẹ̀ yìí:

Nónbà	Gèèsì	Fulani	Yorùbá
1	build, mould	mat, ma	ma, mọ
2	Lightening	Ma	Mànàmáná
3	bad	bon	burú
4	father	baba	baba
5	(bear) a child	bi'i ‘child’	Bí
6	three	tat-	è-ta
7	Come	war	Wá
8	say cf	wi	wí

	he said	o wi	o wí
9	be in a place	won	wà (cf. Vb 'eater')
10	Mother	yaye	yeye
11	go, call of	yah 'go'	Yà
12	elephant	nyi-	e-rin
13	Tooth	nyi'y	e-yín
14	mouth	hu-nu	ẹ-nu
15	lick, suck	laso	Lá

4.4 Àkàwé àwọn àká-òrò tí a yá wọ inú èdè Yorùbá nípa ẹ̀sìn Mùsùlùmí

Nonbà	Àká Òrò Yorùbá	Lárúbáwá	Gèèsì
1	abéré	Ibra	Niddle
2	Àdùrà	al-du'a'	Prayer
3	Àlàáfíà	al-'āfuya	Sound health
4	Àlámìsì	al-khamis	Thursday
5	Bìlìsì	Iblis	Evil
6	Fàdákà	Fada	Silver
7	Fítílà	Fitla	A lámp
8	Fítínà	Fitna	Worry/trouble
9	Iwájú	al-wajh	Face/front
10	jònmó-òn	jama'a	Congregation
11	Kádàrá	qadar	Fate
12	Kálámù	qalam	A pen
13	Kèfèrí	kaᵀfir	An unbeliever
14	Làákàyè	al-'aql	Common sense
15	mèkúnnù	miskin	Poor person

4.5 Àyálò Àká-Òrò Gèèsì Wonú Èdè Yorùbá

Àká Òrò Yorùbá	Gèèsì
Góòlù	Gold
Sòòsì	Church
Télò	Tailor
Bọ̀lù	Ball
Bíbélì/Báíbù	Bible
Pọ̀òsì	Purse
Búrédi	Bread
Fóònù	Phone
Kóòmù	Comb
Sítóòfù	Stove
Fótò	Photo
Mótò	Motor
Káà	Car
Bààgì	Bag
Síméńtì	Cement

Gbogbo àwọn àpẹẹrẹ, òkè yìí jẹ́ díẹ̀ nínú àwọn ògòòrò àyálò èdè Gẹ̀ẹ̀sì nínú èdè Yorùbá.

5.0 Ìsoníṣókí

Níní ìdánílẹ̀kọ̀ọ̀ yìí, o ti kà nípa okùnfà àjọṣepọ̀ tí ó wà láàárín àwọn ìran Yorùbá àti àwọn ìran/èyà miíràn. Àwọn okùnfà àjọṣepọ̀ tí a mẹnù bà ni okòwò, ínì-ìpín-orírùn-kan-náà, ẹ̀sìn, ìgbéyàwó, isẹ̀-àgbẹ̀ àti isẹ̀-ọ̀dẹ̀. A ṣe àfiwé àwọn àkà ọ̀rọ̀ Yorùbá pèlú àkà ọ̀rọ̀ èdè Igbo, Fulani, Lárúbáwá àti Gẹ̀ẹ̀sì. È má gbàgbé pé a sọ̀rọ̀ lórí mọ̀lẹ̀bí èdè tí Yorùbá ti jáde wá.

6.0 Iṣẹ́ Sísẹ

- 1) Ya àwòrán atọ̀ka èdè Benue-Congo láti ṣàfihàn àwọn èdè tí Yorùbá bá tan
- 2) Kín ní àwọn nṁkan tí ó bí àjọṣepọ̀ pèlú àwọn èyà miíràn?
- 3) Mọ̀lẹ̀bí èdè mélé̀dó ló wà ní ilẹ̀ Afíríkà ?
- 4) Kọ̀ àkà-ọ̀rọ̀ m̀arùn-ún láti inú èdè miíràn kí o sì sọ̀ ohun tí Yorùbá n pè é.
- 5) Ṣé àwá́rì àkà-ọ̀rọ̀ tí ó tó ogún láti inú èdè Gẹ̀ẹ̀sì tí ó ti wọ̀ èdè Yorùbá. Àpẹẹrẹ̀ gbọ̀dọ̀ yàtò sí ti inú ìdánílẹ̀kọ̀ọ̀.

7.0 Ìwé Ìtókasi

Abdul, M.A. 1976. Arabic Loan Words in Yorùbá, nínú *Yorùbá No 2*.

Arema, Bolaji (2009). *How Yoruba And Igbo Became Different Languages*. Ibadan: Scribo Publication Ltd.

Awóbùlúyì, Oládélé (2001). Itàn Yorùbá, nínú Bádé Àjàyí (Olóòtú). *Èkọ̀ Ìjìnlẹ̀ Yorùbá: Èdà-Èdè Lítírésọ̀ àti Àṣà*. Ilorin: Unilorin, Department of Linguistics and Nigerian Languages.

Elugbè, Ben (2011). *The Scramble for Nigeria: A Linguistics Perspective*. An Inaugural Lecture. Ibàdàn: DB Martoy.

Owólabí, Kólá (1989). *Ijìnlẹ̀ Itupalẹ̀ Edè Yorùbá (1): Fonétîkì àti Fonólójì*. Ibàdàn: Oníboṅòjé Press and Book industries Nigeria limited.

Ìpín Karùn-ún: Àwọn Èyà Yorùbá àti Èka-Èdè Wọn

Àkóónú

- 1.0 Ìfáárà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìsaájú
- 4.0 Ìdánilékòṣ
- 4.1 Èdè Yorùbá
- 4.2 Àwọn Èka èdè Yorùbá
- 4.3 Àkàwé àwọn Àká-òrò Yorùbá Àjùmòlò àti Àwọn Èka èdè Yorùbá
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0 Iṣé Sísè
- 7.0 Ìwé Ìtókásí

1.0 Ìfáárà

A ní Yorùbá àjùmòlò gbogbogbòdò, bèè ni a sì ní àwọn èka-èdè Yorùbá ní oníran-ànrán. Bí wọn ṣe n jìnnà sí ara wọn sí, ni ahọ̀n ìsòrò èka-èdè náà n ló sí i. Àwọn onímò èdà-èdè ti gbìyànjú láti pín wọn sí èlékùn-jẹkùn. A ó sì mẹnù ba diẹ nínú wọn.

2.0 Èròngbà

Léyìn ìdánilékòṣ yí, o ó le:

- pààlà láàárín Yorùbá àjùmòlò àti èka-èdè Yorùbá
- dárúkò àwọn èka-èdè tí mo mò.
- sọ àwọn ìpínlẹ́ tí a ti le rí àwọn èka-èdè kan pátó.
- fi àwọn àká-òrò Yorùbá àjùmòlò wé ti èka-èdè Yorùbá kan.

3.0 Ìbéèrè Ìsaájú

- 1) Sọ iyàtò tí ó wà láàárín Yorùbá àjùmòlò àti èka-èdè
- 2) Wá àká-òrò èdè Yorùbá méré́n kí o sì sọ ohun tí wọn n pè wọn ní Yorùbá àjùmòlò.
- 3) Níbo ni a ti le rí àwọn èka èdè wònyí:
  - i. Ìgbómìnà
  - ii. Àkókó
  - iii. Ònkò

4.0 Ìdánilékòó

4.1 Èdè Yorùbá

Nínú èdè Yorùbá, a ní Yorùbá àjùmòlò. Èyí tí ó jẹ èdè tí gbogbo ọmọ abíníbí le gbọ tàbí sọ lẹnu tàbí kọ sílẹ. Ní ti ẹka-èdè Yorùbá, àwọn tó wá láti àwùjọ yẹn ni wọn máa n gbọ èdè náà dáadáa yàtò sí àwọn ẹka Yorùbá mìíràn tí ẹka-èdè wọn sọtòtòtò sí èyí tí wọn gbọ. A gbà pé orírùn ẹka-èdè kòòkan náà ni èdè Yorùbá àjùmòlò tí ó wá nínú ìwé àkọsílẹ, tí à n ló ní ilé ìwé. Nínú gbogbo ẹka-èdè, ẹka-èdè Yorùbá Ọyọ ni ó fara pé Yorùbá àjùmòlò pẹkípékí. Ó yẹ kí á yán an pé ó ẹ ẹ kí ẹka èdè Yorùbá máa sá wo inú Yorùbá àjùmòlò tí ó wá nínú ìwé. Bí àpeere, bí a bá wo Bíbélì a ó máa rí “**I**” tí ó jẹ ọrọ láti inú ẹka-èdè Ègbá. Èyí tilẹ fójú hàn nínú iṣẹ Ṣóbòwálé Sówándé Aróbíodu eni tí a mọ sí Aláròfò-Ọrò, eni tí inagijẹ rẹ n jẹ Ṣóbò Aróbíodu.

4.2 Àwọn Ẹka Èdè Yorùbá

Oríṣírísíí àwọn onímò ẹdà-èdè bí i Bíọdún Adétùgbọ, Ọlásopé Oyèláràn àti Ọládélé Awóbúlúyì ni wọn ti pín, ẹka-èdè Yorùbá sí ẹlẹkùnjẹkùn tàbí ọwọ̀wọ̀.

Ní ti Adétùgbọ (1967), ó pín àwọn ẹka-èdè Yorùbá sí ọ̀nà méta, ipín rẹ̀ ni: Àárín gbùngbùn, Àríwá-Ìwọ-Oòrùn àti Gúsù-Ìlẹ-Oòrùn. Àwọn ipín tó ẹ, kò fi beẹ̀ jókòó-ore nítorí pé ó yọ àwọn ẹka èdè Yorùbá mìíràn kúrò nínú ipínsówọ̀ rẹ̀. Ní abẹ̀ ọwọ̀ Àárín Gbùngbùn ní a ti rí Ilé-Ifẹ̀, Ìjẹ̀sà àti Èkítì. Àríwá-Ìwọ-Oòrùn; Ìbàdàn, Ọyọ̀, Ọ̀soḡbò, Abẹ̀òkúta, Ìlárò, Ìjẹ̀bú Ẹde abbl.

Oyèláràn sọ pé ẹka-èdè Yorùbá ju méta lọ. Ó ẹ àfikún ipínsówọ̀ náà di méré. Àwọn ipínsówọ̀ ẹka-èdè tí a ní ni:

- A. Ìwọ Oòrùn Yorùbá
  - i. Ọyọ̀, Ìbàdàn, Ègbá, Ọ̀hòrí-ifòhùn
  - ii. Ọ̀kẹ̀ Ọ̀gùn
    - a. Sàkí, Ìjìó
    - b. Kétu, Sábẹ̀é
  - iii. Benin àti Tógò
  - iv. Ifẹ̀ (Tógò), Idaisa, Mánigri
- B. Gúsù-Ìlẹ-Oòrùn Yorùbá
  - i. Ọ̀ndó, Ọ̀wọ̀
  - ii. Ìjẹ̀bú
  - iii. Ìkálẹ̀, Ìlájẹ
- D. Àárín Gbùngbùn Yorùbá
  - i. Ilé Ifẹ̀
  - ii. Ìjẹ̀sà

d.	Yorùbá Àjùmòlò	Ifẹ̀, Tógò, M̀nìgrì	Gèè̀sì
	1. ẹ̀kùn	jàkùm̀n	leopard
	2. orìṣà	iwin	gods
	3. bàbá	iba	father
	4. ìyá	ina	mother

e.

Yorùbá Àjùmòlò	Òwó̀r ọ̀	Ifẹ̀ (Tógò)	Igbómìn à	Ìjẹ̀s à	Ìjẹ̀b ú	Ìgalà	Gèè̀sì
1. ẹ̀yìn/ẹ̀hìn	àyìn akún	[nááǀí] -	Àyìn -	ẹ̀yìn ẹ̀kúí	ẹ̀yìn ẹ̀kún	(ùbí) -	back cry
2. ẹ̀kún	àrín	rààrín	àrín	ẹ̀rín	ẹ̀rín	ényányí	laughte r
3. ẹ̀rín	arun	arun	arun	ẹ̀run	ẹ̀eru n	álu	mouth
4. ẹ̀nu	awù	awù	awù	èwù	ẹ̀wù	(Úkpò)	shirt
5. ẹ̀wù							

Lọ wá ẹ̀rì tí ó pọ̀ sí i nínú Oyèláràn (1977)

e. Àfiwé Àká Ọ̀rò Èdè Yorùbá àti Igbo

Yorùbá	Igbo	Gèè̀sì
ẹ̀dà	ada	baby saliva (especially the milky one)
apá	aka	arm/hand
ìka	aka	finger
opọ̀lo	akọ̀lo	brain
ewúré	ewu	goat
ogun	ogu	twenty
imú	imi	nose

Lọ wá ẹ̀rì tí ó pọ̀ sí i nínú Aremo (2009)

5.0 Ìsoníṣókí

A pààlà láàárín Yorùbá àjùmòlò àti àwọn ẹ̀ka-èdè Yorùbá. Ó rí i kà pé gbogbo ẹ̀ka-èdè Yorùbá ni ó gbọ̀ Yorùbá àjùmòlò tí à n ló nínú iwé. A sì tún ṣe àkíyèsí pé àwọn àwọn ẹ̀ka-èdè tí wọn bá pààlà pèlú ẹ̀ka-èdè mìíràn tún máa n sààbà gbọ̀ ẹ̀ka-èdè ara wọn nítorí wọn sún móra, àti ibáṣepọ̀ máa n wà láàárín wọn. Gégé bí àwọn àpẹ̀rẹ̀ tí a fi hàn, a ṣe àkíyèsí pé àyípadà máa n bá àwọn ìró Kónsónàntì àti Fáwẹ̀lì láti ẹ̀ka-èdè kan sí ẹ̀ka-èdè mìíràn. Àwọn ẹ̀ka-èdè mìíràn sì máa n ṣe ifàgùn fáwẹ̀lì kan tí àwọn ẹ̀ka mìíràn kì í ṣe bẹ̀. Oríṣìrìṣìí ẹ̀kùn ló wà lówùjọ Yorùbá gégé bí a ti ṣe m̀enu bá wọn lókè.

6.0 Iṣé Sísẹ

- 1) Sọ ohun tí ó ní bí/fa iyàtò láàárín ẹka èdè kan sí ẹka èdè mìíràn.
- 2) Dárúkọ òwó àwọn ẹkan èdè tí ó wà ní òkè Ògùn àti Benin-Tógò.
- 3) Sẹ àtúnkọ àwọn ọrọ Ọwọ́rọ wònyí ní Yorùbá àjùmọ̀lò:
  - i. Ẹhón
  - ii. hiré
  - iii. Hà
  - iv. Òhì

7.0 Ìwé Ìtókasi

Adénìyì, Harrison àti Onàdípè, Títí (2000), Ìmò Èdà-Èdè àti Èdè Yorùbá, nínú

Adénìyì, Harrison (Olóòtú) *Ilò Èdè àti Ẹka-Èdè Yorùbá*, Lagos: HARAGE & ASSOCIATES.

Adétùgbó, A (1967) *The Yorùbá Language in Western Nigeria: Its Major Dialect Areas*, Ph.D Thesis Columbia University.

Awóbùlúyì, Oládélé (2001) *Itàn Yorùbá, nínú Bádé Àjàyí (Olóòtú). Ẹkọ Ìjìnlẹ Yorùbá: Èdà-Èdè Lítírésọ àti Àṣà:Ìlorin*: Unilorin, Department of Linguistics and Nigerian Languages.

Oyèláràn, Olásopé O. (1977) *Linguistics Speculation on Yorùbá History*, nínú Oyèláràn, Olásopé O. Seminar Series. Ifè: Department of African Languages and Literature.

MÓDÙ KEJÌ: Ìtàn Ìdàgbàsókè Èdè Yorùbá àti Àkọtọ

Ìpín Kìíní: Ìtàn Ìdìdelẹ Àkọtọ Àkòónú

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánìlẹ̀kọ̀
- 4.1 Ìtàn Ìdìdelẹ̀ Àkọtọ
- 4.2 Ìlò èdè Yorùbá fún Ìṣẹ̀ Ìhìnṣẹ̀
- 4.3 Ìṣòro tó bá Àkọtọ Yorùbá
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0 Ìṣẹ̀ Ṣíṣe
- 7.0 Ìwé Ìtọ́kasí

1.0 Ìfáàrà

Nínú ìdánìlẹ̀kọ̀ yí ló o ti ka bí èdè Yorùbá ṣe di kíkọ̀ sílẹ̀, àwọn èyàn pàtàkì pàtàkì tí wọn ni ipa nínú ìdàgbàsókè àti ìdìdelẹ̀ àkọtọ̀ Yorùbá ní ìbèèrè pèpè. Èyí ni a máa ló gégé bí i ipilẹ̀ fún àwọn ipín méré yòókù tó máa fojú hàn nínú Módù yí.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Léyìn ìdánìlẹ̀kọ̀ yí, o ó le:

- sọ oḍún tí àyípadà bá kíkọ̀ àti kíkọ̀ àkọtọ̀ èdè Yorùbá
- dárúkọ̀ ilú tí wọn ti kókó, kọ̀ àwọn akẹ̀kọ̀ ní èdè Yorùbá
- tọ́ka sí ẹnì tó kókó wàásù ní èdè Yorùbá

3.0 Ìbèèrè Ìṣaájú

- 1) Sọ àyípadà tí ó dé bá àkọtọ̀ èdè Yorùbá
- 2) Sọ ipa tí àwọn aṣojú ijọba náà kó nínú èdè Yorùbá
- 3) Ṣe àkọ̀sílẹ̀ ẹṣẹ̀ Bíbélì Lúkù Orí kííní, Ẹṣẹ̀ Ìkẹ̀èdọ̀gbọ̀n gégé bí Crowther ṣe kọ̀ ó.

4.0 Ìdánìlẹ̀kọ̀

4.1 Ìtàn Ìdìdelẹ̀ Àkọtọ̀

Thomas Edward Bowdich ni ẹnì akókó tí ó ṣe àkọ̀sílẹ̀ ònkà Yorùbá ní oḍún 1819. Èyí ni a kà sí ipilẹ̀ kíkọ̀ àkọtọ̀ Yorùbá, yàtò sí èyí tí Arábìnrin Hannah Kilham náà kópa nínú ṣíṣe àkọ̀sílẹ̀ èdè Yorùbá. Ó sì ṣe àkọ̀jọ̀pọ̀ àwọn ẹyọ̀ ọ̀rọ̀ láàárín 1827-1828. Ní oḍún 1831 ni ó fi èdè

“**Aku**” tí ó jẹ orúkọ tí à ñ lò fún èdè Yorùbá nígbà nàà kò àwọn ọmọ tí ó kó jọ ní August 29, 1831. Inú rẹ̀ dùn fún àṣeyọ́rì yìí.

Àlùfáà kan tí orúkọ rẹ̀ ñ jẹ̀ Raban nàà kó ipa mánìgbàgbé nínú kíko Yorùbá sílẹ̀. Ọun ni ó kókó gbé ìwé méta sandi jáde ní ọdún 1830, 1831 àti 1832. Ó sì ṣe ifilólẹ̀ àkọtọ̀ èdè Yorùbá, èyí tí a ó pe àkíyèsí sí níwájú.

Ọ̀gòdòrò àwọn ajìhìnre ilẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sì àti ilẹ̀ Jamani nàà gbìyànjú láti tùmò, àwọn àkọ̀sílẹ̀ tí ó jẹ̀ mọ̀ èsìn sí èdè Yorùbá. Lára irú àwọn Àlùfáà bẹ̀ẹ̀ ni J.U Graf tí ó jẹ̀ ọmọ ilẹ̀ Jamani. A tún rí Àlùfáà Henry Townsend tí ó jẹ̀ ọmọ ilẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sì, òun nàà ṣe aáyan dáadáa láti rí i pé èdè Yorùbá jẹ̀ kíko sílẹ̀. Sùgbón ó tepele mọ̀ orin nínú iṣẹ̀ rẹ̀. Lára àwọn Àlùfáà tó tún gbìyànjú ni Charles Andrew Gollmer tí ó tùmò àwọn nńkan tó jẹmọ̀ èsìn sí èdè Yorùbá. Àwọn ọmọ Yorùbá tí àwọn nàà jẹ̀ alákòwé nàà ti ñ ní ifé sí èdè Yorùbá, lára wọn ni Thomas King. Púpọ̀ nínú àwọn Àlùfáà ajìhìnre wọnyí ni Ajàyí Crowther nàà ti bá ṣiṣẹ̀ pọ̀ sùgbón ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ni ó ñ ṣe aáyan yìí láàyè ara rẹ̀. J.F Schön jẹ̀ ara àwọn olùrànlọ̀wọ̀ Ajàyí Crowther. Schön yìí ni ìmọ̀ èdà-èdè tí a mọ̀ sí línḡuísífi, èyí ni ó lò láti fi tùmò ọ̀rọ̀ àpilẹ̀kọ̀ kan fún àwọn ènìyàn ilẹ̀ Afíríkà ní èdè Hausa. Ìwé yìí kan nàà ni Ajàyí Crowther tùmò sí èdè Yorùbá.

Àjàyí Crowther tí ó ṣẹ̀ṣẹ̀ ti òkè ọya dé ni wón ránsẹ̀ pè kí ó wá sí England láti wá kó iṣẹ̀ Àlùfáà. Ọdún 1843 ni wón gbé ọwọ̀ lé e lóri tí ó sì di Àlùfáà àwọn abíníbí ilẹ̀ Yorùbá. Wón sì ṣe ifilólẹ̀ ijo Sẹ́mẹ̀sì. Bá'yí ni kíko èdè Yorùbá ní ilẹ̀ Sàró ṣe sídìí wá sí ilẹ̀ Yorùbá. Sùgbón a gbódò fi kún un pé àwọn ọmọ Yorùbá tí wón kó lẹ́rú lọ sí ilẹ̀ Brazil nàà ṣe àkójopọ̀ eyo ọ̀rọ̀ Yorùbá ní bí 1833 àti 1839. Ọ̀sífekunde (Osífekorede) tí wón mú ní erú ni ó jẹ̀ abẹ̀nà ìmọ̀ fún ọ̀gá rẹ̀, ígbà tí wón tún kúrò ní Brazil, ọ̀gá rẹ̀ mú un lọ sí ilẹ̀ Faransé. Orúkọ ọ̀gá rẹ̀ nàà ni d'Avezac, eni tí ó fi ilú París ṣe ibùjókòó. d'Avezac ṣe àkọ̀sílẹ̀ ẹgbẹ̀rún eyo ọ̀rọ̀ Yorùbá, a sì rí ipa èyí nínú iṣẹ̀ Àjàyí Crowther.

4.2 Ìlò Èdè Yorùbá Fún Iṣẹ̀ Ìhìnre

Ipa tí iṣẹ̀ ìhìnre kó nínú idàgbàsókè èdè Yorùbá kò ṣe é fọwọ̀ rọ̀ séyìn. Gbogbo àwọn Àlùfáà tí wón wá ṣiṣẹ̀ ìhìnre ní ilẹ̀ Yorùbá ni wón ñ lá kàkà láti tan ìhìnre ní èdè abíníbí ìran Yorùbá fún àwọn ọmọ Yorùbá. A kò gbódò gbàgbé akitiyan tí Gollmer ṣe láti tùmò àdúra Olúwa, Ọ̀fin Měwàá àti orí méjì àkókó Ìwé Ìhìnre Matiu sí èdè Yorùbá. Eyí gan an ló sì dà bí i àwòta fún Crowther. Nígbà tí Crowther padà sí Freetown láti England, níṣe ni ó ñ tùmò Ìwé Májẹ̀mú Titun Bíbẹ̀lì sí èdè Yorùbá. Samuel Ajàyí Crowther wá ṣe nńkan àrà ọ̀tun ní January 9, 1844, níbi tí ó ti ṣe iwàásù ní èdè Yorùbá pónbélé. Ó mú ẹ̀ṣẹ̀ iwàásù rẹ̀ láti inú Ìwé Lúkù Orí Kìíní, Ẹ̀ṣẹ̀ Karùndínlógójì (1:35). Ó sì ṣe àkọ̀sílẹ̀, ẹ̀ṣẹ̀ Bíbẹ̀lì nàà bá'yì: “*ohung ohworh tí aobih ni inoh rẹ̀ li aomakpe li ọmoh Olórung*”. Sùgbón a gbódò yán an níbi pé lẹ́yìn ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ iṣẹ̀ iwádíí,

ìdàgbàsókè ti ñ dé bá èdè Yorùbá. Nínú ìwé Lúkù tí Crowther tẹ jáde ní ọdún 1851, ó ti tún gbólóhùn ẹsẹ iwàásù yí kọ dáadáa. Ó wá kọ ọ báyí: **“ohun Mímọ tí aóti inọ rẹ bí omọ Ọlórún li aóma pè é”**.

Crowther, Townsend àti Gollmer, àwọn iyàwó wọn àti àwọn olùrànlọwó wọn tí wọn jẹ omọ ilè Sàró dé sí ilú Abẹ̀òkúta ní 1846. Wọn sì fi èdè Yorùbá lólẹ̀ nǐbẹ̀. Ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ یشه̀ itumọ̀ èdè ni Ajàyí Crowther ẹ̀ nǐbẹ̀ lórí یشه̀ títumọ̀ àwọn ìwé ìhìnre inú Bíbélí láti inú ìwé Májẹ̀mú Láíláí àti Ìwé Májẹ̀mú Tuntun bèrẹ̀ láti ọdún 1850 sí 1856, ó ẹ̀ یشه̀ takuntakun. Ó ẹ̀ àtẹ̀jádẹ̀ Ìwé Àdúra Ìjọ Àngílíkà. Kì í wá ẹ̀ Ajàyí Crowther nikan ló یشه̀ sùgbón یشه̀ tirẹ̀ kàn pọ̀ ni. Thomas King nàà ràn án lẹ̀wó, ẹ̀ni tí wọn dìjọ wá láti ilè Sàró sùgbón wàhála bá یشه̀ Crowther nítorí pé iná jó àwọn àkọ̀jọ̀ rẹ̀. Gollmer àti Townsend nàà یشه̀ sùgbón ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ یشه̀ wọn tí wọn gbé jáde ni wọn kì í sáábà fi orúko wọn sí. Bí a ẹ̀ sọ sàájú wọn ñ tumọ̀ àwọn orin Gẹ̀ẹ̀sì sí èdè Yorùbá

4.3 Ìsòro Tó Bá Àkọ̀tọ̀ Yorùbá

Àkọ̀tọ̀ tí ó wu ọ̀kọ̀ọ̀kan àwọn ònkọ̀wé tí wọn jẹ̀ arínrinàjò, Àlùfáà, ajíhìnre ni wọn ñ kọ̀ bí ó ẹ̀ wu kóowá wọn. Èyí gan-an ló bí àìdọ̀gbapẹ̀ nínú یشه̀wọ̀kọ̀wé àti یشه̀gbékalẹ̀ àwọn lẹ̀tà fáwẹ̀lì àti kọ̀nsónánṭì tí ó fojú hànḁ. Àwọn kan ñ lo àmì, àwọn kan kò tilẹ̀ lo àmì rará. Èyí kò sàì bí یشه̀rò fún àwọn ònkàwé èdè Yorùbá.

Samuel Ajàyí Crowther nítirẹ̀ kò fi taratara gba kí a máa lo àmì àfiyán àyàfi lórí àwọn fáwẹ̀lì kan tí ó ti fẹ̀ fi ašẹ̀yàtò, hàn gégé bí ó ẹ̀ lò ó nínú یشه̀ rẹ̀ ní ọdún 1847. Ó dábaá lílo àmì àfiyán ní ìdàgbàndàgbá lórí àwọn àkà-òrò. Gollmer ẹ̀ àkíyèsí pé یشه̀pọ̀ Kọ̀nsónánṭì hànḁ nínú یشه̀ Crowther nítorí àti ẹ̀ àfihàn àwọn ìró kan tí kò sí nínú ọ̀rò èdè Gẹ̀ẹ̀sì. Ó wá dábaá bí ó ẹ̀ yẹ̀ kí Crowther ó kọ̀ àwọn kọ̀nsónánṭì wọ̀nyí:

Crowther	Gollmer
kp	ṗ
bh	ḃ
ng	ṅ
hr	ṛ

Gollmer fara mọ̀ ilò ohùn àti àmì àfiyán tí Crowther dábaá sùgbón Townsend kọ̀ ominú lórí ọ̀rò wọn. Ìrírí gégé bí òntẹ̀wé ni ó fi mọ̀ pé یشه̀rò á wá lórí àwọn ilò àmì àti àfiyán, èyí tí í máa ñ fọ̀ ìrinsẹ̀ ìtẹ̀wé. Báyí ni àrìyànjiyàn ẹ̀ bèrẹ̀, tí wọn sì ñ jíròrò lórí ọ̀nà àbáyọ̀. Ìjíròrò nàà kúrò ní Abẹ̀òkúta, ó di London ní England láti wá ojútúú sí i. Láàárín ọdún 1849 ni Gollmer àti Townsend fi wà ní England, Crowther sì lo bá wọn ní 1852.

Èwè, òrò Àkọtọ yìí tí dá ǹnkan sílẹ̀ láàárín àwọn Ìjọ nígbèríkò. Èyí ló fàá tí Henry Venn, ẹnì tí í ẹ̀ ẹ̀kòwé Ìjọ Sẹ̀mèẹ̀sì ẹ̀ ẹ̀ fí ik̀ǹl̀uk̀un p̀el̀ú àwọn onímò èdè. Èyí lo fà á tí Ọ̀jògbón Samuel Lee tí Cambridge àti J.F Schön fí ẹ̀ ẹ̀ àgbékalẹ̀ àwọn òfin fún kíkọ̀ èdè Afíríkà ní òdún 1848.

A kò gbòdò gbàgbé pé isẹ̀ tí C.R Lepisus omo ilẹ̀ Jamani tí ó jẹ̀ òjìnmì nínú ìmò itàn-èdè ẹ̀, pàápàá lórí **Ábídí** fún gbogbo èdè àgbáyé. **Ábídí** rẹ̀ tó ẹ̀ yìí ló mú iyàtò bá àkọtọ̀ èdè Yorùbá ní òdún 1854. Isẹ̀ Àjàyí Crowther náà ǹ tẹ̀sìwájú ní àkókò yìí. A gbòdò sọ́ ó pé létà **“p”** tí Townsend faramó ni Crowther àti Schön gbà wọlé. Bísọ̀bù àkókó fún ilẹ̀ Sàró O.E Vidal, ẹnì tí àşẹ̀ rẹ̀ m̀lẹ̀ dé ilẹ̀ Yorùbá náà kọ̀ èdè Yorùbá, ó sì ǹ ka ẹ̀şẹ̀ Bíbẹ̀lì jáde ní èdè Yorùbá. Ó tilẹ̀ kọ̀ ifáára sí iwé tí Crowther gbé jáde lórí Gírámà ní òdún 1852. Şùgbón ó şeni láàánú pé nígbà tí Bísọ̀bù yìí kú, ni èbù èyìn dé bá èdè Yorùbá ní ilẹ̀ Sàró. Şùgbón èdè Yorùbá túbò ǹ fẹ̀şẹ̀ m̀lẹ̀ ní àárín iran Yorùbá ní ilẹ̀ abíníbí wọn.

5.0 Ìşonísókí

A tí ẹ̀ àlàyé bí ó ẹ̀ jẹ̀ pé Bowdich ni ó kókó ẹ̀ àkójopò òrò Yorùbá, àti pé Kilham náà ẹ̀ àkójopò eyo, òrò Yorùbá ní àárín 1827-1828. Ọ̀un sì ni ẹnì àkókó tí ó kókó fí èdè Yorùbá kọ̀ àwọn akékòọ̀ obìnrin. Lára àwọn Àlùfàá tí isẹ̀ wọn tún lóòrìn lórí kíkọ̀ àti kíkó̀ èdè Yorùbá ni Àlùfàá Raban tí ó gbé odidi iwé m̀eta jáde lórí èdè Yorùbá. Yàtò sí pé àwọn ajìhnrere yìí kọ̀ àwọn iwé Yorùbá, wọn tún lo èdè Yorùbá fún isẹ̀ ihnrere wọn. Wọn ẹ̀ itumò orísìrìşìí ẹ̀şẹ̀ Bíbẹ̀lì àti àwọn orin sí èdè Yorùbá. A tún rí i pé Àjàyí Crowther tí í ẹ̀ omo abíníbí Yorùbá ni ó kókó lo èdè Yorùbá lati wààsù. A tún m̀enu ba àidógbapé tí ó wà ní inú àkọtọ̀ èdè Yorùbá, a sì rí ẹ̀rì àrídájú pé láti inú álífábẹ̀tì Gẹ̀ẹ̀sì ní tí Yorùbá tí jáde wá. Ó hàn gbangba pé léyìn ikú Bísọ̀bù Vidal ni kíkó̀ èdè Yorùbá ní ilẹ̀ Sàró di ǹnkan miiran, bẹ̀ ẹ̀ ni èdè Yorùbá ẹ̀ bódí sí àwùjọ̀ Yorùbá ní kíkó̀ ní ilẹ̀ Yorùbá.

6.0 Isẹ̀ Şíşẹ̀

- 1) Ta ni ẹnì àkókó tí ó ẹ̀ “Ònkà Yorùbá”?
- 2) Dárúko, àwọn ajìhnrere m̀arun-ún tí wọn kópa nínú kíkọ̀ èdè Yorùbá sílẹ̀.
- 3) Iyàtò wo ló wà láàárín ẹ̀şẹ̀ iwààsù tí Àjàyí Crowther lò ní 1844 àti èyí tí ó ẹ̀ àtúnko, rẹ̀ ní 1851?

7.0 Ìwé Ìtókásí

Adé Àjàyí, J.F (1960). How Yorùbá was Reduced to Writing, nínú *Odù* No.8, Ìbàdàn.

Akínjógbìn, I.A (1996): “ The Growth of Yorùbá Studies in the Western Region of Nigeria 1955-1965”, nínú Olatúnjí O.O (Olóòtú) *The Yorùbá: History, Culture and Language*. Ìbàdàn: University Press, J.F Oḍúnjọ Memorial Lecture Series 5.

Aróhunmólàṣe, Oyèwòlè (1987). *Àgbéyèwò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọtọ, Yorùbá*. Ìbàdàn: Oníḅonòjé Press & Book Industries (Nig) Ltd.

Awóbùlúyì, Oḷádélé (2001). Itàn Yorùbá, nínú Bádé Àjàyí (Olóòtú). *Èkọ Ìjìnlẹ Yorùbá: Èdá-Èdè Lítírésọ àti Àṣà*, Ìlọrin: Unilorin, Department of Linguistics and Nigerian Languages.

Hair, P.E.H. (1969) *The Early Study of Nigerian Languages*. Cambridge: Cambridge University Press, pp 4-30.

Oḷájùbú, Olúdàre. (1984). *Àgbéyèwò àwọn Ìwé Alákòḅbèrè Yorùbá Látì Ìbèrè Pèpè*. nínú Olatúnjí O.O (Olóòtú) 1988, *Ìdàgbàsókè Èkọ Ìmò ìjìnlẹ Yorùbá*. Lagos: J.F Oḍúnjọ Memorial Lecture Series 5.

Ìpín Kejì: Ipa Àwọn Ajíhìnṣẹ̀rere àti Arìnṣẹ̀rere I

Àkòónú

- 1.0 Ìfáára
- 2.0 Èròṅgbà àti Àfojúsun
- 3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánilékòṣ
- 4.1 Ipa àwọn Ajíhìnṣẹ̀rere àti Arìnṣẹ̀rere I
- 4.2 Thomas Edward Bowdich
- 4.3 Hannah Kilham
- 4.4 Hugh Clapperton
- 4.5 John Raban
- 4.6 Edward Norris
- 4.7 Bíṣòṣòbù Samuel Ajayi Crowther
- 5.0 Ìṣòṣòkí
- 6.0 Iṣẹ̀ Ṣíṣe
- 7.0 Ìwé Ìtókasi

1.0 Ìfáára

Nínú ìdánilékòṣ yìí, a fẹ́ ṣe àpèjúwe iṣẹ́ tí òkòṣkan àwọn arìnṣẹ̀rere àti ajíhìnṣẹ̀rere ṣe lórí kíkò èdè Yorùbá sílẹ̀. Wọn pò dáadáa, ṣùgbón a ní láti mú wọn ní òkòṣkan. Ní ọwọ́ yìí, a ó sòrò lórí àkòṣo tí òkòṣkan wọn fi lólẹ̀ àti irúfẹ́ ìṣòro tí ó fojú hàn nínú àkòṣo wọn. A kíyèsí pé kì í ṣe gbogbo àwọn arìnṣẹ̀rere àti ajíhìnṣẹ̀rere yìí ni wọn ní ìmò ìmò èdà-èdè. Èyí sì jẹ́ kí ìṣòro fojú hàn nínú iṣẹ́ wọn.

2.0 Èròṅgbà àti Àfojúsun

Léyìn ìdánilékòṣ yìí, o ó le:

- dárúko àwọn arìnṣẹ̀rere/ajíhìnṣẹ̀rere tí ó kópa nínú kíkò àti kíkò àkòṣo èdè Yorùbá.
- sọ iyàtò tó hàn nínú iṣẹ́ òkòṣkan àwọn tí wọn kópa nínú àkòṣo èdè Yorùbá.

3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú

- 1) Dárúko àwọn méjì tí àkòṣo wọn fẹ́ jọra
- 2) Ipa wo ni àwọn arìnṣẹ̀rere kan kó nínú àkòṣo èdè Yorùbá?
- 3) Orúkọ wo ni Bowdich fún èdè Yorùbá nínú ìwé rẹ̀? Kín sì ni akólé ìwé náà?

4.0 Ìdánilékòó

4.1 Ipa Àwọn Ajíhìnre àti Arinrinàjò I

Ní abé ìdánilékòó yìí, òkòòkan ni a ó máa mú àwọn arinrinàjò àti ajíhìnre tí wọn ṣiṣẹ́ lórí àkòtò èdè Yorùbá.

4.2 Thomas Edward Bowdich

Ìjòba ilẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sì ni ó rán Thomas Edward Bowdich lo sí ilẹ̀ àwọn Agànyín ni ilẹ̀ Ghana láti ṣe asojú ijòba Gẹ̀ẹ̀sì. E má gbàgbé pé a ti so pé àjòṣepò wà láàárín iran Yorùbá àti ilẹ̀ Agànyín. Ní ilẹ̀ Ghana yìí ni Bowdich tí gbé ìwé kan jáde tí ó pè ní *Mission to Ashantee*. Ninú ìwé yìí ló fi Ònkà Yorùbá sí. Ó sì pe orúkọ èdè nàà ni **“Hio”** tàbí **“Yariba”** tàbí **“Yarba”**. Òun ni ó sán ọ̀nà tí èdè Yorùbá fi di kíko, sílẹ̀ ní ọ̀dún 1819 tí ó gbé ìwé nàà jáde. Àmọ̀, Bowdich kì í ṣe onímò ìmò èdà-èdè.

4.3 Hannah Kilham

Ọ̀kan lára àwọn ajíhìnre ni ilẹ̀ Sàró ni Hannah Kilham ṣe. Òun ló kọ́kọ́ dábàá àkòtò nínú ìwé rẹ̀ tí ó kọ. Kì í ṣe èdè Yorùbá nìkan ni ó kọ nìkan lé lórí nínú ìwé rẹ̀. O kọ àpẹẹrẹ̀ ilànà àkòtò fún àwọn èdè ilẹ̀ Áfíríkà kan nínú èyí tí Yorùbá wà. Lára àwọn ilànà tí ó là kalẹ̀ ní iwònyíí:

- Ṣiṣe àmúlò àwọn ọ̀wọ̀ lẹ̀tá gẹ́gẹ́ bí wọn ṣe dún nínú ẹ̀yọ ọ̀rọ̀, kí á má sì lo àwọn lẹ̀tá tí a kò gbọ́ nínú irúfẹ́ ọ̀rọ̀ bẹ̀.
- Ṣiṣe àmúlò bátàní Ábídí Rómànì; kí á sì yera fún lẹ̀tá kan fún oríṣííríṣíí iró bí ó ti máa n wáyé nínú èdè Gẹ̀ẹ̀sì. Bí àpẹẹrẹ̀, **‘s’** àti **‘c’**, iwọ wo ọ̀rọ̀ yìí: Gẹ̀ẹ̀sì **“seize”** àti **“cease”**. A ó rí i pé lẹ̀tá ọ̀tòtòtò ni ó dún bakan nàà. Bakan nàà ni ó so pé kí á pa ilò àwọn lẹ̀tá **“c”**, **“q”**, **“x”** àti **“w”** tì. Àwọn iró fáwẹ̀lì tí Kilham dábàá nìwònyíí fún kíko èdè Yorùbá: **“a e i o u”**. Ó wá tọka sí bí a ó ṣe máa pè wọn jáde bá yìí:

a → ah

e → ai

i → ee

o → o

u → ou

Ó fọwó sí ilò ìṣùpò kónsónántì gẹ́gẹ́ bí ó ṣe hàn nínú àkòsílẹ̀ rẹ̀.

Kilham	Àkòtò ọ̀de ọ̀nì
En-ni	Ení
Ed-ji	Ejì
Et-ta	Èta
O-rung	Àrun
Om-ma	Ọmọ

Bi ó tilẹ̀ jẹ́ pé Hannah Kilham gbìyànjú, a rí ìṣùpò, kọ́ńsónàntì fún ìrò kan ṣoṣo bí àlèébù èyí kò fi ààyè sílẹ̀ fún ilò ohùn tàbí idúnhùn.

4.4 Hugh Clapperton

Arìnànjò ni Clapperton Richard àti Lander tí wọn dìjọ lo sí ọ̀dọ̀ Aláàfin ní ọ̀dún 1825 sí 1826. Wọn wo ìran eégún lẹ̀yìn tí wọn ti lo ọ̀sẹ̀ méje. Wọn wo àwọn eégún Alárìnjó ní February 22, 1826. Ó tùmò, sí pé láàárín ọ̀sẹ̀ méje tí ó fi wà ní ilẹ̀ Yorùbá ni ó ṣe àkójopò àádọ́jọ ọ̀rọ̀ èdè Yorùbá. Orúkọ tí ó pe ìran Yorùbá nígbà nàà ni “**Yourriba**” sùgbọ́n gbogbo àkọ̀sílẹ̀ rẹ̀ ni ó ṣe àkọ́jọ ni àárín gbùngbùn Yorùbá. Àmọ́, sá, iṣẹ̀ rẹ̀ kò tẹ̀wọ̀n tó ti Hannah Kilham àti John Raban tí wọn ṣiṣẹ̀ ní Freetown. Itúpalẹ̀ rẹ̀ kò sì lóòrìn pẹ̀lú. Ọ̀un nàà ṣe àkójopò ẹ̀yọ ọ̀rọ̀ àti ònkà Yorùbá.

4.5 John Raban

Raban jẹ́ Àlùfáà Ìjọ Sẹ́mẹ̀sì. Ọ̀mọ abínibí ilẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sì ní í ṣe. Ìjọ Sẹ́mẹ̀sì pilẹ̀ rán an wá sí ilẹ̀ Sàró láti lo ṣe àkójọ èdè àwọn tí ó wà lábẹ̀ ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì. Ó dé sí Freetown ní 1825, níbi tí ó fi ṣe ibùdó rẹ̀ gbogbo àkójopò, àwọn ẹ̀yọ ọ̀rọ̀ rẹ̀ ní ó bí ìwé méta sandi tí ó ṣe. Àwọn ìwé nàà ni ìwònyí:

i. **A Vocabulary of The Eyo or Aku-A Dialect of Western Africa (1830)**

Àkòónú tí ó fojú hàn nínú ìwé nàà nìwònyí:

Ojú ìwé nọ́nbà Romani iii-v jẹ́ ọ̀rọ̀ ìṣaájú. 4-7 jẹ́ ABD. Àkòónú méjọ ni ó wà ní ojú ìwé 8, ojú ìwé 9-15 jẹ́ àwọn ẹ̀yọ-ọ̀rọ̀, ojú ìwé 16-17 jẹ́ ọ̀rọ̀ ìṣe, ojú ìwé 18-19 jẹ́ ònkà Yorùbá, ojú ìwé 20-32 ni ó ti kọ nípa àwọn gbólóhùn abóde àti àpólà gbólóhùn àti bẹ̀, bẹ̀ẹ̀ lo; àti gírámà Yorùbá díẹ̀.

ii. **A Vocabulary of Eyo or Aku – A Dialect of Western Africa part II (1831)**

Àkòónú: ojú ewé 2-3 ni ó ti sọ nípa ìpolówó; 4-5 ló ti sọ nípa ABD, “ojú ìwé 6-20 ló ti kọ nípa àkà-ọ̀rọ̀ àti àpólà gbólóhùn, ojú 22 ni ó fi Psalm 27 Ẹ̀ṣẹ̀ Ìkínní sí, ojú ìwé 23-26 ni ó fi àkójọ ẹ̀yọ ọ̀rọ̀ Gẹ̀ẹ̀sì sí àti Eyo Ọ̀yọ̀)

iii. **The Eyo Vocabulary Part III (1832)**

Àwọn àkòónú nínú ìwé yìí ni; ojú ìwé 4-5 ikède, ojú ìwé 6-7 – ABD, ojú ìwé 10-11 ní orúkọ àdúgbò àti àwọn ẹ̀bí. Ó tún ṣe àyẹ̀wò àwọn àpólà gbólóhùn àwọn ọ̀rọ̀ atókùn, ọ̀rọ̀ ìṣe ní ojú ìwé 11-15, ojú ìwé 18-20 ni ó ti kọ nípa gbólóhùn abóde àti ìsòrò̀ngbèsì, ojú ìwé 31-36 ni ó ti kọ nípa àwọn gbólóhùn láti inú ìwé alákòbèrè ilé èkọ̀ ojọ̀ ìsinmi tí Robert Simpson kọ sínú ìwé alákòbèrè ilé èkọ̀ ojọ̀ ìsinmi.

A ẹ̀ àkíyèsí pé àkọtọ̀ Raban ẹ̀ àmúlò ìṣùpọ̀ Kónsónàntì gégé bí ó ẹ̀ hàn nínú àpeere ̀sàlẹ̀ yìí:

Àkọtọ̀ Raban	Àkọtọ̀ òde òní
bw	gb
kpw	p
hr	r
ş	ş

Şùgbọ̀n ní àsikò tí Raban kọ̀ iwé rẹ̀ yìí “sh” ni wọ̀n n ló dípò “ş” tí òun dá báá. Ó wá hàn sí wa pé àkọtọ̀ ti Raban yàtò, gédégédé sí ti Hannah Kilham. Işẹ̀ takuntakun ni ó ẹ̀ nńbí. Raban fi ilẹ̀ Sàró sílẹ̀ ní ọ̀dún 1851.

4.6 Edward Norris

Ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì ni ó ta Edward Norris nídí kan láti lo ẹ̀ àkójọpọ̀ àkọtọ̀ tí ó bá ilànà ìmọ̀ èdà-èdè tí a mò, sí línjúísíńkì mu kí ó ba à le ran àwọ̀n arínrínàjò lówó, nínú iwádìí wọ̀n. Norris gbé iwé kan jáde tí àkólé rẹ̀ n jẹ̀ “*Outline of a Vocabulary of a few of the Principal Languages of The Western Central Africa*”. Àkójọpọ̀ ọ̀rọ̀ tí ó ẹ̀ pọ̀, ẹ̀gbẹ̀rún àká-ọ̀rọ̀ Yorùbá ni ó wà nínú iwé rẹ̀ yìí. Lórí ìró fáwẹ̀lì, Norris gbà pé kí á tẹ̀lẹ̀ bátàni ìpèdè àwọ̀n ará Ítálì, kí ìró Kónsónàntì ní tirẹ̀, má ẹ̀ ní àyípadà ohùn kankan nígbà tí a bá n pè é. Bí àpeere, e, jẹ̀ kí á mú “c”

car → ó di káà /ka:/
cease → ó di sńsì /si:s/

A ó rí i pé létà “c” yípada kúrò bí ó ẹ̀ wà nínú létà Ábídí. Ídí rẹ̀ é tí ó fi sọ pé kí létà Ábídí kán wà fún ìró kan.

Nípa àmì ohùn, ó ní kí a máa lo àmì ohùn òkè láti fi ìtẹ̀numọ̀ hàn. Àwọ̀n àbá rẹ̀ lórí ìró fáwẹ̀lì àti kónsónàntì ni ó sọ pé kí á máa pè báwọ̀nyíí:

- a - bí ó ẹ̀ dún nínú “father”
- ḅ - bí ó ẹ̀ dún nínú “bun”
- e - bí ó ẹ̀ dún nínú “there”
- i - bí ó ẹ̀ dún nínú “ravine”
- o - bí ó ẹ̀ dún nínú “more”
- u - bí ó ẹ̀ dún nínú “flute”
- ai - bí ó ẹ̀ dún nínú “time”
- au - bí ó ẹ̀ dún nínú “how”
- g - bí ó ẹ̀ dún nínú “get”
- j - bí ó ẹ̀ dún nínú “jet”
- ng - bí ó ẹ̀ dún nínú “ring”
- ch - bí ó ẹ̀ dún nínú “church”
- hh - ìró àfitán-án-nápè tí ó lágbara

Norris tún ẹ̀ àgbékalẹ̀ àwọ̀n fáwẹ̀lì eleyọ̀ọ̀ nínú işẹ̀ rẹ̀ [ai] [au]. Dípò kí ó lo “o” ó lo “ḅ”. Ohun tí ó yanilénu jù ni pé ó tako àbá ara rẹ̀ nipa lílo işùpọ̀ Kónsónàntì nínú işẹ̀ rẹ̀. Bí ó ẹ̀ hàn nínú àpeere ̀sàlẹ̀ yìí:

Lille: Alara *lille* ni *ṣiṣẹ*
 pupwaw/hupwaw: ó lówó *pupwaw/hupwaw*
 bino: E má *bínò*
 ehrung: Àwọn *ehrung ja Bọla jẹ*
 erako: ọbọ jẹ *erako*

4.7 Bísọ̀bù Samuel Àjàyí Crowther

Ọmọ abínibí ilẹ̀ Yorùbá ni Samuel Àjàyí Crowther. Ó wà nínú àwọn tí wọn kó ní ẹrú ṣùgbọ́n ó rí ìdándè gbà. Èyí ló sọ ọ̀ di èrò Freetown ní ilẹ̀ Sàrò ní ọ̀dún 1822. Ó sì kó ẹ̀kọ̀ èdè dáadáa. Àlùfáà John Raban ni ó ṣàmì fún un ní 1825. Ó kówòrìn lọ sí England pẹ̀lú Àlùfáà àti Arabinrin Davey ní ọ̀dún 1826, ó sì lọ sí ilẹ̀ ẹ̀kọ̀ àwọn Àlùfáà ní Islington. Ó wá padà sí ilẹ̀ Sàrò ní ọ̀dún 1829 níbi tó ti tún ẹ̀kọ̀ kún ẹ̀kọ̀ tí tí di ọ̀dún 1828. Ó sì di olùkọ̀ ní ọ̀dún 1931. Òun ni abẹ̀nà-ìmọ̀ fún Àlùfáà Raban gégé bí a ṣe sọ ṣaájú. Ó rí isípáyá lódò Schön, kò wá yani lẹ̀nu nígbà tí o fi gbé Ìwé Gíràma rẹ̀ àkókò jáde ní ọ̀dún 1843. Òun sì ni ẹ̀ni àkókò tí ó kókò lo orúkọ́ “**Yorùbá**” fún ìran Yorùbá tí ọ̀pòlọ̀pò n pé ní “**Yarriba**”. Àjàyí Crowther kò àwọn létà Àbídí wònyí jáde ní ọ̀dún 1843, ó sì tún ṣe àgbékalẹ̀ kónsónántì bákan nàà.

a   b   d   e   f   g   h   i   j   k
 l   m   n   o   p   r   s   t   u   w
 y

Kónsónántì oníbejì tí ó dábáa ni ìwònyí:

gb   kp   ng   ts   sh

A tún ṣàkíyèsí pé dípò létà “**e**” níṣe ni Crowther ṣàmúlò “**eh**” bí ó ṣe jẹyọ nínú àpẹrẹ̀ yí “**Iffeh**” tí ó dúró fún “**Ifẹ**”.

Ohun kan tí ó tún fojú hàn nínú isẹ̀ rẹ̀ ni títẹ̀lé bátàni àkọ̀tọ̀ Kilham, Raban àti Norris. Èyí sì hàn nínú àwọn àkọ̀lé rẹ̀ pàápàá nípa lílo Ìṣùpò kónsónántì.

Àkọ̀tọ̀ Crowther	Àkọ̀tọ̀ ọ̀de ọ̀ní
babba	bàbá
obbe	òbẹ
ommo	ọ̀mọ
iggi	ìgì
ille	ìlẹ
abillekso	àbílẹ̀kọ
obba	ọ̀bá
okko	ọ̀kọ

A rí i pé ilàna Gẹ̀sì ni òun nàà tún tẹ̀lé bí àwọn yòókù. Ó wá dábáa kan pé kí á máa lo létà “h” kún ọ̀rọ̀ léyìn tàbí kún sílẹ̀bù kan láti ṣe àfihàn ohùn isàlẹ̀. E wo àwọn ọ̀rọ̀ isàlẹ̀ yí wò:

“**feh**” [fẹ] ohùn òkè

Ferh/fehh [fè] ohùn isàlè

Lórí òrò àranmúpè, ó dábàá báyí:

“n” yòò wà lèyin “h” tàbí kí “n” şíwájú “h”. Àpeṛeṛe:

rihn [rìn]

Ó tún ṣe aáyan láti túmò ìwé ìhìnrere inú Bíbèlì láàárín ọdún 1850-1856.

Ó tún kọ ìwé aláḱòḱbèrè ni èdè Yorùbá fún àwọn ọmọ ilé ìwé ní 1849. Ó sì gbé *Grammar and Vocabulary of the Yorùbá Language* jáde ní 1852. Ó pààlà láàárín bí Ọyó, Ìbàràpá àti Ìbòlò ṣe máa n pe àwọn ọrò kan.

Ọyó	Ìbàràpá	Ìbòlò
sí	Tṣi	sí
şıṣe	tṣitṣe	síse
ṣe	tṣe	se

Ó ṣe àmúlò létà Ábídí tí Ìjọ Séméèsì là kalè gégé bí ó ṣe hàn ní isàlè yìi:

	a	b	d	e	ẹ	f	g	gb	h
i			j	k	l	m	n	o	ọ
p	r	s							
	ş	t	u	w	y				

A ṣe aláàápàdé àwọn létà fáwèlì ẹlẹyòḱ bí ó ṣe hàn ní isàlè yìi”

ai → aiye

ei → eiyẹ

oi → ọyọyọ

Ó dábàá pé “**gb**” jẹ kónsónántì aláḱànpò nígbà tí “**n**” àti “**ng**” dúró fún àròpò orúkọ ẹnikinní ní ipò ẹyọ. Ó şàlàyé pé “**n**” ni a rí nínú àwọn ọrò bí “**rìn**”, “**yan**” àti “**yangan**”. Ó ní bí ó tilẹ jẹ pé a kì í dá ìrò “**p**” níkan pé àfi kí á kọ “**k**” pọ̀ mọ ọn bí ó ti hàn yìi. “**kp**”, síbè “**p**” ni ó lò nínú àwọn ọrò wònyìi; “**pa**”, “**pè**” àti “**pò**” dípò “**kpa**”, “**kpè**” àti “**kpo**”. Ó ní létà “**ş**” fara pé “**sh**” ti Gèṣì. Ó ní kí a máa lo àmì ohùn òkè bí ó ṣe hàn yìi // nígbà tí àmì ohùn isàlè jẹ // şùgbón kò fi àmì ohùn àárín hàn gégé bí ó ṣe wà nínú àpeṛeṛe rẹ, “èmi”, “ìwọ”, ó ṣe àmúlò àmì àfihàn fáágùn láti fi fáwèlì gígùn hàn. Àpeṛeṛe ní; **ōrun** (**oorun**)

5.0 Ìsoníşókí

A menu ba iṣe tí ọkọḱkan àwọn arinrinàjò àti ajihnrere wònyìi şiṣe lé lórí idàgbàsókè àkọtọ èdè Yorùbá. Bowdich ló kọkọ ṣe àkoḱlè, lèyin nàà ni Hannah Kilham. Àwọn arinrinàjò bí i Hugh Clapperton àti Richard Lander lo sí àárín gbùngbùn Ọyó láti ṣe àkọjọpò, àádọjọ ọrò. Àlùfàà Raban ṣe àgbéjádé ìwé méta ọtọ̀tọ̀ tí ó jẹ mọ àkọtọ àti èdè Yorùbá: Norris nàà kọ ìwé tí ó ti menu ba èdè Yorùbá. Àwọn kan dábàá ilò isùpò, kónsónántì nígbà tí àwọn kan kò fara mọ ọn. Àjàyí Crowther tí ó jẹ ọmọ bíbí ilè Yorùbá nàà ṣe iṣe takuntakun lórí èdè Yorùbá. Ọun sì ni ẹni àkòḱkọ́ tí ó kọkọ ṣe àkọsilẹ orúkọ Yorùbá ní ọnà tí ó tónà.

6.0 Iṣé Sísẹ

- 1) Fi iyàtò hàn lórí ipèdè “s” láàárín Ọyọ, ìbàràpá àti Ìbòlò.
- 2) Kí ni èrò Kilham nípa ilò Kònsónánṭi nínú èdè Yorùbá?
- 3) Dárúko ìwé mérin tí wọn gbé jáde lórí àkọtọ, àti èdè Yorùbá láàárín ọdún 1830-1852.

7.0 Ìwé Ìtókasi

Adé Àjàyí, J.F (1960). How Yorùbá was Reduced to Writing nínú *Odù* No.8, Ìbàdàn.

Aróhunmólàṣe, Oyèwòlé (1987). *Àgbéyèwò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọtọ Yorùbá*. Ibadàn: Oníḃonòjé Press & Book Industries (Nig) Ltd.

Crowther, S. Àjàyí (1852). *Grammar And Vocabulary of The Yorùbá Language*. London: Seeleys.

Ọlájùbú, Olúdàre. 1988. *Àgbéyèwò àwon Ìwé Alákòḃbèrẹ Yorùbá Látì Ìbèrẹ pẹpẹ. nínú Ọlátúnjì O.O (Olódtú) Ìdàgbàsókè Èkọ Ìmò Ìjìnlẹ Yorùbá*. Lagos: J.F Ọdúnjọ Memorial Lecture Series 5.

Ègbé Akómólédè Yorùbá, Bì Èdè Yorùbá ẹ di Kíkọ sílẹ, 1844 – 1875 *Yorùbá Gbòde*, No 1. Ibadan: Macmillan Nig.

Ìpín Kẹta Ipa Àwọn Ajínhìnrere àti Arìnrìnàjò II

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èrò̀ngbà àti Àfojú̀sùn
- 3.0 Ìbè̀rè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánìlẹ̀kò̀
- 4.1 Ipa Àwọn Ajínhìnrere àti Arìnrìnàjò II
- 4.2 Charles Andrew Gollmer
- 4.3 Henry Townsend
- 4.4 Henry Venn
- 4.5 Sigismund Wilhem Koelle
- 4.6 Thomas J. Bowen
- 4.7 Karl R. Lepsius
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0 Iṣé Ṣíṣe
- 7.0 Ìwé Ìtòkasí

1.0 Ìfáàrà

Nínú ìdánìlẹ̀kò̀ yí ni a ó ti tẹ̀síwájú lórí akitiyan tí àwọn arìnrìnàjò àti òjísé, Olórún lórí kíkò àti kíkò èdè Yorùbá. A ó sọ̀rò lórí Henry Townsend, Gollmer, Koelle, Bowen, Lepsius àti Baudin.

2.0 Ìbè̀rè Ìṣaájú

- Sọ̀ iyàtò tí ó wá nínú ìṣowò kọ̀ kọ̀nsónàntì Gollmer, Crowther àti Raban?
- Ta ni ó dá ìwé ìrò̀yìn Yorùbá sílẹ̀? Níbo sì ni ibùjókò̀ rẹ̀?
- Ta ni ó kọ̀ *Polygotta Africana* ?

3.0 Ìdánìlẹ̀kò̀

3.1 Ipa Àwọn Ajínhìnrere àti Arìnrìnàjò II

Nínú ìdánìlẹ̀kò̀ yí ni o ó ti kà nípa Gollmer, Townsend, Koelle, Bowen, Baudin àti Lepsius.

4.1 Charles Andrew Gollmer

Ọ̀mọ̀ ilú Wurtemberg ní ilẹ̀ Jámánì (Germany) ni Charles Andrew Gollmer í ṣe. Ó ní ìmọ̀ nípa èdè lóríṣííríṣíí, lára wọn ni èdè Ítálì, Faransé, Gẹ̀ṣì, Látìnnì, Gíríkì àti èdè Héberù. Àmọ̀, ọ̀dún 1844 ni ó bẹ̀rẹ̀ iṣẹ̀ lórí èdè Yorùbá. Lára àṣeyọ̀rì rẹ̀ ni títúmọ̀ Àdúrà Olúwa, Òfin mẹ̀wàá àti àwọn orí Bíbélì méjì láti inú ìwé Ìhìnrere Mátíù. Lára iṣẹ̀ rẹ̀ nàà tún ni títúmọ̀ iwàásù sí Yorùbá, tí ó pe àkólẹ̀ rẹ̀ ní “Crums from Heaven or Fourteen Short Sermons” tí ó tùmọ̀ sí “Èrún ọ̀run tàbí Mèrìnlá iwàásù

Kúkúró”. Ó wá fi òfin lélé lórí àkọtọ èdè Yorùbá. Ó şàlàyé pé létà kan ní ó gbodọ dúró bí iró kan. Nígba tí ó n yiri işę Crowther wò, ó şe àkíyèsí işùpọ kọńsónántì, nítorí nàà, ó dábàá lílo àmì àfiyán láti fi iyàtọ hàn dípọ kí á şamúlò kọńsónántì alákapọ. Àpeşere tí ó fi lé lẹ nìyí:

p   b   ń   r

Ó pe àkíyèsí sí àwọń kọńsónántì Yorùbá meşşédógún kan nínú àkọtọ Yorùbá tí wọń kò dójú rú:

b   d   f   g   h   j   k   l   m   n   r
    s   t   w   y

Ó pe àkíyèsí sí létà “n” tí ó máa n yí padà sí “m” tí ó bá jeyọ şáájú “b” bí ó şe wà nínú “mbọ”: ó ní àwọń kọńsónántì márùn-ún kan wà. Àwọń ni; gbkp 𐀀 r 𐀁

Tí a bá şe àfiwé kọńsónántì tirẹ pẹlú ti Crowther ati Raban. Àwọń Iyàtọ tí ó wà nìyí gégé bí ó se fojú hàn nínú àtẹ isàlẹ yí

Kọńsónántì onísòro	Gollmer	Crowther	Raban
Gb	gb	bh	bw
Kp	p	kp	kpw
Ṣ	ng	ng	ng
R	r	rh	hr
Sh	sh	sh	ş

Gollmer kọ àwọń fáwẹlì Yorùbá wọnyí jàde:

    a e i o u ẹ ọ

Nípa fáwẹlì àránmúpẹ, ó dábàá kí á máa lo àmì àfiyán ní abé fáwẹlì láti şàmì àránmúpẹ fáwẹlì bẹẹ. Àpeşere ni:

    kankan   → **kaka**

    iran   → **ira**

Ó pe àkíyèsí sí fáwẹlì ẹlẹyọọ kan tí ó fi àyísòdì hàn, iyẹn ni “ai”

4.2 Henry Townsend

Àlùfàà ajíhìnre láti ilẹ Gẹ̀sì ní şe. Ó ti kókọ wà ní Freetown ní ilẹ Sàró kí ó tó wá sí ilẹ Yorùbá. Ó sì kọ nípa ìmọ èdè Yorùbá dáadáa ní ilẹ Sàró kí ó tó wá sí ilẹ Yorùbá. Ó lówọ nínú işę Àjàyí Crowther ní 1842. Ó fé irànłowọ fún Robert Clarke lórí àkójopọ àwọń òwe, ẹyọ òrọ, àyọlò àti orin kan ní èdè “Akú”. Ó túmọ iwé orin mímọ ti Sẹmẹşsi, ó sì tẹ ẹ jàde ní ọdún 1856. Ó dá ilé işę iwé iròyìn sílẹ ní ọdún 1859. Ọun sì ní olóótú. “**Iwé Iròyìn fú [ifu] àwọń Ẹgbá àti Yorùbá**”. Iwé Iròyìn nàà sì wà láàárín ọdún 1859 sí 1867, ìdì iwé iròyìn igba ó dín mẹwàá ni ó gbé jàde láàárín oşù kọkànlá 1859 sí oşù kewàá 1867; ọşẹ méjì méjì ni ó n gbé e jàde. Ó n şe àgbéjàde ní èdè abíníbí (Yorùbá) àti Gẹ̀sì. Nítorí pé ọşişẹ iwé iròyìn ni, ó máa n tako àbá àwọń ẹlẹgbẹ rẹ lórí ilò àmì àfiyán bí i dóọti, irù tàbí àmì fàágùn. Ó gbà pé àwọń irufẹ àmì bawọnyí ni wọń le şe àkóbá fún ẹro itẹwé. Akitiyan rẹ miíràn tí ó şe ni pé òun ló şe ìtumọ iwé John Bunyan *The Pilgrim’s Progress* tí ó pè ní *Itẹşwájú Èrò Mímọ*.

4.3 Henry Venn

Venn fẹràn ìmò èdè, bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé kì í ẹ̀ se onímò, èdà-èdè. Ó mọ̀ iwúlò kí àkọtọ̀ tó dàntó, wà lórí iṣẹ̀ èkọ̀ àti ẹ̀sìn. Èyí ni wọn fi pe ìjíròrò 1848 sí London nígbà tí Townsend àti Gollmer wá sí London fún ìsinmi. Ó pe àwọn onímò èdà-èdè kí wọn wá la àwọn ènìyàn wònyí lóyẹ̀ lórí ilànà òfin àkọtọ̀ tí ó yẹ̀ kí àwọn ajíhínrere máa ló. Àwọn ọ̀jògbón onímò èdà-èdè méjì tí wọn se àgbékalẹ̀ òfin àkọtọ̀ ọ̀dún 1848 ni Ọ̀jògbón Samuel Lee àti James Fedrick Schön. Ohun náà ni wọn wá n pè ní àwọn Òfin Venn. Àwọn kónsónàntì òfin Venn ni:

b	d	f	h	k	l	m	n	p	r
	t	v	w	y	g	j	s	z	h

nígbà tí àwọn fáweli rẹ̀ sì jẹ́:

i e ẹ a ọ o u

Òfin Venn fún àwọn létà Gẹ̀ẹ̀sì wònyí ni ìrò m̀íràn bí a se là á kalẹ̀ ní isàlẹ̀ yí

c	q	x
↓	↓	↓
k	kw	ks

Òfin Venn se àgbékalẹ̀ àfipẹ̀ oníbejì tí ó n fara hàn nínú àwọn kónsónàntì kan bí ó se hánde nínú àpẹ̀rẹ̀ yí. **ng, kp, gb**

Òfin Venn lòdì sí ilò àmì àfiyán nítorí wàhálà tí ó máa n bá títẹ̀ tàbí àkòsílẹ̀ rẹ̀. Şùgbón òfin rẹ̀ gbà kí á lo àmì ohùn àti àfiyán ní agbo ẹyọ ọ̀rọ̀ àti fún ọ̀rọ̀ pípé nínú iwé atúmò èdè şùgbón tí ó bá se àwọn ọmọ abíníbí ni wọn n kòwé fún, kò nílò kí wọn lo àmì kankan.

4.4 Sigismund Wilhem Koelle

Àkójọpọ̀ àwọn ọ̀rọ̀ Yorùbá tí Koelle se dá lórí àwọn ẹ̀ka-èdè bí i, Ọ̀tá, Ègbá, Idṣeṣa. (Ijẹṣà), Yorùbá, Yàgbà, Dṣumu (Ijumu), Ọ̀wọ̀rọ̀, Dṣebu (ìjẹ̀bú). Nípa ìrànlowọ̀ Edward Norris, J. Clarke àti H. Barth, ó se àkójọpọ̀ àwọn ẹyọ ọ̀rọ̀ wònyí sí inú iwé rẹ̀ tí ó pè ní *Polyglotta Africana*. Ó yẹ̀ kí á yán an pé àwọn èdè ìran m̀íràn tún wà nínú iwé yí. A tún rí àwọn èdè bí i: Hausa, Kànúrí, Ijaw, Ibo (Igbo), Nupe, Igala, Igbìrà, Tiv, Jukun àti Eregba (èdè àrà tí o kò le tọ̀ka sí gẹ́gẹ̀ bí ìran kan tí ó n sọ ní pàtó).

Ó lo iṣùpọ̀ kónsónàntì nínú iwé rẹ̀ bí i **ds**. Nnkan tó se nínú iṣẹ̀ rẹ̀ ni pé ó pín àwọn èdè Ìwọ̀-Oòrùn Afíríkà sí isọ̀rí.

4.5 Thomas J. Bowen

Àlùfáà Ìjọ Onítẹ̀bọmi ni Thomas Bowen jẹ, ọmọ ilẹ̀ Amérikà sì ni. Ó nifẹ̀ se èdè Yorùbá dáadáa. Ó sì tẹ̀pẹ̀lẹ̀ mọ̀ àwọn àmì àfiyán tí wọn fi

bèṣẹ̀ pọ̀ nínú èdè Yorùbá. Èyí ló sì fàà tí àwọn atẹ̀wé kan fi máa n fi ojú fo ilò wọn. Ó tún máa n fa wàhálà fún ònkòwé. Àwọn èrò rẹ̀ nípa àwọn létà bí “**ş**”, “**o**”, “**e**” Ó dábaà pé kí a máa lo “**Г, β, 3**” dípò “**ş, o, e**” bí ó ẹ̀ hàn nínú àwọn ọ̀rọ̀ bí:

“**Συqβn**” (şùgbón)

“**3l3Σ3**” (ẹ̀lẹ̀şẹ̀)

Ó gbé iwé jáde tí ó pè ní *Grammar and Dictionary of The Yorùbá Language* ní ọ̀dún 1858. Àwọn àkòónú iwé rẹ̀ ni Ìkéde, Ọ̀rọ̀ àkòşọ, Àkòónú Ìtókasi, Ìtókà àwọn Ìwé Yorùbá tí wón tẹ̀ jade, Gíràmà Yorùbá (1-55), apeere àròko, òwe, Ìtumò èdè, (56-71), Atúmò Èdè Yorùbá (Yorùbá – English, English to Yorùbá) (1-134), àşişe tí ó yojú nínú işẹ̀ yìí (135-136).

4.6 Noel Baudin

Noel Baudin náà şişẹ̀ lórí èdè Yorùbá. Ó gbé iwé kan jáde tí ó ti ẹ̀ atúmò èdè Yorùbá sí èdè Faransé. Èyí tí ó pe àkólé rẹ̀ ní *Dictionnaire Yorùbá Francais*. Ó ẹ̀ àkójọpọ̀ ọ̀rọ̀ tí ó ju ti Bowen lo. Ó tún ẹ̀ àfihàn “**ai**” gégé bí i mófîmù ìbèrẹ̀, bí àpeere;

àì – bàjẹ̀, àì – balẹ̀ abbl.

Ó tún lo “**alái**” pọ̀ mọ̀ àwọn ọ̀rọ̀ işe kan ní inú işẹ̀ rẹ̀. Ó ẹ̀ àgbékalẹ̀ ọ̀rọ̀ tó ní àlòpọ̀ “**alái**”, bó ẹ̀ wà ní;

alái – bèrù, alái – mọ̀, alái – şẹ̀ abbl

4.7 Karl R. Lepsius

Àríwísí wà lórí àkọtó ti ọ̀dún 1848. Ìpàdé ìgbìmò àkọtó Yorùbá ní ọ̀dún 1854 wá rò ó pé ó yẹ̀ kí wón tún ẹ̀ àgbéyèwò àkọtó ọ̀dún 1848 nítorí pé kò tẹ̀lé ilànà fònetîkì. Lepsius tí ó jẹ̀ ọ̀kan lára àwọn ọ̀mọ̀ ìgbìmò yìí ẹ̀ àgbékalẹ̀ àkọtó tirẹ̀, nínú èyí tí ó ti ménu ba àwọn èyà ara tí a fi n pe ìró èdè àti oríşíríşì ọ̀nà tí a lè gbà lo àfipẹ̀ àkànmólẹ̀ àti àfipẹ̀ àsún sí. Nínú işẹ̀ rẹ̀ yìí ni a ti rí i pé Lepsius ẹ̀ àmúlò àmì àfiyán métàdínlógún láti yán àwọn létà rẹ̀ lókè. Ó wá lo mérénlá láti fi yán àwọn létà rẹ̀ ní isàlẹ̀. Àlàkalẹ̀ rẹ̀ ẹ̀ àfihàn àkọtó tí gbogbo ayé le lò fún èdè wọn.

5.0 Ìşoníşókí

A sọ̀rọ̀ lórí àbá tí ọ̀kọ̀ọ̀kan àwọn ajíhínrere àti àwọn onímò èdà-èdè ẹ̀ àgbékalẹ̀ nínú işẹ̀ wọn : a rí i pé ilànà àkọtó tí àwọn m̀íràn gbé kalẹ̀ kò wà fún èdè Yorùbá nikan. Nígbà tí òm̀íràn tí wón gbé kalẹ̀ wà fún Yorùbá pónbélé. Enu wón kò kò lórí lílo ìró kónsónàntì, àfipẹ̀ oníbejì àti ilò àmì. Ohun kan tí a mọ̀ ni pé kálukú n dábaà ohun tí ó rò pé ó tònà. Venn ni ó pe ìpàdé àwọn onímò èdà-èdè kan sí ilú London níbi tí òfin àkọtó tí a mọ̀ sí òfin Venn fún ilànà àkọtó èdè Yorùbá ti jáde.

6.0 Iṣé Sísẹ

- 1) Dárúko ilànà àkọtó tí wón ẹ àgbékalẹ ní ọdún 1848, àwọn wo sì ni ó ẹ agbáterù rẹ?
- 2) Àwọn ẹka-èdè Yorùbá wo ni Koelle ti gba ọrọ jọ?
- 3) Ẹ àgbékalẹ àwọn ọrọ márùn-ún nípa lílò mófímù ibẹrẹ “àì-”

7.0 Ìwé Ìtókasi

Adé Àjàyí, J.F (1960). How Yorùbá was Reduced to Writing, nínú *Odu* No.8, Ìbàdàn.

Aróhunmmólàṣe, Oyèwòlé (1987). *Àgbéyẹwò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọtó Yorùbá*. Ìbàdàn: Oníḃonòjé Press & Book Industries (Nig) Ltd.

Bowen, T.J (1858). *Grammar and Dictionary of The Yorùbá language*. New York: D.Appleton & Co.

Crowther, S. Àjàyí (1852). *Grammar And Vocabulary of the Yorùbá Language*. London: Seeleys.

Ọlájùbú, Olúdàre. 1988. Àgbéyẹwò àwọn Ìwé Alákọ́bẹrẹ Yorùbá Látì Ìbẹrẹ Pẹ̀pẹ̀ nínú Ọlátúnjì O.O (Olóòtú) *Ìdàgbàsókè Èkọ̀ Ìmọ̀ Ìjìnlẹ̀ Yorùbá*. Lagos: J.F Odúnjọ Memorial Lecture Series 5.

Ẹgbé Akọ̀mọ̀lédè Yorùbá ilẹ̀ Nàìjíríà (1986), Bí Èdè Yorùbá ẹ di Kíkọ̀ sílẹ̀, 1844 – 1875 *Yorùbá Gbòde: Ìwé Àtìgbàdégbà ti Ẹgbé Akọ̀mọ̀lédè Yorùbá ilẹ̀ Nàìjíríà No 1 & 2*, Ibadan: Macmillan Nig.

Ìpín Kerin: Ipa Àwọn Ìgbìmò

Akoonu

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìsaájú
- 4.0 Ìdánilékòṣ
- 4.1 Àbá Ìgbìmò Àkọtọ 1875
- 4.2 Òfin Ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì Amúnisìn Lórí Àkọtọ Yorùbá ọdún 1890
- 5.0 Ìṣoniṣókí
- 6.0 Iṣé Sṣe
- 7.0 Ìwé Itókasi

1.0 Ìfáàrà

A ti kiyèsí pé awuyewuye sù wà, ẹnu kò tí ì kò lórí àkọtọ èdè Yorùbá. Èyí ló wá bí ipinnu láti se àgbékalẹ̀ ìgbìmò àkọtọ fún èdè Yorùbá. Lára àwọn ìgbìmò tí wọn gbé jáde ni ìgbìmò àkọtọ 1875 tí Ìjọ Sémẹ̀ṣì gbékalẹ̀, Ìta Fájì ní Èkó ni wọn ti se ipadé. Lẹ́yìn náà, ni ìgbìmò 1890 àti àkọtọ ọdún 1926 – 1952, èyí tí ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì gbékalẹ̀; kálukú wọn ló mú àbá tirẹ̀ wá, èyí tí a ó sí lówéláwé.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Lẹ́yìn ìdánilékòṣ yìí, o ó le:

- tọka sí àwọn ìbéèrè mẹ̀wẹ̀wẹ̀wá tí ó jáde lórí àkọtọ Yorùbá ọdún 1875,
- so ohun tí ó jẹ̀ ipinnu ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì lórí àkọtọ èdè Yorùbá ní ọdún 1890.
- ṣàlàyé lórí oríṣìrìṣì àbá tí ó wáyé lórí àkọtọ èdè Yorùbá láàárín ọdún 1926 – 1952.

3.0 Ìbéèrè Ìsaájú

1. Kí ni èrò Ìgbìmò 1875 lórí ilò àmì?
2. Kí ni èrò Ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì lórí “s”?
3. Àbá wo ni E.A Akintán dá lórí àkọtọ Yorùbá?

4.0 Ìdánilékòò

4.1 Àbá Ìgbìmò Akotó 1875

Wón ti ṣe àkíyèsí pé awuyewuye ṣì wà lórí àkòtò èdè Yorùbá, bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé òfin àkòtò 1848 ti wà àti àkòtò Lepsius ti 1854. Ìyàtò orísìíríṣíí tí ó n fójú hàn nínú àkòtò èdè Yorùbá tún n kọ àwọn ìjọ lóminú yálà Ìjọ Elétò tàbí Ìjọ Sémèṣì (Methodist àti Anglican). Kí ipadé 1875 yí tó ṣe, wón ti kókó ṣe ipadé ìdákònkó kan ní Ojọ Kejìdínlògbòn sí Ojọ Kòkànlélògbòn, Oṣù Kejilá. Oḍún 1874. Ilé Ìjọ Sémèṣì tí ó wà ní Ìta Fájì ní ilú Èkó ni wón ti ṣe ipadé àkòtò yí. Ìjọ Elétò ran aṣojú méta wá, ṣùgbón gbogbo èrò ipadé jẹ́ méeédògbòn. Bísòḍbù Samuel Àjàyí Crowther ni alága, Àlùfàà J.B Wood ni akòwé ìgbìmò nàà. Àwọn ibèèrè mēwàà tí wón jíròrò lé lórí ọ̀ báyí.

1. a. Njé ó yẹ láti ṣe àtúnṣe sí àmì àfiyán lábẹ̀ àwọn lẹ̀tà “e”, “o”, “s” bí a ti rí “e”, “o”, “s”?
- b. Ṣé ó yẹ láti ṣe àtúnṣe sí bí a ti n kọ iró “gb” tàbí kí mú iró lẹ̀tà kan láti dípò “gb”
- d. Ṣé kí “p” ṣì máa dípò “kp”
2. Ṣé ó dára láti kọ “o” bí wón ti n kọ, ó báyí nínú àwọn ọ̀rọ̀ kan, tàbí kí á máa lo “u” dípò, gégé bí ó ti hàn nínú àkà-ọ̀rọ̀ bí i “nino” dípò “nínú”?
3. Njé ó yẹ láti gbé òfin kalẹ̀ nípa lílo àwọn àmì ohùn? Bí ó bá yẹ irú òfin wo ni?
4. Ọ̀nà wo ni ó yẹ kí á gbà ṣe àgbékalẹ̀ gbólóhun yí “ I wọ ọ̀ iwo” tàbí “I wọ ọ̀ wo”?
5. Ṣé ó tònà kí á máa kọ irò kónsónàntì “n” síwájú “w” nínú ọ̀n ọ̀rọ̀ bí i “Nwọn” tí ó yẹ kí ó jẹ́ “wọn”
6. Ṣé ó yẹ kí á máa lo kónsónàntì alákanpò nínú àwọn ọ̀rọ̀ kan kí a ba à lè dá wọn mọ̀ yàtò sí irú ọ̀rọ̀ mìíràn tí à n pè bakan nàà: Àpẹ̀rẹ̀ ni “abbe” (under).
7. Báwò ni ó ṣe yẹ kí a kọ àkànpò ọ̀rọ̀-orúkọ àti ọ̀rọ̀-atókùn, bí àpẹ̀rẹ̀: ní inú → nínú; “lí òkè → lókè
8. Njé àwọn òfin kan ṣe é gbékalẹ̀ tí yòò tóni sònà nípa bí a ṣe n kọ àwọn orúkọ inú Bíbélì fún àwọn tí ó tùmò Bíbélì?
9. Njé ó tònà láti fi nọ́nbà Àràbíki dípò ti àwọn nọ́nbà ti Rómáani nígbà tí a bá n kọ orí tí o wà nínú Bíbélì?
10. Njé kò tònà kí ọ̀nà kan wà tí a ó gbà máa pe lẹ̀tà tí ó wà nínú álífábẹ̀tì Yorùbá (ABD)?
Ìpinnu ìgbìmò àkòtò ọ̀dún 1875 nìwònyí:
1. a. Ìgbìmò yí ní kí á máa lo irú láti yán lẹ̀tà bí i “e o s” dípò kí á máa kán ọ̀mọ̀ sí abẹ̀ wọn
- b. Ìlò lẹ̀tà “gb” ni ìgbìmò fowọ̀ sí.
- d. Ìgbìmò yí ní kí á máa lo “p”

2. Ìlò “**o**” àti “**ú**” ni wọn fi sun àwọn ọ̀rọ̀ kan, bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀, wọn ní kí á máa kọ “**igun**” (Corner) dípò “**igon**” tí wọn ní kọ, ẹ̀gbón kí wọn máa kọ “**abiron**” (a sick person) fún “**abirun**”
3. a. A gbódò ẹ̀ ẹ̀fihàn ìró ohùn òkè àti tí ìró ohùn ìsàlẹ̀ lórí àwọn ọ̀rọ̀ onísílẹ̀bù kan
- b. Àmọ̀ tí ìró bẹ̀ẹ̀ bá jẹ̀ onísílẹ̀bù púpọ̀, tí gbogbo àwọn ìró inú rẹ̀ gba ìró ohùn òkè tàbí ìró ohùn ìsàlẹ̀, sílẹ̀bù àkókó ni a gbódò fi ìró ohùn tí ó yẹ sí, bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀:
- (i) Gbogbo àwọn ìró jẹ̀ tí ìsàlẹ̀: “**gùdugudu**” (scramblingly) fún “**gùdùgùdù**”;
- (ii) Gbogbo ìró jẹ̀ tí òkè “**gùdugudu**” (a drum) fún “**gùdùgùdù**”
- d. Nígbà tí ó bá jẹ̀ sílẹ̀bù iparí ni ó gba ìró ohùn òkè tàbí tí ìsàlẹ̀ nínú ọ̀rọ̀ onísílẹ̀bù púpọ̀, ìró sílẹ̀bù tí ó gbèyìn ni wọn gbódò fi sílẹ̀bù tí ó yẹ sí; bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ “**aigbó**” (not to hear)
- e. Ẹ̀gbón tí apá kan ọ̀rọ̀, (tí ó jẹ̀ onísílẹ̀bù púpọ̀) bá jẹ̀ ìró oùn ìsàlẹ̀ tí apákan sì jẹ̀ ìró ohùn òkè, a gbódò fi gbogbo ìró ohun náà hàn bí ó ti yẹ
4. Lẹ̀yìn àrìyànjiyàn tí ó wà lórí bí ó ẹ̀ yẹ kí á kọ gbólóhùn yìí “**Ìwọ ọ̀ Iwò**” ni wọn gbà wọ̀lé
5. Ìgbìmọ̀ yìí ní kí á máa kọ “**Nwon**” bí ọ̀rọ̀ arópò-orúkọ ní ipò olùwà; ẹ̀gbón kí á kọ “**won**” bí ọ̀rọ̀ arópò-orúkọ ní ipò àbò nínú gbólóhùn.
6. Ìgbìmọ̀ yìí ní kí á máa lo àkànpo Kónsónàntì nínú àwọn ọ̀rọ̀ bí i “**abbe**” (under), “**apatta**” (rock), “**obba**” (king), “**okko**” (husband), “**ommọ**” (child) àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ ọ̀. Èrò ìgbìmọ̀ yìí ni pé nípa kíko wọn bá yìí ni a ó ẹ̀ dá wọn mò sí àwọn ọ̀rọ̀ mìíràn tí wọn jọ ní ìró kan náà, ẹ̀gbón tí ìtumọ̀ wọn ẹ̀ ọ̀tọ̀tọ̀.
7. Ìgbìmọ̀ yìí ní kí á máa lo àlòpọ̀ nígbà tí a bá fẹ̀ kọ “**lí òkè**” kí ó jẹ̀ “**lókè**”; fún “**lí ẹ̀hin**” kí ó jẹ̀ “**lẹ̀hin**”
8. Kí á sì máa yí orúkọ inú Bíbélì sí èdè Yorùbá ní ìbámu pẹ̀lú ìrísí wọn ní èdè Gẹ̀ẹ̀sì; bí a pẹ̀ẹ̀rẹ̀:

Peter **Pétérù**

Márk **Máàkù**

Adam **Ádámù**

Esther **Ésítèrì/Ésítà**

9. Ìgbìmọ̀ yìí gbà pé kí á máa lo nọ́nbà Arábîkì 1, 2, 3, fún orí Bíbélì dípò nọ́nbà Rómáàni I, II, III.
10. Ìgbìmọ̀ yìí gbà pé kí á máa pe àwọn lẹ̀tà álífábẹ̀tì (ABD) Yorùbá bá yìí:
a	bí	dí	e	ẹ̀	fí	gí	gbì	hí	je	ke
	li									
mí	ní	o	ọ̀	pi	ri	si	şı	ti	u	wi
	yi									

4.2 Òfin Ijoba Gèḗsì Amúnisìn lórí Àkọtọ Yorùbá ti Oḍún 1890

Gbogbo akitiyan àwọn ajíhínrere Ìjọ lórí àkọtọ Yorùbá ti oḍún 1890 ni Ìjoba Gèḗsì amúnisìn sọ pé kò kógo já. Èyí kò sì dùn mọ ìjoba Gèḗsì nínú pé ọ̀pòlọ̀pọ̀ àkọtọ Yorùbá ni ó n fọjú hàn de lójoojúmọ, pàápàá bí wọn ẹ̀ ń jẹyọ nínú orúkọ ibikan ati orúkọ abínibí ẹ̀nikan gégé bí Àjọ ẹgbé Ìmòlè-ayé (the Royal Geographical Society) ẹ̀ ń lò ó, pèlú ilọ̀wọ̀sì ilé-iṣẹ̀ Aṣojú Ìjoba Gèḗsì Amúnisìn ní ilẹ̀ òkèèrè. Àwọn àbùdá ọ̀tun tó fọjú hàn nínú àkọtọ oḍún 1890 nìwònyí:

- i. Gbogbo sípèlì àwọn orúkọ ènìyàn tàbí àdúgbò ibikan, tí àwọn ònkàwé Gèḗsì ti mò dunjú láti ojọ tó ti pé ni kí á fi sílẹ̀ bẹ̀ẹ̀ láì yípadà rárá. Bí àpẹ̀rẹ̀, kí á máa kọ sípèlì orúkọ àwọn ilú kan bí wọn ẹ̀ wà **“Lagos”** tàbí **“Badagry”**; kí a má sì ẹ̀ kọ wọn ní **“Legos”** **“Badagri”**
- ii. Kí a máa kọ àwọn sílẹ̀bù ọ̀rọ̀ bí wọn bá ẹ̀ dùn tàbí ró nínú ọ̀rọ̀. Kò sí aáyan láti ẹ̀ àfihàn àwọn iró àránmúpè, wọn kò sì ẹ̀ àmúlò àmì ohùn tàbí dọ̀tì láti sàfihàn àyípadà ọ̀tun tó fọjú hàn.
- iii. a. Kí a tẹ̀lé bátáni Ítálì láti pé àwọn fáwẹ̀lì Yorùbá gégé bí ó ẹ̀ wà nínú àká-ọ̀rọ̀ Gèḗsì bí i;
  - father** → a
  - same** → ‘e’
- b. Kò sí àlàyé lórí àwọn létà kónsónántì kan tí wọn kò sí nínú èdè Gèḗsì, sùgbón tí wọn wà nínú èdè Yorùbá. Àwọn ni: **“gb”** àti **“p”** (**kp**)
- d. Àwọn létà kónsónántì Gèḗsì tí wọn dìjọ jọra pèlú létà kónsónántì Yorùbá ni pípè wọn máa ń ẹ̀ ọ̀tọ̀tọ̀. Lára àwọn kónsónántì náà ni:
  - ‘f’, ‘h’, ‘j’, ‘k’, ‘l’, ‘m’, ‘r’,** àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ.
- iv. Kí á máa pé àwọn iró létà kòòkan láàyè ọ̀tọ̀tọ̀, kí wọn sì dùn dáadáa àfi níbi tí ìṣùpọ̀ kónsónántì bí i **“ch”** àti **“sh”** tí jẹyọ lẹ̀yìn fáwẹ̀lì kúkúró.
- v. a. Nínú àkọtọ Yorùbá oḍún 1890, wọn yọ létà **“q”** kúrò pátápátá. Sùgbón, kí á máa lo ìṣùpọ̀ kónsónántì yí: **“kw”** láti fi jìrò létà **“q”** gégé bí ó ti fi hàn nínú àká ọ̀rọ̀ bí i **“queen”**
- b. Wọn ka **“y”** kún ara kónsónántì sùgbón kò gbọ̀dọ̀ parí àká-ọ̀rọ̀ Yorùbá kankan.
- d. Kí á máa kọ **“sh”** dípò **“s”** tí a fi dọ̀tì ẹ̀ àmì àfiyán rẹ̀: **Oshogbo, Ilesha**
- e. Àbá wáyé kí á máa lo àmì àrokò **“j”** láti dúró fún **“g”**
- vi. Àwọn àmì ohùn àti àwọn àmì àfiyán pèlú àmì fàágùn tí àwọn ajíhínrere tí gbà wólé ní Iléṣẹ̀ Ìjoba Amúnisìn kò lówọ̀ sí. A ní láti sọ pé Lóndon ni wọn ti fowọ̀ sí i, láì jẹ́ kí àwọn alákwé àti àwọn ajíhínrere mò nípa rẹ̀. Ìdí rẹ̀ é tí awuyewuye fi tún wà lórí àkọtọ èdè Yorùbá. Èyí ló fá á tí àwọn ènìyàn kòòkan àti àwọn

ile ìmò èkọ́ fi n sọ̀rò lórí àkọ̀tọ́ Yorùbá. Lára àwọn onímò náà tó sọ̀rò lórí àkọ̀tọ́ èdè Yorùbá ni Migeod àti Dennet.

Nígbà tí n ẹ̀ se àgbéyèwò idàgbàsókè àkọ̀tọ́ fún àwọn èdè ilẹ̀ Áfíríkà, ó ẹ̀sàlàyé pé iwé yòòwù tí ó bá máa wà fún gbogbogbòdò ònkàwé, ìṣewékú ilànà fòdùn kò pọ̀n dandan, bí kò ẹ̀ se wíwá ọ̀nà iròrùn tí iwé á ẹ̀ se é kà ní èdè Yorùbá. Migeod kò faramó, ilò ìṣùpò Kónsónántì.

Dennet tẹ̀ iwé kan jáde ní ọ̀dún 1916 pẹ̀lú èrò̀ngbà àti yẹ̀ra fún “yánpon –yánrin àinídí, tó wà nínú síṣọ̀ èdè Yorùbá,” nípa dídábàá ilànà sípẹ̀lì tó fọ̀jú pọ̀. Gbogbo ète tí ó n dá ni láti yẹ̀ra fún àmì àfiyán ní abẹ̀ àwọn lẹ̀tà “o”, “e”, “s”. Àba tí ó dá láti ẹ̀ se àfihàn iró lẹ̀tà “e” àti “o” nígbà tí wọn bá bèrè àkà-òrò kan ni lílo kónsónántì tí ó làwọn láàárín lẹ̀mẹ̀jì bí a ẹ̀ se kọ̀ sílẹ̀ yí:

Àkọ̀tọ́ Ìpìlẹ̀	Àkọ̀tọ́ Dennet	Gẹ̀ẹ̀sì Àkà-òrò
Èmí	Emmi	Spirit
Èmi	Emi	I

Èyí tùmò sí pé lẹ̀tà kónsónántì ẹ̀yọ kan ni yòò jẹ̀yọ lẹ̀yìn fáwẹ̀lì “e”. Àba Dennet àti Migeod kò fi taratara ní ipa lórí àkọ̀tọ́ Yorùbá.

4.2 Àkọ̀tọ́ Èdè Yorùbá Láàárín Ọ̀dún 1926-1952

Akitiyan àwọn ajìhìnre lórí àkọ̀tọ́ èdè Yorùbá kò sé lẹ̀yìn àníyàn àtiṣe ìtumò àwọn ẹ̀se inú Bíbẹ̀lì. A gbòdò rán ara wa létí pé ilànà bátàni àkọ̀tọ́ Ítáìlì àti Gẹ̀ẹ̀sì ni wọn fi ẹ̀ se àtẹ̀gùn. Wọn mú ipè fáwẹ̀lì láti inú èdè Ítáìlì, nígbà tí wọn sì gùnlé ipè kónsónántì láti inú èdè Gẹ̀ẹ̀sì. Sùgbọ̀n nígbà tí ilò àkọ̀tọ́ Yorùbá fejú kọ̀já lílò fún èkọ́ iwàásù àti ijìhìnre, ó wá hánde pé ó yẹ̀ kí wọn wá wòròkọ̀ fi ẹ̀ se àdá tí wọn bá fé kí àwọn àkọ̀tọ́ Yorùbá ẹ̀ se lò ní àwọn ilé èkọ́. Èyí lo mú, Òfin Èkọ́ ọ̀dún 1926 ẹ̀ se àtúntò, Àjọ Ètò Èkọ́. Àjọ yí ló gbìyànjú àti-ẹ̀ se àgbékalẹ̀ àkọ̀tọ́ mìíràn. Kí iṣẹ̀ yí lè kẹ̀sejári, wọn pe Ọ̀jọ̀gbọ̀n Westermann, ẹ̀ni tó fi ìgbà kan rí jẹ̀ ajìhìnre àti ọ̀kan gbòdògì ní International Institute of African Languages and Culture (IALC) wá sí ilẹ̀ Nàìjíríà láti wá gba Ìjọ̀bá ni ìmòràn lórí àkọ̀tọ́ fún àwọn èdè abíníbí ilẹ̀ Nàìjíríà. Agbo Imò Èkọ́ yí gbé iwé iléwọ̀ kan jáde ní 1927 tí àkọ̀lẹ̀ rẹ̀ jẹ̀: *Practical Orthography of African Language* jáde; wọn sì tún iwé yí ẹ̀ se pàdà ní ọ̀dún 1930.

Agbo Ilé-Èkọ́ Ìmò yí gbà pé mí mò-ón mò sẹ̀dá àwọn lẹ̀tà kan, dára jù kí a kàn máa lọ àwọn lẹ̀tà Rómáàni, tí ó máa n lo àmì àfiyán dọ̀dòti àti ilò ohùn lábẹ̀ àti lókè. Òtẹ̀ òfin tí wọn ẹ̀sàmúlò láti ẹ̀ se àgbékalẹ̀ àkọ̀tọ́ wọn lọ báyí:

1. Kí lẹ̀tà kan dúró fún fónîmù kan nínú èdè
2. Kí á fi ààyè gba iró onfẹ̀jì á ké roro wa sodò
3. Kí wọn sì jẹ̀ mó ilànà lẹ̀tà Rómáni
4. Pé ó tònà láti pa ilò lẹ̀tà nla tì
5. Kí á sì máa tẹ̀le òfin tí ó de ilò ohùn lẹ̀wọ̀ yí; àti-pé kì iṣẹ̀ sì máa lọ lórí wọn.

Sùgbón géré tí Ọ̀jògbón Westermann kúrò ní Nàìjíríà ni wón gba àbá rẹ̀ lórí àkọtọ̀ dànù. Awuyewuye kò wawọ̀ lórí àkọtọ̀ Yorùbá. E. A. Akintan ẹ̀ni tí ó jẹ̀ ònkòwé èdè Yorùbá àti oloótú ìwé ìròyìn *Elétí ofẹ̀* sọ pé kí á máa pààlà láàárín “**Nwón**” àti “**wón**” yálà ó jẹyọ̀ ní ipò olùwà tàbí àbọ̀. Kí a máa lo “**Nwón**”. Ó tún dábaá pé àwọn ìhun ọ̀rọ̀ kan tí wón máa n kọ̀ pọ̀ tẹ̀lẹ̀ ni a gbọ̀dọ̀ yà sọ̀tọ̀:

- a) “Ao” → ‘A o’
- b) “eniti” → “ẹ̀ni tí”
- d) “Atigbọ̀” → “A ti gbọ̀”

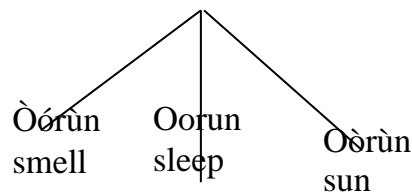
Akintan ní kí á yọ̀ “i” tí ó wà láàárín ọ̀rọ̀ wọ̀nyí kúrò nítorí wón kò ní iṣẹ̀ kan gbòdọ̀gì tí wón n sẹ̀. Àwọn àkà-ọ̀rọ̀ náà ni:

Aiye → aye

Eiye → eyẹ

Ẹ̀wẹ̀, Akintan kò faramọ̀ ilò àkà-ọ̀rọ̀ yìí “ásẹ̀ntì” (Ásẹ̀ntì) tùmọ̀ sí iṣowósọ̀rọ̀. Ó lòdì sí lílò àmì fàágùn lórí àwọn fáwẹ̀lì oníbejì nítorí kò wúlò, bẹ̀ẹ̀ ni kò bójú mu. Ó wá dábaá kí á máa kọ̀ gbogbo fáwẹ̀lì tó bá hàn de nínú ọ̀rọ̀ ì báà sẹ̀ méjì tàbí méta ni wón, sùgbón kí á lo ohùn tí ó yẹ̀ lórí wón – ohùn isàlẹ̀, ohùn àárín àti ohùn òkè: kí á ba à lè yera fún iṣero tí ó le sọyọ̀, nínú pípe àwọn ọ̀rọ̀ kan tí wón jọra ní kíkọ̀ sílẹ̀, àmọ̀ tí ipè wón sọ̀tọ̀tọ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀:

Ọ̀run

Ìgbìmọ̀ lítirésọ̀ tí wón dá sílẹ̀ ní ọ̀dún 1944 náà lówọ̀ sí sísẹ̀ àtúnṣe sí àkọtọ̀ èdè Yorùbá. Alága ni Gaskin, nigbà tí I.A Akintóyè jẹ̀ akòwé. Ìgbìmọ̀ yìí sẹ̀ àlàkalẹ̀ àwọn ọ̀fin tí àwọn ònkòwé àti aṣògbufọ̀ yòò máa tẹ̀lẹ̀. Àwọn ọ̀fin àkọtọ̀ tó wón là kalẹ̀ nìwọ̀nyí:

i. Ìpinnu ni pé kí a má sẹ̀ lo ilànà sípẹ̀lì/fónẹ̀tíki Yorùbá. Àpẹ̀rẹ̀ nìwọ̀nyí

Àkọtọ̀ àtijọ̀	Àkọtọ̀ t’òní
on	oun
onjẹ	ounjẹ
ohunkohun	ounkoun
pepeiyẹ	pepeye
obirin	obinrin

Sùgbón wón fàyẹ̀ gba kí àwọn ònkòwé àti aṣògbufọ̀ láti máa lo èyí tí wón bá fẹ̀. Ìdí nìyí tí ó fi sẹ̀ alábaápádé oríṣìrìṣìí àkọtọ̀ tí ó sọ̀tọ̀tọ̀ nínú ìwé Yorùbá.

ii. A kò gbọ̀dọ̀ pe kònsónántì méjì tí ó dúró fún ìró ọ̀tọ̀tọ̀ papọ̀ láì jẹ̀ pé a fi fáwẹ̀lì là wón láàárín. Bí àpẹ̀rẹ̀

“**Bambam**” ni a gbọdọ kọ gégé bí “**bámúbámú**”

- iii. A kò gbọdọ ẹ̀ ẹ̀ àkànpò àwọn àkà ọ̀rọ̀ méjì nínú èdè Yorùbá. Bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀: anlọ - a gbọdọ kọ ọ̀ báyií ‘a nlọ’
- iv. A gbọdọ yera fún ẹ̀ka èdè ní lílò. Bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀ Mo dehin wa; bí a ẹ̀ gbọdọ kọ ọ̀ niyí ‘Mo padà wá’
- v. A kò gbọdọ ẹ̀ ẹ̀ àmúlò ilànà sípẹ̀lì tàbí ipẹ̀ ọ̀rọ̀ Gẹ̀ẹ̀sì tàbí tilẹ̀ àjòjì. Kiki létà Yorùbá ni a gbọdọ lò. Bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀: “**Òffa**” kò tònà, èyí tí ó tònà ni **Òfà**
- vi. A gbọdọ ẹ̀ ẹ̀ àpètúnpè fáwẹ̀lì iparí ọ̀rọ̀ iṣe láti tọka sí àrọ̀pò orúkọ àbò. Bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀:

Òjọ̀ lù ú

- vii. Àmì fàágùn ni a gbọdọ lò lóri àwọn fáwẹ̀lì àkànpò tí ásẹ̀ntì (ìṣowósòrò) yàtò síra wọn gédégédé. Àpẹ̀ẹ̀rẹ̀:
  - a. ẹ̀gun –ohùn tí ó wà lóri “e” kíni àti ẹ̀keji ẹ̀ ọ̀tọ̀tọ̀.
  - b. Sùgbọn tí wọn bá dijò ní ohùn kan náà tí ó jọra. A kò gbọdọ lo àmì fàágùn lóri irúfẹ̀ ọ̀rọ̀ bẹ̀. Àpẹ̀ẹ̀rẹ̀:

“**Duru**”, èyí tí ó tònà ni ‘**Dùrù**’

- viii. Kí a máa lo àmì fàágùn lóri àwọn fáwẹ̀lì àránmúpè láti ẹ̀ àfihàn irúfẹ̀ iró bẹ̀, pàápàá níbi tí ilò ‘n’ bá ti lè mú pòn-òn-na wá. Bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀:

“**Akinade**” ni a gbọdọ kọ báyií “**Akiade**” nítorí àti dẹkun àṣipè “**Aki-na-de**”

- ix. A ko gbọdọ lo àmì fàágùn lóri fáwẹ̀lì tí ó wà nínú ọ̀rọ̀ iṣe èyí tí ó ní àbò, níwọn ìgbà tí ó jẹ̀ pé àbò sáábà máa n jẹ̀ arọ̀pò orúkọ. A kò gbọdọ kọ “**Àjàyí rā**”. Ohun tí a gbọdọ kọ ni “**Àjàyí rà á**”

Kí ẹ̀ gbogbo ìṣòro yí náà ni wọn rí yanjú. Iṣè sì n tẹ̀sìwájú lóri àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá

5.0 Ìṣonísókí

A sọ̀rọ̀ lóri akitiyan àti aayan tí ó wà lóri àkọ̀tọ̀ Yorùbá láti ọ̀dún 1875, 1890, 1926 sí 1952. Bi ijọ̀ Ọ̀lọ̀run ẹ̀ ẹ̀ àgbékalẹ̀ ipàdé ní ọ̀dún 1875 nípa fífáàyè gba àwọn aṣojú ijọ̀ Ọ̀lọ̀run mǐràn mọ̀ ti Ángílíkà láti wá ojútùú sí àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá. Ìbèèrè mẹ̀wàá ni ìgbimọ̀ 1875 wa idáhùn sí. Sùgbọn nígbà tí àkọ̀tọ̀ náà kò dàbí ẹnì kógo já, ijọba Gẹ̀ẹ̀sì tí n darí ìṣàkóso orílẹ̀-èdè Nàìjíríà náà gbé ìgbimọ̀ dide láti wá ojútùú sí àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá. Nnkan pàtàkì tí wọn ẹ̀ ni pé, kí a máa kọ orúkọ abínibí àti ti àdúgbò bí wọn ẹ̀ n kọ wọn tẹ̀lẹ̀.

Láàárin ọ̀dún 1926 sí 1952, àwọn ènìyàn kọ̀ọkan àti àwọn Ìgbimọ̀ Lítíreṣọ̀ Yorùbá náà kópa láti dábaa lóri àkọ̀tọ̀ Yorùbá. A wá ẹ̀ àkíyèsí pé àkọ̀tọ̀ tí àwọn kan ti gbà wọlé wọn n fi òntẹ̀ lù ú nígbà tí wọn n bi òmíràn dànù.

6.0 Iṣẹ́ Ṣíṣe

1. Ta ni alága ìgbìmò àkọtọ́ ọdún 1875?
2. Kí ni èrò ìgbìmò àkọtọ́ 1875 lórí fáwẹ̀lì nínú àkọtọ́ Yorùbá?
3. Ìgbìmò wo ni Ọ̀jọ̀gbọ̀n Westermann kó ṣòdí lórí àkọtọ́ èdè Yorùbá?
4. Kí ni èrò Akintan lórí ilò ohùn?

7.0 Ìwé Ìtọ́kasí

Aróhunmọ̀lășe, Oyewọ̀lé (1987). *Àgbéyẹ̀wò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọtọ́ Yorùbá*. Ìbàdàn: Onibọ̀noje Press & Book Industries (Nig.). Ltd.

Awoniyi, T.A. (1978) *Yorùbá Language in Education*. New York: Oxford University Press.

Hair, P.E.H (1967) *The Early Study of Nigerian Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ìpín Karùn-ún: Akitiyan Àwọn Ọmọ Abíníbí Yorùbá àti Ìjọba

Àkoónú

- 1.0 Ifáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìsaájú
- 4.0 Ìdánilékò
- 4.1 Akitiyan Bámgbóṣé 1965
- 4.2 Ìjọba Ìwọ Oòrùn 1966 àti 1969
- 4.3 Òntẹ̀ àti Ìfowósí Àjọ JCCE lórí Àkọtọ̀ Yorùbá
- 5.0 Ìṣoniṣókí
- 6.0 Iṣẹ̀ Ṣíṣe
- 7.0 Ìwé Ìtọ́kasí

1.0 Ifáàrà

Àidọgba pé si ní fọjú hàn nínú àkọtọ̀ èdè Yorùbá. Ìdí nìyí tí àwọn ọmọ abíníbí Yorùbá tí wọ̀n ní ìmọ̀ èdà èdè fi ní fọjoojúmọ̀ ọjọ̀ wá ojútùú sí ọ̀rọ̀ àkọtọ̀ èdè Yorùbá. Ọ̀rọ̀ yìí nàà ká Ìjọba Ìwọ̀ Oòrùn àtijọ̀ ilẹ̀ Nàìjíríà lára. Wọ̀n ṣe àgbékalẹ̀ ìgbìmọ̀ kan lórí àkọtọ̀ èdè Yorùbá. Wọ̀n sì ṣe àgbéjádé iwé sandi kan. Lẹ́yìn èyí ní ìjọba àpapọ̀ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà nàà wá fowọ̀ sí àkọtọ̀ èdè Yorùbá ní ọ̀dún 1974.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Lẹ́yìn ìdánilékò̀ yìí, o ó lè:

- sọ àbá Bámgbóṣé lórí àkọtọ̀ èdè Yorùbá
- tọ́ka sí èròngbà ìgbìmọ̀ àkọtọ̀ tí Ìjọba Ìwọ̀ Oòrùn àtijọ̀, èyí tí ìgbìmọ̀ rẹ̀ gbé kalẹ̀ ní ọ̀dún 1966 àti 1979
- ṣàlàyé lórí àkọtọ̀ tí ìgbìmọ̀ ìjọba àpapọ̀ tí a mò sí Joint Consultative Council on Education gbà wọ́lé.

3.0 Ìbéèrè Ìsaájú

1. Dárúkọ̀ ọmọ̀ ìgbìmọ̀ méré̀n nínú àwọn tí ó ṣe iṣẹ̀ lórí àkọtọ̀ èdè èdè Yorùbá lórúkọ̀ Ìjọba Ìwọ̀ Oòrùn àtijọ̀.
2. Kí ní àbá ìgbìmọ̀ yìí lórí ilò ohùn?
3. Kí ní èrò Bámgbóṣé lórí kíkọ̀ àwọn fáwẹ̀lì àránmúpè kan nínú àkọtọ̀ Yorùbá?
4. Kí ní èrò ìgbìmọ̀, J.C.C.E lórí ipín ọ̀rọ̀?

4.0 Ìdánilẹ̀kọ̀

4.1 Akitiyan Ayọ̀ Bámgbóṣé 1965

Onímò ẹ̀dá ẹ̀dè ni Ayọ̀ Bámgbóṣé ní Ẹ̀ka Ìmọ̀ Ẹ̀dá Ẹ̀dè àti Ẹ̀dè Ilẹ̀ Áfíríkà ti Yunifásítù Ìbàdàn. Ó gbé ìwé sandi kan jáde ní ọ̀dún 1965 tí ó kọ̀ àpilẹ̀kọ̀ yìí. Àwọn ẹ̀gbé ìjìnlẹ̀ Yorùbá ni wọn pè é kí ó wá dá àwọn lẹ̀kọ̀ lórí àkọ̀tọ̀ ẹ̀dè Yorùbá, èyí ló bí ìwé iléwọ̀ rẹ̀ tí àkọ̀lẹ̀ rẹ̀ n jẹ̀ *Yorùbá Orthography* (Àkọ̀tọ̀ Ẹ̀dè Yorùbá).

Àgbálogbábọ̀ àwọn kókó tí a rí fà yọ̀ nínú àbá Bamgbose ni a tò sí ìsàlẹ̀ yìí:

- i. Kí a máa kọ̀ sípẹ̀lì **a, e**, síwájú **y** tàbí **o**, lẹ̀yìn '**y**' dípò **ai, ei** àti **oi**.
(gẹ̀gẹ̀ bí ó ẹ̀ fojú hàn de nínú àwọn àpẹ̀rẹ̀ yìí:
aiya - **àya**
eyẹ - **eyẹ**
yio - **yòò/yóó**)
- ii. Ìrọ̀ àránmúpè '**on**' tí wọn n ló '**a**' lẹ̀yìn '**n**' ni a máa sípẹ̀lì pẹ̀lú '**on**' gẹ̀gẹ̀ bí ó ẹ̀ hàn nínú
ònà - **ònò**
- iii. Ìlò sípẹ̀lì '**an**' fún fáwẹ̀lì àránmúpè ni kí a fi '**on**' dípò
Bí àpẹ̀rẹ̀:
okàn - **okòn**
- iv. Ìlò fáwẹ̀lì àránmúpè '**on**' fún arọ̀pò orúkọ ẹ̀nikẹ̀ta ni ipò olùwà ni o tònà, kí a yera fún lílò '**o**' tí ó tẹ̀lé ọ̀rọ̀-ìṣe tí ó parí gbólóhùn naà.
Bí àpẹ̀rẹ̀:
Ó pòn ọ - **Ó pòn on**
- v. Kí a dáwọ̀ kíkọ̀ àmì fàágùn, kí a máa kọ̀ iye fáwẹ̀lì tó bá yẹ. Bí àpẹ̀rẹ̀:
ōrun - **oòrùn**
ōrun - **òórùn**
ōrun - **oorun**
- vi. Kónsónántì àránmúpè aṣesílẹ̀bù ni kí á máa lo '**n**' fún un ni gbogbo ibi tí ó bá ti jẹyọ. Bí àpẹ̀rẹ̀
O mbọ - **O ùbọ**
ng o mọ - **n ò mọ**
- vii. Ìlò '**n**' síwájú lẹ̀tà wọ̀nyí, **w, y** ni kí a gé sọ̀nù bí o ti fojú hàn de nínú
nwọn - **wọn**
nyín - **yín**
- viii. Ìṣùpò kónsónántì méjì àti ìlò '**sh**' ni kí a pa ti. Bí àpẹ̀rẹ̀:
Iddo - **Ídó**
Oshogbo - **Òṣogbo**

- ix. Kí a máa fi àwọn àmì ohùn hàn ní ibi gbogbo tí ó bá yẹ. Àmì ohùn àárín ni kí a ẹ̀ àfihàn rẹ̀ nípa lílo àmì ìbú lórí kòńsónáńtì àránmúpè aṣesílẹ̀bù. Bí àpẹ̀rẹ̀:

Panla - Pañla

Şùgbọ̀n ní ibi tí a bá ti rí àmì ohùn ìsàlẹ̀ amòòkùn, kí a máa lo dọ̀tì, bí ó ti hàn nínú

Lóni - Ló.ni

- x. Àwọn àkà ọ̀rọ̀ kan tí wọn máa ń şùpọ̀ ni kí a pín sí méjì. Bí àpẹ̀rẹ̀:

ibítì - ibi tí

wípé - wí pé

bàjé - bà jé

- xi. Ìlo kọ́má olókè láti se àfihàn pé a pa létà kan jẹ̀ ni kí a patì, kí a máa kọ̀ àwọn ọ̀rọ̀ nàà papọ̀.

Bí àpẹ̀rẹ̀:

fọ̀'şọ - fọşọ

gbá'şọ - gbáşọ

- xii. Àwọn ọ̀rọ̀ tí a şedá ni a gbodò ló áfíńńi fún níbi tí wọn kò bá ti se é kọ̀ papọ̀ bí eyọ̀ ọ̀rọ̀ kan

Bí àpẹ̀rẹ̀:

àìlówó lówó - àìlówó-lówó

pelebe pelebe - pelebe-pelebe

4.2 Akitiyan Ìjọba Ìwọ̀ Oòrùn 1966 àti 1969

Oşù kíńńi ọ̀dún 1966 ni wọn ẹ̀ ifilólẹ̀ ìgbìmọ̀ àkọ̀tọ̀ Yorùbá yí. Èka Ètò Ìjọba Ìwọ̀ Oòrùn ni ó gbé ìgbìmọ̀ nàà dide. Àwọn ọ̀mọ̀ ìgbìmọ̀ nàà nìwọ̀nyí: Archdeacon S.A. Banjo (Alága), Arábinrin C.O. Adeniyi, Ọ̀gbẹ̀ni J.O. Ajibọ̀la, Àlùfáà E.A. Atilade, Ọ̀mọ̀wé Adéboýè Babalọ̀lá, Ọ̀mọ̀wé Ayọ̀ Bámgboşé, Olóyè I.O. Delano, Bíşọ̀òbù S.I. Kale, Ọ̀gbẹ̀ni P.O. Ogunbọ̀wale, Arábinrin A.F. Ọ̀jọ̀, Olóyè J.F. Ọ̀dunjo, Ọ̀gbẹ̀ni J.A. Ọ̀layọ̀mi, Arábinrin F.A. Thompson, Ọ̀gbẹ̀ni D.A. Kalejaiye (Akọ̀we).

Léyìn tí ìgbìmọ̀ yí bèrẹ̀ ipàdẹ̀ rẹ̀ ní ojú keje, oşù kejì, ọ̀dún 1966, wọn fenu kò lórí àwọn àbájáde wọ̀nyí; èyí ni a sì mò sí ipinnu Ìjọba Ìwọ̀ Oòrùn lórí àkọ̀tọ̀ Yorùbá.

Ọ̀wọ̀ márùn-ún ni wọn pín àbájáde ipinnu wọn sí. Ọ̀wọ̀ kíńńi dá lórí sípẹ̀lì fáwẹ̀lì, ọ̀wọ̀ kejì dá lórí sípẹ̀lì kòńsónáńtì; ọ̀wọ̀ kẹ̀ta ni sípẹ̀lì ohùn, ikẹ̀rin ni ipín ọ̀rọ̀, nígbà tí ọ̀wọ̀ karùn-ún jẹ̀ irú wá ògìrì wá.

a. Sípẹ̀lì Fáwẹ̀lì

1. Wọn ní kí á si máa lo **ai, ei** şáájú létà 'y'.

Bí àpẹ̀rẹ̀: **aiye, aiya, eiye**

2. Sípẹ̀lì '**an**' àti '**on**' ni kí a sì máa lò gégé bí ó ẹ̀ fojú hàn nínú àwọn àkà ọ̀rọ̀ yí:

itan, ìbọn

Ṣùgbón tí ó bá jẹ nínú àdàkọ tí ó jẹ mó ẹka èdè tàbí ọ̀rọ̀ pípè nínú atúmò èdè, ònkòwé gbọ̀dò ní òmìnira láti lo irúfẹ̀ sílẹ̀bù to bá wù ú

3. A gbọ̀dò ẹ̀ ẹ̀ àfihàn àránmúpè ọ̀rọ̀ arópò orúkọ ẹ̀ni kẹ̀ta ní ipò àbò. Bí ẹ̀pẹ̀rẹ̀:
‘Fún u’ ni a gbọ̀dò kọ ní **‘fún un’**
‘pọ̀n ọ’ ni a gbọ̀dò kọ ní **‘pọ̀n ọ̀n’**
4. **“On”** ni a gbọ̀dò sípẹ̀lì bá yí **“Ọun”**
5. A gbọ̀dò pa sípẹ̀lì **“ọ̀kọ̀nrin”** tí, ẹ̀yí tí a sá bà máa n rí nínú bíbẹ̀lì. Dípò rẹ̀, kí a máa kọ **“ọ̀kọ̀nrin”**.
6. Sípẹ̀lì oríṣí méjì **“obinrin”** àti **“obirin”** ni a lè lò bí sípẹ̀lì tí ó tọ̀nà tí a fi lè jìrò ara wọ̀n.
7. Àmi ẹ̀fíyán ní abẹ̀ àwọ̀n lẹ̀tà gbọ̀dò jẹ̀ ìrù tàbí dọ̀tì, kò gbọ̀dò jẹ̀ àmi ìbúlẹ̀. Ẹ̀pẹ̀rẹ̀: **ọ, ẹ, s, ọ, ẹ, s**

b. Sípẹ̀lì Kọ̀nsónántì

8. Kọ̀nsónántì aránmúpè ẹ̀sẹ̀sílẹ̀bù ni a gbọ̀dò sípẹ̀lì nípa lílo **“m”** ẹ̀sẹ̀sílẹ̀bù **‘b’** nígbà tí a sì lè lo **‘n’** ẹ̀sẹ̀sílẹ̀bù àwọ̀n lẹ̀tà yòókù. Ẹ̀pẹ̀rẹ̀: **m̀bò, ńlọ, ńké**, abbl.
9. Kí a sì máa lo **‘nw’ ‘ny’** bí ó ti fojú hàn nínú àwọ̀n àkà ọ̀rọ̀ wọ̀nyí: **nwọ̀n, nyin, ẹ̀nyin**.
10. Kí a pa ìlò àkànpò kọ̀nsónántì méjì àti **“sh”** tì ní lílò nínú orúkọ àdúgbò tàbí ilú. Nítorí náà, a gbọ̀dò kọ **‘Otta’** ni **‘Ọ̀tà’**, **Ọ̀shogbo** ni **Ọ̀sogbo**.

d. Ìlò Ohùn

11. Kí a pa àmi fàágùn tì, kí a ẹ̀ ẹ̀ àkọ̀kún fáwẹ̀lì méjì àti ẹ̀sẹ̀ ẹ̀fihàn àwọ̀n ohùn lórí àwọ̀n fáwẹ̀lì wọ̀nyí. Bí ẹ̀pẹ̀rẹ̀:
òrun ni a gbọ̀dò kọ bá yí **“òòrùn”**
12. Níbi tí ìsúnkì bá ti wáyé nínú àwọ̀n ọ̀rọ̀ orúkọ tí ó ní fáwẹ̀lì oníbejì tí fáwẹ̀lì àkọ̀kọ̀ ni ohùn ìsàlẹ̀, tí fáwẹ̀lì tí ó tẹ̀lẹ̀ sì ní ohùn òkè tàbí ọ̀rọ̀ ẹ̀sẹ̀ ẹ̀bájáde àkànpò, awọ̀n irúfẹ̀ ọ̀rọ̀ bẹ̀ẹ̀ ni a gbọ̀dò ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ àfihàn pẹ̀lú fáwẹ̀lì méta. Bí ẹ̀pẹ̀rẹ̀:
oní àánú - aláàánú
gbọ̀ òòrùn - gbóòrùn
13. Kò ẹ̀ ẹ̀ pàtàkì fún ònkòwé láti má lo àmi ohùn lórí gbogbo sílẹ̀bù àyàfí tí ó bá ẹ̀ ẹ̀ pé ìwé atúmò ede, ewì, ẹ̀ka èdè àti àwọ̀n ìwé àkànsẹ̀ mìíràn tí a kọ̀ ni a ti gbọ̀dò lo ohùn lórí sílẹ̀bù kọ̀ọ̀kan
14. Ní ibi tí ònkòwé kan bá ti pinnu pé òun máa lo ohùn lórí àwọ̀n àkà ọ̀rọ̀ kan nínú ẹ̀sẹ̀ ìwé kíkọ̀ rẹ̀, ó gbọ̀dò ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ àfihàn gbogbo ohùn bẹ̀ẹ̀ lórí àwọ̀n sílẹ̀bù tí ó hàn de nínú àkà ọ̀rọ̀ bẹ̀ẹ̀ tí ó fi mó ohùn àárín. Ẹ̀pẹ̀rẹ̀: ọ̀dgun ni mo fẹ̀. Àmi ìbú láti ẹ̀fihàn ohùn àárín.
15. Ni ibi tí ó bá ti di ọ̀ràn-anyàn fún ònkòwé láti ẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ àfihàn gbogbo ohùn tí ó jẹ̀ yọ̀, pàápàá nínú àwọ̀n ẹ̀sẹ̀ bí ẹ̀sẹ̀ atúmò èdè, ewì, àdàkọ̀ ni ẹ̀ka èdè àwọ̀n ohùn èlò ìkọ̀ni fún àwọ̀n akẹ̀kọ̀ láti ilẹ̀

- òkèèrè abbl. a gbodò ẹ̀ ẹ̀fihàn ìrò ohùn ààrín láìjẹ pé àmì ìbúlẹ̀ yẹ̀n wà lórí rẹ̀
16. Ohùn tí ó yẹ̀ kí ó wá lórí kónsónàntù àránmúpè ẹ̀sílẹ̀bù ní a gbodò fì hàn, pàápàá níbì tí o bá ti máa dá wàhálà sílẹ̀ nípa ‘n’ tí ó n ẹ̀ ẹ̀fihàn ìránmúpè gégé bí ó ẹ̀ jẹyọ̀ nínú ọ̀rọ̀: kònkò, gbanᵀᵀgba
17. Àbá láti yanjú ìsòro tí ìpajẹ̀ ohùn ìsàlẹ̀ sílẹ̀bù nínú ìsúnkì, tí o bi ohùn ìsàlẹ̀ amòòkùn ni kò bójúmu. Kí a máa kọ̀ àwọn àkà ọ̀rọ̀ nàà báyíí:
- Ó wá یشه** = **ó wásẹ́** dípò **o wá.سے**
Ó wá ìmò = **ó wámò** dípò **ó wá.mò**

d. Ìpín Ọ̀rọ̀

18. A kò gbodò ẹ̀ ẹ̀fihàn àfàgùn fáwẹ̀lì láààrín ọ̀rọ̀ méjì gégé bí ó ẹ̀ sùyọ̀ nínú àpẹ̀rẹ̀ yíí:
- Omọ mi** dípò **Omọ mi**
19. A kò gbodò ẹ̀ ẹ̀fihàn ìpajẹ̀ tí ó wáyé láààrín ọ̀rọ̀ یشه àti ọ̀rọ̀ orúko àkànpò. Bí àpẹ̀rẹ̀:
- tójú, rántí**
 Àmọ̀, fún ọ̀rọ̀ یشه àti ọ̀rọ̀ orúko tí a kànpò, níbi tí ọ̀rọ̀ kan ti n ẹ̀pẹ̀júwe ọ̀rọ̀ orúko tí ó wà níbẹ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀:
“sìsẹ̀ ipá” a di **“s’یشه ipá”**
20. Níbi tí a bá ti lo kómá olókè láti ẹ̀ ẹ̀fihàn ìpajẹ̀, ó gbodò wà níbi tí a ti pa fáwẹ̀lì jẹ̀. Ẹ̀gbón ibi tí fáwẹ̀lì méjì bá ti jọra wọn, a gbodò gba pé fáwẹ̀lì àkókó ni a pa jẹ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀:
- S’یشه ipá**
Kó’lé iwé
R’asọ àrán
21. Àwọn wúnrẹ̀n ‘i’ tí o máa n fójú hàn nínú àwọn ọ̀rọ̀ ní **“ní یشه”** **“ki íké”** ni a gbodò kọ̀ papọ̀ pẹ̀lú ọ̀rọ̀-یشه gégé bí ẹyọ̀ ọ̀rọ̀ kan
22. Àwọn àkà-ọ̀rọ̀ wònyí ni a gbodò máa kọ̀ papọ̀ gégé bí ẹyọ̀ ọ̀rọ̀ kòòkan. Àpẹ̀rẹ̀: **nígbàgbọ̀, nítorípe, nílátì, bíótilẹ̀jẹ̀pẹ̀, ibá, kòì, tani, kíni**
23. A gbodò kọ̀ àwọn àkà ọ̀rọ̀ yíí lóᵀᵀòᵀᵀò; **jé kí, wí pé, gégé bí, ẹni tí, ibi tí, ẹyí tí**
24. Ọ̀rọ̀ orúko tí a ẹ̀dà ní a gbodò fì áfínnì sí ààrin rẹ̀ láti so wọn pò tí wọn bá ti ní àkà ọ̀rọ̀ méjì tàbí jù bẹ̀ẹ̀ lọ. Gégé bí ó ẹ̀ fójú hàn nínú ọ̀rọ̀ yíí:

Ògbórí-ẹ̀gùn-bá-wọn-jó-dùndún-nílé-Ilorin

e. Irú wá ọ̀gìrì wá

25. Gbogbo àwọn àbá òkè yíí kò ní nńkan ẹ̀ lórí sípẹ̀lì orúko ẹ̀niyàn, ewì tàbí àdàkọ̀ ẹ̀ka ẹ̀dè, iwé atúmò ẹ̀dè, gírámà àtí àwọn iwé àkànṣe lórí nńkan mìíràn. Ònkòwé ní òmìnira láti yapa kúrò nínú

àkọtọ Yorùbá tí a tẹwọ gbà, níwọ̀n ìgbà tí iṣẹ́ tí wọ̀n n kọ bá fààyè gba irú rẹ.

4.3 Ìpinnu Ìgbìmọ̀ Ìjọba Ìwọ̀ Oòrùn Àtijọ̀ Lórí Àkọtọ̀ Ọ̀dún 1969

Àwọ̀n ọ̀mọ̀ ìgbìmọ̀ wọ̀nyí ni Àlùfáà Olóyè S.O Bada (Alága), Arábìnrin S.O Adéníyì, Dókítà C.O. Adéoyè, Olóyè J.O Ajíbólá, Àlùfáà E.A Atiládé, Olóyè J.A Ayọ̀rinde, Ọ̀mọ̀wé Adeboye Babalọ̀la, Ọ̀jògbọ̀n Ayo Bamgboṣe, Alùfáà S.A Banjo, Olóyè I.O Delano, Ọ̀gbéni Olanipekun Eṣan, Ọ̀gbéni Adébáyọ̀ Fálétí, Àlùfáà S.I. Kale, Ọ̀gbéni D.A Kalejaiye, Ọ̀gbéni E.I. Láṣebikan, Olóyè J.F. Ọ̀dúnjọ̀, Arábìnrin A.F Ojo, Ọ̀gbéni J.A Ọ̀layọ̀mi, Arábìnrin F.A. Thompson, Omidan V.O. Ṣolanke (Akòwé).

Ṣùgbọ̀n ó ṣeni láàánú pé ọ̀kan lára àwọ̀n ọ̀mọ̀ ìgbìmọ̀ tí ọ̀dún 1966 ti jáde láyé. Ọ̀gbéni P.O Ogunbọ̀walé, ẹni tí ó jẹ ọ̀mọ̀ ìgbìmọ̀ ti ọ̀dún 1966 ni ó jáde láyé ní oṣù keṣà̀n-án, ọ̀dún 1967.

Léyìn ipàdẹ̀ méfà tí ìgbìmọ̀ yíi ṣe láàárín ọ̀jọ̀ kọ̀kànlélógún oṣù kọ̀kànlá ọ̀dún 1969 sí ọ̀jọ̀ kejìdínlọ̀gbọ̀n oṣù kọ̀kànlá, ọ̀dún 1969. Ìgbìmọ̀ yíi wá pinnu pé:

- a) Kí á gba gbogbo ìpinnu tí ìgbìmọ̀ ọ̀dún 1966 fowọ̀ sí. Èyí ni àwọ̀n ìpinnu tó wà ni nọ̀nbà wọ̀nyí: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, àti 25.
- b) Àwọ̀n ìpinnu tó wà ní nọ̀nbà “21” tí ó jẹ mọ̀ ẹ̀rún ọ̀rọ̀-ìṣe ni wọ̀n sọ pé ó lè ni ẹ̀dà bí ó ṣe jẹyọ̀ nínú àwọ̀n ìsọ̀ méjì yíi:
  - i) **a. Ọ̀rọ̀ rere ni í yọ̀ obì l’ápò**
  - b. Ọ̀rọ̀ rere ni íyọ̀ obì l’ápò**
  - ii) **a. Ọ̀mọ̀lúàbí kì í hu ‘wà ọ̀dàlẹ̀**
  - b. Ọ̀mọ̀lúàbí kì íhu ‘wà ọ̀dàlẹ̀**
- d) Kí a ṣe àpètúnpè fáwẹ̀lì àránmúpè nípa lílo áífínì ní àárín àwọ̀n ọ̀rọ̀ náà bí ó ti tọ̀ àti bí ó ti yẹ. Bí àpẹ̀rẹ̀: gan-an, ọ̀fọ̀n-ọ̀n, tìn-ín-tìn-ín, sùn-ùn

4.4 Ìpinnu Ìgbìmọ̀ Àjọ̀dá Lórí Ètò Èkọ̀ (JCCE) lórí Àkọtọ̀ Yorùbá 1974

Ìgbìmọ̀ Àjọ̀dá Lórí Ètò Èkọ̀ ni orílẹ̀-èdè Nàìjíríà tí a mọ̀ sí Joint Consultative Committee on Education jókòó ṣe ipàdẹ̀ láti fi òntẹ̀ lu àkọtọ̀ èdè Yorùbá. Àjọ̀ yíi ṣiṣẹ̀ pọ̀ pẹ̀lú ilé iṣẹ̀ ètò èkọ̀ fún gbogbo orílẹ̀èdè Nàìjíríà. Àbájáde ìpinnu wọ̀n nìyí:

- a. **Sípẹ̀lì Fáwẹ̀lì**
  1. Kí a má ṣe lo ‘i’ nínú sípẹ̀lì àwọ̀n àkà ọ̀rọ̀ wọ̀nyí:
aiyé - ayé, aiya – aya, eiyẹ - eyẹ.
  2. Kí a máa lo sípẹ̀lì ‘an’ àti ‘on’ bí a ti n ló wọ̀n tẹ̀lẹ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀:
itàn, ìbọ̀n

3. Kí a máa ɛ àfihàn ìránmúpè nínú ọ̀rọ̀ àrọ̀pọ̀ orúkọ tí ó wà ní ipò àbò. Bí àpẹ̀rẹ̀:

Àtìjọ	Ìgbìmọ̀ 1974
fún u	fún un
pọ̀n ọ	pọ̀n ọ̀n

- i. Àmọ̀, ní ibi tí àkọ̀tọ̀ kò bá ti ɛ àfihàn àránmúpè nínú fáwẹ̀lì ọ̀rọ̀ ìɛ, a gbọ̀dọ̀ ɛàfihàn yékéyéké irú arọ̀pọ̀ orúkọ àbò. Bí àpẹ̀rẹ̀:

Àtìjọ	Ìgbìmọ̀ 1974
mọ̀ ọ	mọ̀ ọ̀n
mú u	mú un
mì í	mì ín

- ii. Kí á lo áífínnì ní àárín ìrọ̀ àránmúpè tí a fà gùn nígbà tí a bá n ɛ àpètúnpè ìrọ̀, bí ó ti fojú hàn nínú àwọ̀n àpẹ̀rẹ̀ wọ̀nyí:

gan-an, ọ̀fọ̀n-ọ̀n, tìn-ín-tìn-ín, sùn-ùn

4. Kí á máa kọ̀ sípẹ̀lì ‘òun’ dípọ̀ ‘òn’
 5. Kí á pa sípẹ̀lì ‘òkọ̀nrin’ tí a sáà maa n ɛ ɛ̀lábàápàdẹ̀ nínú bíbẹ̀lì tì, kí á sì máa kọ̀ “òkùnrin”
 6. Kí a pa kíkọ̀ ‘òbìrin’ tì, ɛ̀gbọ̀n kí á máa kọ̀ ‘òbìnrin’
 7. Kí a máa lo àmì àfíyán pẹ̀lú ìrú bí ó ti hàn nínú àpẹ̀rẹ̀ yí: (ọ, ẹ, ɛ). Kí á pa ìlọ̀ dọ̀tì tì.

b. Sípẹ̀lì Kọ̀nsónàntì

8. Kí á máa lo létà ‘n’ fún Kọ̀nsónàntì àránmúpè àɛsílẹ̀bù gégé bí ó ɛ hàn nínú àwọ̀n àkà-ọ̀rọ̀ yí: ‘ńbẹ̀’, ‘ńké’, ‘ńlọ̀’. ɛ̀gbọ̀n sá, tí ó bá ɛ ọ̀rọ̀ arọ̀pọ̀ orúkọ ẹ̀nikíní ni a fẹ̀ kọ̀, kí a lo ‘ng’ bí o ti yọ̀ nínú gbólóhùn yí: “ng ò lọ̀”.
 9. Àwọ̀n sípẹ̀lì ‘nw’, ‘ny’ ti máa n fojú hàn nínú àwọ̀n àkà ọ̀rọ̀ bí ‘nwọ̀n’, ‘nyín’ ‘enyin’ ni a gbọ̀dọ̀ pa tì.

Àtìjọ	Ìgbìmọ̀ 1974
nwọ̀n	wọ̀n
nyin	yin
enyin	eyin

10. Kí a má ɛ kọ̀ sípẹ̀lì ìɛ̀sùpọ̀ kọ̀nsónàntì méjì àti ‘sh’ bí ó ti máa n hẹ̀ndẹ̀ nínú àwọ̀n orúkọ̀ agbẹ̀gbẹ̀ kan

Àtìjọ	Ìgbìmọ̀ 1974
Ọ̀tta	Ọ̀tà
Ọ̀shogbo	Ọ̀sogbo

d. Sípẹ̀lì Ohùn

11. Kí a má lo àmì fàágùn mó, ɛ̀gbọ̀n kí a máa kọ̀ fáwẹ̀lì méjì tí ó fojú hàn nínú àkà ọ̀rọ̀ pẹ̀lú àmì ohùn tí ó yẹ̀:

Àtìjọ	Ìgbìmọ̀ 1974
-------	--------------

oṢrun	oòrùn
oṢrun	òórùn

12. Nígba tí a bá pa fáwẹ̀lì jẹ̀ níbi tí ọ̀rọ̀ orúkọ̀ èkejì tí ó bèrẹ̀ pẹ̀lú fáwẹ̀lì méjì nínú èyí tí àkókó jẹ̀ olóhùn ìsàlẹ̀, ó pọ̀n dandan kí a lo lẹ̀tà mèta fún àwọn fáwẹ̀lì wọ̀nyí bí ó ti fojú hàn nínú àwọn àpẹ̀rẹ̀ ìsàlẹ̀ wọ̀nyí:

oní àánú - aláàánú
gbọ̀ òórùn - gbóòórùn

13. Kì í ẹ̀ ọ̀ràn-anyàn láti lo àmì lórí gbogbo sílẹ̀bù tó fojú hàn nínú ìwé atúmọ̀ èdè, ewì, ẹ̀ka èdè, àti àwọn ìwé àkànṣe. Àmọ̀ o, kí a má gbàgbé pé èdè olóhùn ni èdè Yorubá, ó ẹ̀ pàtàkì fún gbogbo ò̀nkọ̀wé láti lo àmì ohùn ni ọ̀nà tí yóò fi gbé òye yọ

14. Ní ibi tí ò̀nkọ̀wé bá ti pinnu láti lo ohùn lórí àkà ọ̀rọ̀ kan, ó ẹ̀ pàtàkì fún un láti ẹ̀ àfihàn ohùn òkè àti ohùn ìsàlẹ̀, sùgbọ̀n sílẹ̀bù tí kò bá fi àmì ohun sí, ni a máa kà kún ohùn àárin. Àmọ̀, níbi tí ohùn bá ti jẹ̀ ohùn àárin lórí kọ̀nsónáńtì àránmúpè aṣesílẹ̀bù, ó gbọ̀dọ̀ lo àmì ibúlẹ̀ bí àpẹ̀rẹ̀: **sinńdódo, jańbata**

15. Tí ò̀nkọ̀wé bá ní láti lo àmì lórí gbogbo sílẹ̀bù, pàápàá nínú àwọn ìwé bí atúmọ̀ èdè, ewì, àdàkọ̀, ẹ̀ka èdè, àwọn ìwé ìkọ̀ni fún àwọn akẹ̀kọ̀ọ̀ àjọ̀jì abbl. Ó gbọ̀dọ̀ ẹ̀ àfihàn àmì ohùn àárin láti lo àmì kankan fún un, àyàfi tí ó bá jẹ̀ kọ̀nsónáńtì àránmúpè aṣesílẹ̀bù.

16. A gbọ̀dọ̀ ẹ̀ àfihàn àmì ohùn lórí kọ̀nsónáńtì àránmúpè aṣesílẹ̀bù, pàápàá níbi tí ó bá ti lè da ojú rú pẹ̀lú ‘n’ tí ó jẹ̀ kọ̀nsónáńtì àránmúpè bí ó ẹ̀ fojú hàn nínú àwọn ọ̀rọ̀ wọ̀nyí:

kònkò, gbańgba, dẹ̀ndẹ̀, dáńkú.

17. Dípò kí a lo atọ̀ka àmì ohùn ìsàlẹ̀ amò̀dòkùn nínú àwọn fáwẹ̀lì tí ó ní àmì ohùn ìsàlẹ̀ níbi tí ẹ̀dà àmì ohùn òkè ti rọ̀ra n gòkè lórí sílẹ̀bù tí ó wà ẹ̀sáájú ìrọ̀ ohùn ìsàlẹ̀ ni a gbọ̀dọ̀ kọ̀ bá yí:

Ó wá ìṣẹ̀ - ó wáṣẹ̀
nÓ wá ìdí - ó wádì

Irúfẹ̀ akitiyan yí nàà wà fún àwọn àkà ọ̀rọ̀ bí èyí tí ó jẹ̀yọ̀ láti inú èyí Àwọn ọ̀rọ̀ kan tún wà tí wọ̀n lè fa pọ̀n-ọ̀nna níbi tí a bá ti ẹ̀ ipajẹ̀ ohùn ìsàlẹ̀. Ìgbimọ̀ gbà pé kò ẹ̀sẹ̀sẹ̀ láti ẹ̀ àgbékalẹ̀ ìrọ̀ ohùn ọ̀tò láti wá ojútùú sí ìṣòro yí. Ìgbimọ̀ nàà gbà pé ọ̀gangan ilò ìṣẹ̀lẹ̀ ni yóò ran ò̀nkọ̀wé lẹ̀wọ̀ lórí irúfẹ̀ ìtumọ̀ tí àkà ọ̀rọ̀ bèẹ̀ ní. Bí àpẹ̀rẹ̀:

oní + àwo - Aláwo (owner of a plate)
oní + awo - Aláwo (owner of a cult)

e.) **Ìpín Ọ̀rọ̀**

18. Fàágún tí ó bá fojú hàn láàárín àkà-ọ̀rọ̀ méjì ni a kò gbọ̀dọ̀ ẹ̀şe àfihàn ẹ̀. Bí àpẹ̀ẹ̀re:

“**Omọ̀ mǐ**” kǐ í ẹ̀şe “**Omọ̀ mǐ**”

19. Kí a má ẹ̀şe ya àlọ̀pọ̀ ọ̀rọ̀ iṣe àti ọ̀rọ̀ orúkọ sọ̀tọ̀, àyàfí tí ọ̀rọ̀ orúkọ náà bá ní ẹ̀yán. Àpẹ̀ẹ̀re: **tọ̀jú, rántí**. Sùgbọ̀n àwọn àlọ̀pọ̀ ọ̀rọ̀-iṣe àti ọ̀rọ̀-orúkọ bá gba ẹ̀yán ni a gbọ̀dọ̀ kọ̀ báyí:

ṣíṣe - **ṣ’iṣe ipá**

ó lọ̀ sókè - **ó lọ̀ s’ókè ọ̀jà**

20. Níbi tí a bá ti pa fáwẹ̀lì kan jẹ, a gbọ̀dọ̀ fi kọ̀má olókè sí ọ̀gangan ipò tí a ti pa fáwẹ̀lì náà jẹ, àmọ̀ tí fáwẹ̀lì bá jẹ ọ̀wọ̀ kan náà, a gbọ̀dọ̀ tànmọ̀ ọ̀n pé fáwẹ̀lì tí ó wà nínú àkà ọ̀rọ̀ àkókọ̀ ni a pajẹ. Àpẹ̀ẹ̀re:

ṣíṣe ipá - **ṣ’iṣe ipá**

kọ̀le ewé - **kọ̀lé ewe**

rasọ̀ àrán - **r’asọ̀ àrán**

pèrò púpọ̀ - **p’èrò púpọ̀**

sọ̀rọ̀ èkè - **s’ọ̀rọ̀ èkè**

21. Wọ̀n ni kǐ á máa ya ẹ̀rún ‘i’ gégé bí àṣọ̀ láì jẹ pé a so ó mó ọ̀rọ̀-iṣe nítorí pé tí a bá kọ̀ ọ̀ pọ̀ pẹ̀lú ọ̀rọ̀-iṣe, ẹ̀yí a fún wa ni èrò pé èdè Yorùbá ni àwọn àkà ọ̀rọ̀ tí ohùn òke bèrẹ̀ wọ̀n. Àpẹ̀ẹ̀re:

Ẹ̀yí tí ó tọ̀nà	Ẹ̀yí tí kò tọ̀nà
ní í ẹ̀şe	ní iṣe
kǐ í ké	kǐ ike
kò ní í wa	kò ní wá

22. Kí a máa kọ̀ àwọn ọ̀rọ̀ wọ̀nyí ní àkọ̀pọ̀:

níbo

nílátí

ìbá

23. Kí a má ẹ̀şe kọ̀ àwọn ọ̀rọ̀ wọ̀nyí gégé bí àkà ẹ̀yọ̀ ọ̀rọ̀ kan:

ta ni

kí ni

èwo ni

jé kí

wí pé

gégé bí

eni tí

nítorí náà

nítorí tí

nígbà tí

nígbà náà

nígbà gbogbo

níwọ̀n ìgbà tí

lẹ̀hìn náà

bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé

24. Kí a máa lo àmì asòròpò (áfínnì) fún isòdorúkọ tí ó bá ju ọ̀rọ̀ kan lẹ̀. Bí àpẹ̀pẹ̀ akùn-yùn-ùn a-dá-ná-ìjà

ẹ. **Irú wá ọ̀gìrì wá**

Gbogbo àwọn àbá òkè yìí kò níhun-ún ẹ̀ lórí sípẹ̀lì orúkọ ènìyàn, ewì tàbí àdàkọ ẹ̀ka èdè, ìwé atúmọ̀ èdè, gírámà àti àwọn ìwé àkànṣe lórí nńkan m̀íràn. Onkòwé ní òmìnira láti yapa kúrò nínú àkọ̀tọ̀ Yorùbá tí a tẹ̀wọ̀ gbà wònyí, níwọn ìgbà tí iṣe tí wọn n kọ ti fààyè gbà irú ẹ̀.

5.0 Ìṣọ̀nìsókí

Lábẹ̀ idánilékọ̀ yìí lati ẹ̀ ẹ̀gbéyẹ̀wò akitiyan oríṣíríṣíí tí àwọn ìgbìmọ̀ ẹ̀légbéjẹ̀gbẹ̀, ẹ̀nikòòkan àti Ìjọba Èkùn Ìwọ̀ Oòrùn àti Ìgbìmọ̀ Àjọdà Lórí Ètò Èkọ̀ (JCCE). Àkíyèsí tí a ẹ̀ ni pé ipinnu tí àwọn ìgbìmọ̀ tí ó bá kọ̀kọ̀ ṣáájú bá gbé kalẹ̀ ni àwọn tí ó tẹ̀lé wọn n ṣiṣe tọ̀. Èyí ló bí ijọra àti iyàtọ̀ láàárín àwọn iṣe kòòkan tí a yiri wò níbi. Ọ̀pó tí gbogbo wọn sì n gbé iṣe wọn lé lórí ni sípẹ̀lì fáwẹ̀lì, sípẹ̀lì kónsónántì, ilò ohùn, ipín ọ̀rọ̀ àti irú wá ọ̀gìrì wá

6.0 Iṣe Ṣiṣe

1. Kọ̀ àwọn sípẹ̀lì tuntun tí a fi dípò àwọn sípẹ̀lì àtijọ̀

Ebute m̀etta

Oshogbo

Aiya

Pẹ̀pẹ̀iyẹ̀

Ọ̀lọpa

òrun

òre

Nigbati

Bíótilẹ̀jẹ̀pé

Bákannã

Gborun

Pọ̀n ọ̀

Ẹ̀nyin

On

Ọ̀kọ̀rin

2. Ọ̀tẹ̀ wo ni Bamgboṣe fi lélé lórí sípẹ̀lì fáwẹ̀lì?

3. Tọ̀ka sí ipinnu márùn ún tí Ìjọba Àpapọ̀ ẹ̀ lórí àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá ní ọ̀dún 1974

4. Iyàtọ̀ wo ni ó wà láàárín ipinnu Ìjọba Ìwọ̀ Oòrùn lórí àkọ̀tọ̀ èdè Yorùbá ti ọ̀dún 1966 àti ti 1969?

7.0 Ìwé Ìtókasi

Arohunmọlase, Oyewọlé (1987). *Àgbéyèwò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọtọ Yorùbá*. Ìbàdàn: Onibọnoje Press & Book Industries (Nig.) Ltd.

Bamgboṣe, Ayo (1965) *Yorùbá Orthography*. Ibadan: University Press.

Bamgboṣe, Ayo (1990) *Fonólójì àti Gírámà Yorùbá*. Ibadan: University Press PLC. (2014) (Edition)

Ministry of Education Ibadan (1969) *Káàárò-oò-jíire – A Report on Yorùbá Orthography*. Ibadan: Ministry of Education.

Ẹgbé Akọmọládè Yorùbá ilẹ̀ Nàìjíríà (1986), *Bí Èdè Yorùbá ẹ̀ di Kíkọ sílẹ̀, 1844 – 1875 Yorùbá Gbòde: Ìwé Àtìgbàdégbà ti Ẹgbé Akọmọládè Yorùbá ilẹ̀ Nàìjíríà No 1 & 2*, Ibadan: Macmillan Nig.

MÓDÙ KĚTA KÍKỌ ÀTI ÌLÒ ÈDÈ YORÙBÁ

Ìpín Kínní: Ìlò Èdè Yorùbá ní Ilé Iṣẹ́ Ìwé Ìròyìn àti Ilé Iṣẹ́ Ìtẹ̀wẹ̀tà

Àkóónú

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìsaájú
- 4.0 Ìdánìlẹ̀kọ̀ọ̀
  - 4.1 Ìlò Èdè Yorùbá ní Ilé Iṣẹ́ Ìwé Ìròyìn
  - 4.2 Ìwé Eré Atọ̀ka ní Èdè Yorùbá
  - 4.3 Ilé Iṣẹ́ Ìtẹ̀wẹ̀tà
- 5.0 Ìṣoṣíṣókí
- 6.0 Iṣẹ́ Ṣíṣe
- 7.0 Ìwé Ìtọ̀kasí

1.0 Ìfáàrà

Tí a bá wò ó ní ṣíṣe n tẹ̀lé ní abẹ̀ ọ̀wọ̀ Mòdù yìí, ìwé títẹ̀ ni ó saájú ìlò èdè Yorùbá nínú afẹ́fẹ́. Èrèdí ẹ̀ niyí tí a fi máa kọ̀kọ̀ ẹ̀ ìdánìlẹ̀kọ̀ọ̀ lórí ipa tí ilé iṣẹ́ ìwé ìròyìn àti atẹ̀wẹ̀tà kó nínú ìdàgbàsókè kíkọ̀ àti kíkọ̀ àkọ̀tọ̀ pẹ̀lú lílò èdè Yorùbá. Àwọn ilé iṣẹ́ ìwé ìròyìn tí n tẹ̀ ìwé jáde kó ipa pàtàkì nínú ìdàgbàsókè lítírẹ̀ṣọ̀ Yorùbá, ìpolongo àṣà, ìtàn ìbílẹ̀ Yorùbá, ìbèrẹ̀ ètò ìṣẹ̀lú ayé ọ̀de ọ̀nì, gbogbo nńkan wọ̀nyí ni a ẹ̀ alábàápàdẹ̀ nínú àwọn ìwé ìròyìn tí wọ̀n tẹ̀ jáde. Lẹ̀yìn èyí ni àwọn ilé iṣẹ́ ìtẹ̀wẹ̀tà nàà wá dídẹ̀ lọ̀kan-ò-jọ̀kan láwùjọ̀ Yorùbá àti àwọn tó wà ní ilẹ̀ ọ̀kèèrè. Gbogbo wọ̀n ni wọ̀n sì ẹ̀ akítíyan láti rí i pé ìwé Yorùbá túbò n gbèrú láwùjọ̀.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Lẹ̀yìn ìdánìlẹ̀kọ̀ọ̀ yìí, o ó lè:

- dárúkọ̀ àwọn ìwé ìròyìn tí ó ti jáde bèrẹ̀ láti ọ̀dún 1859 wá títí di ọ̀nì
- sọ̀ nńkan tí ilé iṣẹ́ ìwé ìròyìn tẹ̀pẹ̀lẹ̀ mọ̀
- tọ̀ka sí àwọn ilé iṣẹ́ atẹ̀wẹ̀tà tí wọ̀n gbé ìwé èdè Yorùbá jáde, yálà ní Gẹ̀ẹ̀sì tàbí èdè Yorùbá.
- dárúkọ̀ àwọn ọ̀nńkọ̀wé ọ̀mọ̀ Yorùbá tí wọ̀n gbé ìwé jáde ní èdè Yorùbá àti ìwé wọ̀n tí wọ̀n kọ̀

3.0 Ìbèrè Ìsaájú

1. Ilé isẹ̀ iwé iròyìn wo ni ó gbé Ìtàn Èmi Sẹ̀gílọ̀lọ̀ Eḷéyinjú Eḡé, Eḷégbèrún Oko Láyé jáde?
2. Dárúkọ ilé isẹ̀ atẹ̀wétà márùn-ún tí o mò, kí ó sì sọ oríṣíí iwé márùn-ún tí wọn gbé jáde ni èdè Yorùbá

4.0 Ìdánilékò

4.1 Ìlò Èdè Yorùbá ní ilé isẹ̀ iwé iròyìn

Ìwé iròyìn Yorùbá tí a kòkò mò ni èyí tí Ajíhìnrere Henry Townsend gbé jáde ní Oḡún 1859. Ó sì pè àkólé rẹ̀ ní **Ìwé Ìròhìn fún àwọn Eḡbá àti Yorùbá**. Oṣù Kejilá Oḡún 1859 ni ó bèrè sí í gbé e jáde. Ìjọ Sẹ̀mẹ̀ṣì ni ó n sịsẹ̀ fún, sùgbón lẹ̀yìn rẹ̀, àwọn iwé iròyìn Yorùbá mìíràn jáde. Kí a tó wa tò wọn kalẹ̀, a gbodò se àlàyé rẹ̀ pé àwọn ile isẹ̀ iròyìn àtijọ̀ máa n gbé Ìwé Ìròyìn jáde ní ọ̀sẹ̀ méjì méjì àti pé wọn tún máa n lo èdè àjẹ̀jì (èyí ni Gẹ̀ṣì) àti Yorùbá nínú àwọn iwé iròyìn bẹ̀. Àwọn iwé Ìròyìn ayé àtijọ̀ nìwònyí:

S/N	Ìwé Ìròyìn	Oḡún tí ó bèrè	Olóótú
1.	<i>Ìwé ìròhìn fún àwọn Eḡbá àti Yorùbá</i>	1859	Henry Townsend
2.	<i>Ìwé ìròhìn Èkó</i>	1888	A.M Thomas
3.	<i>Ìwé Èkó</i>	1891	Revd. J. Vernal
4.	<i>In Leisure Hours/Nígbà tí Owo bá dilẹ̀</i>	1910	C.M.S
5.	<i>Èkó Àkéte</i>	1922	Adeoye Déníga
6.	<i>Eléti Ofe</i>	1923	E.A Akintan
7.	<i>The Yorùbá News</i>	1924	D.A Obasá
8.	<i>Èkó Ọ̀sọ̀sẹ̀</i>	1925	T.H. Jackson
9.	<i>Èkó Ìgbẹ̀hìn</i>	1926	E.M. Awobiyi
10.	<i>Akéde Èkó</i>	1928	I.B. Thomas
11.	<i>Ìjẹ̀bú Weekly News</i>	1934	J.A Olúṣọ̀lá
12.	<i>Oṣùmàrè Eḡbá</i>	1935	D.A.S Bangboye
13.	<i>Eḡbá Land Echo</i>	1941	
14.	<i>Ìròyìn Yorùbá</i>	1945	
15.	<i>The Ìjẹ̀bú Weekly Echo</i>	1947	
16.	<i>Ìrawò Obòkun</i>	1952	

Tí a bá wá n sọ̀rò nípa ti ayé ọ̀de ọ̀nì, a tún ni àwọn iwé iròyìn ní èdè Yorùbá; àti pé púpò wọn kò sí lórí àtẹ̀ mọ̀ bíi ti ìsaájú. A ní *Ìmọ̀lẹ̀ Ọ̀wúró*, *Ìṣọkan Yorùbá*, *Gbohùngbohùn*, abbl. Lóde ọ̀nì, a ní *Aláròyẹ̀*, *Akéde Àgbáyé*, *Alaroye Kwara*, *Atọ̀ka Aláròyẹ̀*, *Ìrírí Ayé*, *Aláríyá*, *Akéde*, *Ìròhìn Ọ̀wúró*, *Àlàyé*, *Àjorò*, *Ofe*, abbl. Púpò àwọn iwé iròyìn

Yorùbá yìí ni ó jẹ pé ọ̀sọ̀sẹ̀ ni wọ̀n n jàde bá yìí. Sùgbón ọ̀kọ̀ọ̀kan àwọn ilé isẹ̀ iwé iròyìn yìí ni wọ̀n ni àkọ̀mọ̀nà wọ̀n. E jẹ ká ẹ̀ afihàn àkọ̀mọ̀nà àwọn bíi méléò kan:

<i>Eléti Ofẹ:</i>	“Kì í ẹ̀ fún ire ara mi, bíkòṣe fún ire ilú mi” (1923)
<i>The Yorùbá News:</i>	“For God, the king and the people” (1924)
<i>Èkó Ìgbèhìn:</i>	“Fún Ọlọrun, fún ọba àti Mèkúnnù
<i>Akéde Èkó:</i>	“Láti kéde àánú fún àwọn ọ̀tòsì àti mèkúnnù, àti láti gba àwọn Ọ̀jìyà ènìyàn lówó idààmú àwọn alágbára
<i>Aláríya:</i>	“Èwà àti Igbéláruḡe àṣà Yorùbá ni tiwa”
<i>Aláròyẹ:</i>	“Ìwé iròyìn tó n ṣojú omọ Yorùbá níbi gbogbo”

Nínú bébà *Ìwé Ìròhìn*, àwọn àkóónú rẹ̀ ni ọ̀rọ̀ tí ó jẹ mọ̀ ibí, ikú; ìrìnàjò àwọn ajíhìnre; àwọn isẹ̀ ijọ, ọ̀rọ̀ itẹ̀bomi àti ijẹ́rìí, ọ̀rọ̀ ọ̀ṣẹ̀lú tó jẹmọ̀ Abẹ̀òkúta àti agbègbè rẹ̀; ètò ọ̀rọ̀-ajé tó fi mọ̀ iròyìn lórí okòwò, òwú títà àti kòkó títà iyeó tí wọ̀n tà wọ̀n; iròyìn lórí àkóso Ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì nàà n wáyé pẹ̀lú; bákan nàà ni iròyìn láti ilẹ̀ òkèèrè; ikéde àti ipolóngo fún àwùjọ; ogun ifolẹ̀ ni o jẹ kí iwé iròyìn kógbá sílé ní ọ̀jọ̀ kẹ̀tálá ọ̀dún 1862.

Ní ti àkóónú iwé iròyìn *Aláròyẹ*, a rí ọ̀rọ̀ ọ̀ṣẹ̀lú, Ìtàn Ìyá Bíólá Oníreṣì Lọ̀jà Oṣòdì; iròyìn lórí iwà ọ̀daràn; iròyìn lórí ikú akọ̀ni; iròyìn lórí isẹ̀lẹ̀ àtijọ̀ bí ọ̀rọ̀ àwọn ológun Nàìjíríà, sọ̀jà àti ijọba alágbádá; iròyìn “Ó ṣojú mi kòrò”, ikéde àti ipolówó ọ̀jà; ọ̀rọ̀ aráàlú; ọ̀rọ̀ lórí eré idárayá; àti ọ̀rọ̀ láti ẹ̀nu omọ ọ̀dò àgbà.

Àmọ̀ isòro tí ó kojú àwọn ilé isẹ̀ iròyìn wọ̀nyí ni pé wọ̀n kì í sá bà lo àmì ohùn, èyí tó máa n mú pọ̀n-ọ̀n-na bá isẹ̀ wọ̀n. Èyí sì tako òfin àkọ̀tọ̀. Èwẹ̀ wọ̀n tún máa n fejú isẹ̀lẹ̀ kojá bí ó ti mọ̀. Iròyìn wọ̀n máa n ẹ̀ bẹ̀è dī amárabùmáṣọ̀.

A ní láti sọ̀ ọ̀ pé, àwọn iwé iròyìn wọ̀nyí ni wọ̀n pilẹ̀ lítíreṣọ̀ èdè Yorùbá. Lítíreṣọ̀ Yorùbá sì pẹ̀ka sí ọ̀nà mẹ̀ta: ewì, itàn àròṣọ̀ àti eré oníṣe tàbí eré onítàn. Wọ̀n máa n túmọ̀ ewì èdè Gẹ̀ẹ̀sì sí Yorùbá, pàápàá èyí tí ó bá jẹ̀ mọ̀ ijíhìnre tàbí ọ̀rọ̀ iwàásù. E jẹ kí a wo àpẹ̀rẹ̀ ewì kan ti wọ̀n kọ̀ ni irántí Frances Allen sínú *Ìwé Ìròyìn* ti Oṣù Dìsẹ̀nba 1860, tí ó lọ̀ bá yìí:

Ìgbà arò àti ayò
 Lówó rẹ̀ li ó wà
 Ìtùnú mi tọ̀wọ̀ rẹ̀ wá
 O si lọ laṣe rẹ̀
 Ki layé àti èkún rẹ̀?
 Adùn kíkorò ni
 Gba tí mo fẹ̀ ká itànná
 Mo bégún èṣùṣù
 Pípe ayò kò si níhin
 Òródro da loyin
 Láàrin gbogbo àyí dà yìí
 Wọ̀ ma jẹ̀ gbogbo mi

I.B Thomas náà kọ ewì ní ìrántí Revd. J.S. Fanimokun, Ọ̀gá Ile Ìwé C.M.S Grammar School Lagos, si inú iwé ìròyìn *Nìgbà tí Ọ̀wọ̀ bá Dilẹ̀* ní Oṣù Kẹrin Ọdún 1920. E.A Akintan náà kọ ewì ní ìrántí Bishop James Johnson sínú *Elétí Ofẹ̀* ti Ọjọ Kẹtádínlógún Oṣù Karùn-ún Ọdún 1923. D.A Ọbasa náà kọ àwọn ewì rẹ ní ìdàgbàndágbá, àwọn ewì náà ni ó kójo papọ̀ sínú iwé *Àwọn Akéwì (Yorùbá Philosophy)*.

Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé eré ìtágé tàbí eré onítàn kò jẹ̀ àjẹ̀jì sí iran Yorùbá, a kì í sábaá kọ eré náà sílẹ̀. E.A Akintan kọ eré onítàn kan sínú *Elétí Ofẹ̀*, tí ó pe àkólé rẹ̀ ní “*Rẹ̀rìn-ín Diẹ̀*”, “*Pa mi n kú obìnrin*” “*Èni máa kú pàdẹ̀ èni máa pa á*” Èyí la lè pè ní ìbèrẹ̀ eré onítàn Yorùbá.

Lórí itàn àròso, àwọn iwé ìròyìn máa n gbé àlọ jáde. Nínú iwé ìròyìn *Nìgbà tí Ọ̀wọ̀ bá Dilẹ̀* ti Oṣù Kẹta, Ọdún 1914 ni o kókó fi àlọ àpamò dá àwọn ònkàwé rẹ̀ lárayá kí ó tó bẹ̀rẹ̀ itàn tí ó fẹ̀ sọ. Àwọn àlọ àpamò náà nìwònyíí:

“Wò mi pé é, wo ni sùn, ọ̀dò rẹ̀ ni mo m̀bò”

“Ajá dúdú etí odo, ko mojú àlejò ko mojú olúwarẹ̀”

“Gíga rẹ̀ tó erin, m̀gèdì rẹ̀ to ẹ̀fòn, ó ni ojú lábẹ̀”

“Ọ̀pó kútúpú igi Ẹ̀lédàá, ọ̀kan sosọ náà ni a fi ro ilé baba mi”

Kò fi ìtumò wọn sí i.

Bẹ̀rẹ̀ láti ọdún 1915 wá ni ilé iṣẹ̀ iwé ìròyìn “*Nìgbà tí Ọ̀wọ̀ bá Dilẹ̀*” bẹ̀rẹ̀ sí sọ itàn ojú ayé. Ó pe àkólé rẹ̀ ní “*ọ̀rò tí kì í pin*”, ó sì n gbé e jáde fún ìgbádùn àwọn ònkòwé rẹ̀ lósoosù. Ọ̀gbéni I.B.Thomas náà ẹ̀ àtúnro àwọn itàn àròso Gẹ̀ẹ̀sì tí ó gbádùn sí èdè Yorùbá. Àwọn irúfẹ̀ itàn bẹ̀ ni : “*Ìtàn Cinderella*” (*Nìgbà tí Ọ̀wọ̀ bá Dilẹ̀*, July 1919), “*Ìtàn Alli Baba àti àwọn Ogóji Olóṣà*” (Sept. 1919); *Ìtàn Ọ̀mọ̀bìnrin Ọ̀ba kan àti ọ̀pòlò*” (Jan 1920). Yorùbá ìjìnlẹ̀ ni I.B Thomas fi ẹ̀ àgbékalẹ̀ àwọn itàn rẹ̀ yíí.

Ọ̀gbéni E.A Akintan ẹ̀ni tí ó jẹ̀ olóòtú *Elétí Ofẹ̀* ẹ̀ àgbéjadé itàn àròso tí ó bá iṣẹ̀lẹ̀ ojú ayé mu. Ó sì pe àkólé rẹ̀ ní *Ìtàn Èmi Ọ̀mọ̀ Ọ̀rukàn* iwé náà jáde bí iwé itàn àròso kékeré lábẹ̀ àkólé : *Ìtàn Èmi Bánwò Ọ̀mọ̀ Ọ̀rukàn*”.

Nìgbà tí I.B Thomas náà dá ilé iṣẹ̀ iwé ìròyìn tirẹ̀ *Akéde Èkó* sílẹ̀, ní ọjọ kẹrin, oṣù keje ọdún 1929, ni ó bẹ̀rẹ̀ itàn kan nínú *Akéde Èkó*. Ó sì pe àkólé rẹ̀ ní *Ìtàn Èmi Sẹ̀gilolá, Ẹ̀lẹ̀yinjú Ẹ̀gẹ̀, Ẹ̀lẹ̀gbèrún Ọ̀kọ̀ láyé*. Ó sì n gbé itàn náà jáde lóṣòṣò sínú iwé ìròyìn *Akéde Èkó*. Ọ̀kíkí yí kàn káàkiri. Àwọn ònkòwé m̀íràn tí wọn n kọ itàn lẹ̀yìn I.B Thomas ni wọn n fi tirẹ̀ ẹ̀ àwòkòṣẹ̀. Lára àwọn ònkòwé bẹ̀ ni O.A Şobande, tí ó kọ itàn *Aye-Jọkẹ̀ Arógbón dára Obìnrin tí a fi n ẹ̀pẹ̀ f’obìnrin*. Inú *Akéde Èkó* náà ló kọ ọ̀ sí. Akintunde Şowumi náà kọ itàn *Àyòké Fẹ̀layọ*.

Ògbèni A.K Ajisafẹ nàà ẹ àgbéjádé àwọn ìwé lítírésọ Yorùbá bíi márùn ún. Àkọlé wọn niwònyí: *Ta n T'òlórùn?*, *Ènià Sòro*, *Gòngosú*, *Èdidàré* àti *Aiyé Àkámara*

4.2 Ìwé Eré Atóka ní Èdè Yorùbá

Ilé isẹ atẹwétà tí a mò sí *West African Book Publisher* ni ó ẹ àgbéjádé ìwé *Atóka* ní èdè Yorùbá, láàárín ọdún 1967 sí ọdún 1991. Wọn pe àkọlé *Atóka* yìí ní ibèrè pèpè ní *Yorùbá Photo Play Series*. Èmèji lósù ni ó máa n jáde. Àkoónú rẹ pín sí méjì: Eré onítàn àti àwọn àfikún. Àwọn àfikún tí o máa n wà nínú rẹ pẹka sí oríṣííríṣíí. Lára rẹ láti rí itàn àròso, ewi, ọrò òkèèrè, Ìròyìn Kàyéfi, Àwòrán Èfẹ, Ìpolówó ojà, Agbòràndùn, àti Àntí Ayọ. Àwọn eré tí ó máa n jáde nínú *Atóka* máa n jẹmọ itàn iwáṣẹ, itàn gidi àti àwọn miíràn tí kò jẹmọ itàn gidi. Àwòrán fòtò gidi ti àwọn ọṣèrè ni wọn máa n lò nínú *Atóka* wònyí. Èyí máa n fún àwọn ònẖòran ní ànṣààní láti ri àwòrán àwọn ọṣèrè onílàna Ògunde dípò kí wọn lọ wò wọn ní gbòngàn ipàtẹ eré orí itàgé. Wọn n fi *Atóka* yìí dí àláfò ààyè tí ó máa n sọfo nígbà tí wọn bá gbé àwọn eré wọn lọ sí àdúgbò miíràn. *Atóka* yìí ni kì í jẹ kí àwọn ònẖòran káààrẹ pé àwọn eléré wònyí kò sí ni itòsì. Wọn máa n fi ọrò sí ẹnu ẹdà-itàn kòòkan, wọn á sì ya àwòrán wọn pèlú imòsílára tí wọn fi n hàn. Àkíyèsí tí a wá ẹ ni pé àwọn ọṣèrè onílàna Ògunde wònyí máa n ẹ àyípadà àkọlé eré wọn kúrò ní bí a ẹ mò ọn sí. Àpẹrẹ ni *Ìdààmú Páadi Mínkáílù* tí wọn sọ di *Àwaarawa* nínú *Atóka Èkùró Olójà* tí wọn sọ di *Ènìyàn sòro* nínú *Atóka*, nígbà tí wọn ẹ àyípadà *Ìdájó* ti *Lere Paimọ* si *Olú Èsan* nínú *Atóka*. Sùgbòn ni ojú páálí ìwé, àwòrán aláwọ oríṣííríṣíí ni wọn n lò, sùgbòn nínú eré gan-an to wà nínú ìwé eré *Atóka* Àwòrán àwọ dúdú àti funfun ni wọn máa n lò nínú ìwé *Atóka*.

Àkíyèsí tí a wá ẹ ni pé ìṣọwókòwé wọn kò bọwọ fún òfin àkòtọ, sùgbòn wọn si gbìyànjú nàà, nitorí pé wọn gbé èdè Yorùbá lárugẹ.

È jẹ kí a mú àpẹrẹ láti inú eré *Atóka* tí àkọlé rẹ jẹ *Başorun Gáà* (wo ìṣíde) Vol.32, No 1 o.i 1

Gaa joye *Başorun* ni aye Alafin Labisi. Awọn opitan sọ fun ni wipe *Başorun* yi buru pupọ ni igba aye rẹ, iwọ ika tí o si hu kò ẹ fenu sọ. Tòmode tagba lo bẹru *Başorun* Gaa nitori agbara rẹ. Agbara ti a n sọrọ rẹ yi ki ẹ agbara ti egungun, nitoripe arọ ni, sùgbòn kí a sọrọ ti ogungun, ọkunrin l'ada.

Alafin marun ni Gaa fi jẹ ni ẹle-ẹle ni igba aye rẹ, on na lo si pa mērin nínú wọn kí ẹkarun to rēhìn on na. Awọn Alafin mērin tí ó tọwọ *Başorun* Gaa di ero ọrun ni Labisi, Awọnbíójú, Agboluaje àti Majẹogbe. Lẹyin Majẹogbe ni Abiọdun jọba. Abiọdun na lo wa lori oye nigbati ere yi bẹrẹ....

4.3 Ilé Iṣẹ̀ Ìtẹ̀wétà

Tí a bá n sòrò nípa àkọtọ̀ àti ìdàgbàsókè èdè Yorùbá, a kò lè fowọ̀ rọ̀ aayan àti akitiyan àwọn Ilé Iṣẹ̀ Ìtẹ̀wétà sẹ̀yìn. Gẹ̀gẹ̀ bí a ẹ̀ sọ̀ tẹ̀lẹ̀, Ìjọ Sẹ̀mẹ̀ṣì àti Ìjọ Elétò (Methodist) kó ipa takuntakun nínú ẹ̀sẹ̀ àgbéjádé àwọn ìwé kíkà ní èdè Yorùbá. Wọn ẹ̀ oríṣííríṣí ìwé aláḱòḱbèrẹ̀ ohun tí àwọn ọ̀mọ̀ràn sọ̀ ní pé Bísọ̀ḱbù Samuel Ajayi Crowther ni ó kọ̀kọ̀ kọ̀ ìwé aláḱòḱbèrẹ̀ ní ọ̀dún 1849, ẹ̀gbọ̀n wọn ni ó dábí ẹ̀ni pé Àlùfáà Macaulay tí kọ̀ irú rẹ̀ tí ó pè ní ìwé aláḱòḱbèrẹ̀ ẹ̀ájú iyẹn ní 1848. A fura pé ohun tí ó jẹ̀ kí ìwé Bísọ̀ḱbù Crowther hànḱe ni pé ó lo ìwé tirẹ̀ fún àwọn akẹ̀kọ̀ kan. Ní ọ̀dún 1871, àwọn Ìjọ Elétò tí a mò sí Wesley Missionary Society gbé ìwé jáde tí wọn pè ní *Ìwé Èkíní ti Èdè Yorùbá* (The First Book of Yorùbá Language). Ẹ̀gbọ̀n nínú gbogbo àwọn ìjọ yí, Ìjọ Sẹ̀mẹ̀ṣì ni wọn gbájú mò ìwé títẹ̀. Lára àwọn ìwé tí ìjọ Sẹ̀mẹ̀ṣì gbé jáde ni “*Ìwé Èkíní Lí Èdè Yorùbá*” tí a mò sí ABD Ọ̀lọ̀pẹ̀. Ìwé kejì tí wọn gbé jáde ni *Ìwé Kíkà Èkejì Lí Èdè Yorùbá* ní ọ̀dún 1877, òhun ni wọn pè ní ìwé “*Ìjàpá àti Ọ̀jòlá*”

<i>Ìwé Èkíní lí Èdè Yorùbá</i>	1871
<i>Ìwé Kíkà Ekejì lí Èdè Yorùbá</i>	1877
<i>Ìwé Kíkà Ekẹta lí Èdè Yorùbá</i>	1911
<i>Ìwé Kíkà Ekẹrin lí Èdè Yorùbá</i>	1911
<i>Ìwé Kíkà Ekaru-un lí Èdè Yorùbá</i>	1915

Yàtò sí ìwé tí Ìjọ Sẹ̀mẹ̀ṣì n bá wọn gbé jáde, wọn tún n tẹ̀wé fún ọ̀kọ̀kan àwọn tí ó bá wá bá wọn láti bá wọn gbé ìwé jáde. Lára àwọn ìwé bẹ̀ẹ̀ ni:

- J.G Kúyẹ̀ *A.B.D Aláwòrán Part I*. C.M.S. 1911
- J.G Kúyẹ̀ *A.B.D Aláwòrán Part II*. C.M.S. 1916
- Ìwé Ayárabíàṣá Part I*. C.M.S. 1916
- Ìwé Ayárabíàṣá Part II*. C.M.S. 1921
- Oyerindé and Sadler *Aláḱòḱbèrẹ̀* C.M.S. 1933

A kò gbọ̀dọ̀ gbàgbé pé J.F. Ọ̀dúnjọ̀ nàà kọ̀ ìwé *Aláwíyẹ̀*. Ọ̀mọ̀ ìjọ̀ Àgùdà ni òun n ẹ̀. Ìwé *Aláwíyẹ̀* Ọ̀dúnjọ̀ yí sì gbájúgbajà. Olùkọ̀ àgbà kan ní Baptist Day School Ọ̀gbómòṣò, ẹ̀ni tí orúkọ̀ rẹ̀ n jẹ̀ E.O Láfimihàn nàà gbé ìwé jáde tí ó pè àḱólẹ̀ rẹ̀ ní *Komoniwe Apa kini*. Ó kọ̀ ọ̀ fún ilò àwọn akẹ̀kọ̀ ilé ìwé Ìjọ Baptist káàkiri ilẹ̀ Yorùbá. Ní ọ̀dún 1948, D.O Fagunwa nàà kọ̀ ìwé *Aláḱòḱbèrẹ̀* kan tí ó pè ní *Taiwo àti Kehinde Apa Ekini*. Ilé iṣẹ̀ ìtẹ̀wé Oxford University Press ni ó tẹ̀ ẹ̀ jáde.

Àwọn ilé iṣẹ̀ atẹ̀wétà tí wá pọ̀ tí wọn n gbé ìwé jáde fún oríṣííríṣí ìpele èkọ̀.

Àwọn Ìwé Aláḱòḱbèrẹ̀ ní èdè Yorùbá:

1. 1848. Macaulay *Aláḱòḱbèrẹ̀*
2. 1849. Ajayi Crowther *Aláḱòḱbèrẹ̀ Yorùbá*
3. 1849. Wesley Missionary Society *Ìwé Èkíní ti Èdè Yorùbá*
4. 1871. C.M.S *Iwe Kika Ekini li Ede Yoruba*
5. 1911. J.G Kúyẹ̀ *A.B.D Alawòrán Part I*. C.M.S.

6. 1916. *Iwe Ayarabiaşa Part I*. C.M.S.
7. 1933. Oyerindé and Sadler *Iwe Kika fun Alakoṣoṣe* C.M.S.
8. 1942. J.F Oḍunjo *Iwe kini A.B.D Alawiye*
9. 1945. E.A Atilade *Akọka Yoruba Apa-kini* New Nigerian Press
10. 1945. E.O Oḷafimihan *Komṣonwe Apa-Kini* Nelson
11. 1948. D.O Fagunwa *Taiwo àti Kẹhinde Apa kini* Nelson
12. 1957. M.B Oḍeḍeji *Yorubá Dun ka Apa-kini* Nelson
13. 1965. J.A Oḷayomi *Karọ o Jire iwe kini* Nelson
14. 1966. Fẹmi Jeboda *Oloyinmomo iwe kini* Longman
15. 1966. J.S.A Odujinrin *A.B.D Asiko*
16. 1966. Olufunmilayo Ṣosanya *Yoruba Aladun iwe kini* Evans
17. 1971. Aromọlaran and Oḷadiji *Akomọléde Yoruba Iwe kini* Macmillan
18. 1971. J.S. Ogunlesi *Afarakosi*
19. *Ede Yoruba Kíkọ àti Kíkà ni Inu Iwe kini* Ilesanmi
20. Fẹmi Jeboda *Yoruba Gbayi Iwe Kika Kini* A.U.P

Àkíyèsí tí a ṣe ni pé àwọn ilé iṣe atẹwétà tún ṣe iwé fún àwọn ilé èkó gíga lóríṣíríṣí, yálà èyí tó dá lórí àṣà, èkó, imò èdá èdè, fonólòjì, mofólòjì, gírámà, imò ibágbépò lówùjọ Yorubá, Iṣirò, Lítirésò abbl. Àwọn ilé iṣe atẹwétà wònyí pò tí a kò lè dárúkọ wọn tán. A ní ti aládaáni, a ní ti àjọ ilé iṣe tí àwọn náà n gbé iwé jáde. Lára àwọn iwé lítirésò tí wọn n lò ní ilé èkó gíga ni iwé D.O Fágúnwà wònyí:

Ogbójú ode Nínú Igbó Irúnmòlẹ
Igbó Olódùmarè
Ìrínkerindò Nínú Igbó Elégbèje
Ìrèké Oníbùdó
Àditú Olódùmare

J.F Oḍunjo náà kọ àwọn iwé tí wọn n lò fún àwọn akẹkọọ ilé iwé gíga bíi:

Kúyè
Omọ Òkú Òrun
Àgbàlówómèèrì Baálẹ̀ Jòntolo

Adébáyọ Fálétí náà kọ àwọn iwé bíi:

Baṣòrun Gáà
Omọ Olókùn Eṣin
Wón Rò Pé Wèrè Ni
Ìdààmú Páàdi Mínkáílù
Fẹre Bí Ekùn

Àwọn Ewì Adébáyọ Fálétí I

Àwọn Ewì Adébáyọ Fálétí II

Oḷádẹjọ Òkediji náà kọ àwọn iwé bíi:

Àjà ló lẹrù
Àgbàlagbà Akàn
Atótó Arére
Réré Run

Àárò Olómoge

Kárin Ká Pò

Şàngó

Aájò Ajé

Àwọn ìwé tí Akínwùmí Ìşòlá kọ ni:

Efúnşetán Aníwúrà

Ó Le kú

Kòşéégbé

Abé Ààbò

Ayé Yẹ Wón Tán

Şaworoide

Ogún Omọdé

Olú Omọ

Diẹ lára àwọn ilé işé atẹwétà náà niwọnyí:

Oxford University Press tí a mò sí University Press PLC

Evans Brothers (Nigeria Publishers)

Longman Nigeria, Plc

Macmillan Publishers

Heinemann Educational Books (Nig) Publishers Plc

Nelson Publishers Ltd

Hodder and Stoughton Ltd

Onibonoje Press & Book Industries

Collins, Sons and Co Ltd. Publishers

African University Press

Lagos University Press

Ibadan University Press

University of Ife Press

Cambridge University Press

A dára kí o lọ şe àkójọ orúkọ àwọn ònkòwé, orúkọ ìwé tí wón kọ, ilé işé tí ó gbé ìwé náà jáde àti ọdún tí wón gbé e jáde. Fi àpeṣe ìsàlẹ̀ yí şe awòkòşe.

Fágúnwà, D.O. (2007) *Àdìtú Olódùmarè*. Ibadan: Nelson Publishers Ltd.

Babalọla, A. (1967) *Àwọn Oríkì Orílẹ̀*. Glasgow: Collins, Sons & Co. Ltd.

Adeleke, Duro. (2011) *Léyìn Ìtàn Àròşọ D.O Fágúnwà Mára-rùn-ún, Èwo ló kù?*

Ibadan: DB Martoy Books.

Àkọtọ́ tí ó wà nínú àwọn ìwé tí ilé-işé atẹwétà gbé jáde yàtọ́ sí ara wọn. Ohun tí ó fa èyí duros lórí ọdún tí wón gbé ìwé kòòkan jáde àti irúfẹ̀ eni tí ó jẹ olóòtú.

5.0 Ìṣọ̀nísókí

A ti ṣàlàyé ipa tí ilé iṣẹ́ iròyìn kó nípa ìdàgbàsókè èkọ́ èdè Yorùbá nítorí pé nínú àwọn ìwé iròyìn wònyí ni wón ti ṣe ìfilólẹ̀ èkọ́ lítírésọ̀ Yorùbá. Wón sì n ṣe àfihàn àṣà àti iṣe Yorùbá. Àwọn ìwé iròyìn yìí kan náà ni wón lò láti fi sọ̀rò lórí iṣẹ̀lẹ̀ tó n lọ̀ láwùjọ̀, bí ọ̀rọ̀ iṣẹ̀lú, ètò ọ̀rọ̀ ajé, wón sì tún ṣe ìfilọ̀ àwọn tó jáde láye àti àwọn tí ó bímọ̀. Àwọn ìwé iròyìn yìí tún wa fakọ̀ yọ̀ nípa gbígbé ìwé *Atọ̀ka* jáde, èyí tó fún àwọn ọ̀ṣèré Onílà̀nà Ọ̀gúnde ní ànfààní láti gbé eré onífótò jáde tí wón sì n fi ọ̀rọ̀ sí ẹ̀nu àwọn ẹ̀dá itàn tí wón wà nínú fótò náà. A tún mẹnụ ba akitiyan tí àwọn ilé iṣẹ́ atẹ̀wétà ṣe láti rí i dájú pé Yorùbá di kíkojẹ̀ láti fi kọ̀ àwọn ọ̀mọ̀. A ri nínú àkojẹ̀ wí pé àwọn ilé iṣẹ́ atẹ̀wétà yìí kọ̀ iṣẹ́ wón láti ọ̀dọ̀ àwọn Ọ̀jọ̀ Séméèsì. Àwọn ọ̀jọ̀ méjì wònyí náà kò gbéyìn; Ọ̀jọ̀ Àgùdà àti Ọ̀jọ̀ Onítẹ̀bọ̀mi nínú gbígbé ìwé jáde.

6.0 Iṣẹ́ Sísẹ

1. Dárúkọ̀ àwọn ìwé iròyìn àtijọ̀ márùn-ún, kí o sì dárúkọ̀ olóòtú wón pẹ̀lú ọ̀dún tí wón bèrẹ̀ ilé iṣẹ́ ìwé iròyìn náà
2. Ànfààní wo ni ìwé *Atọ̀ka* ti fún àwọn ọ̀ṣèré Onílà̀nà Ogunde?
3. Wá *Atọ̀ka* kan, kí o sì ṣe àfà̀yọ̀ eré-onítàn kan jáde nífẹ̀.
4. Yìiri àkọ̀tọ̀ inú itàn náà wò, kí o sì ṣàlàyé bí ó ti bá ọ̀fin àkọ̀tọ̀ 1974 mu tó.
5. Dárúkọ̀ ilé iṣẹ́ atẹ̀wétà márùn-ún tí o wù ọ̀, kí o sì sọ̀ ìwé márùn-ún márùn-ún tí wón gbé jáde láti àwọn ilé iṣẹ́ náà. Má ṣàisọ̀ ọ̀dún tí wón gbé àwọn ìwé náà jáde.

7.0 Ìwé Ìtọ̀kasí

Adeleke, Duro. (2011) *Léyìn Itàn Àròṣọ̀ D.O Fágúnwà Máràrùn-ún, Èwo ló kù?* Ibadan: DB Martoy Books

Akangbe, Adeniyi (2014). History, Production And Content of *Atọ̀ka* photoplay Magazine. Ph.D Thesis, University of Ibadan.

Akangbe, Adeniyi (2014). The Photo-Dramatic of *Atọ̀ka* Photoplay Magazine in *Journal of Yoruba Studies Association of Nigeria* Vol. 7, No. 3.

Arohunmọ̀lẹ̀ṣe, Oyewọ̀le (1987). *Àgbéyèwò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọ̀tọ̀ Yorùbá*. Ibadan: Onibonje Press & Book Industries

Awoniyi, T.A (1978) *Yorùbá Language in Education*. Ibadan: Oxford University Press.

Ogunsina, Bisi (1980). Ipa tí Àwọn Ìwé Ìrohìn Yorùbá Àtijó Kó Nínú Ìdàgbàsókè Àpilẹ̀kọ *Yorùbá Gbòde* (August 1980). Ibadan: Yokele pẹkun Press
Ogunsina, Bisi (1992). *The Development of the Yoruba Novel 1930-1975*. Ibadan: Gospel Faith Mission Press.

Ogunsina, Bisi (2005). *Sociology of the Yoruba novel: An Introduction*. Ilorin: Integrity Publication.

Salawu, Abiodun (2004). The Yoruba and Their Language Newspapers: Origin, problems and Prospects in *Studies in Tribes Tribals* Vol. 2(2); 97-104

Ìpín Kejì: Ìlò Èdè Yorùbá Lórí Aféfé: Tẹlifòònù, Rédíò àti Tẹlifísàn

Àkoónú

- 1.0 Ifáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú
- 4.0 Ìdánilékòṣò
  - 4.1 Èrò Ìbáńsòrò Tẹlifòònù
  - 4.2 Ìlò Èdè Yorùbá lórí Rédíò
  - 4.3 Ìlò Èdè Yorùbá lórí Tẹlifísàn
  - 4.4 Àwọn Eré Onílànà Ogunde àti Orin Àwọn Òṣèré Nínú Rẹkòṣòdù
- 5.0 Ìṣonísókí
- 6.0 Ìṣé Ṣíṣe
- 7.0 Ìwé Ìtókásí

1.0 Ifáàrà

Bí wọn ṣe n lo èdè Yorùbá nínú iwé títè ni wọn tún n lo Yorùbá lórí aféfé. Ipa tí èdè Yorùbá n kó kì í ṣe kèrémí nínú iṣe ìtanilólobó fún àwọn aráàlú lórí ọ̀rọ̀ ìṣelú, ọ̀rọ̀ okòwò, ètò ọ̀rọ̀ ajé, iṣe ọ̀gbìn, ètò èkọ̀, ìlanilóyè lórí ètò ìlera, ìdáníláraya, ìpolongo ọ̀jà, ìròyìn nípa eré ìdaráyá abbl. Àwọn nnkan tí wọn n lò èdè Yorùbá fún lórí aféfé pẹ̀ka. Èyí ni a o fi mú wọn ní ṣíṣe-n-tẹ̀lé. Wọn pẹ̀ka sí ìpele méjì; Rédíò àti Tẹlifísàn ni ó ṣe kókó, èyí tí wọn n lò lábé ilé. Bákan náà a ó kókó sàyèwò ìlò Yorùbá lórí tẹlifòònù.

2.0 Èròngbà àti Afojúsùn

Léyìn ìdánilékòṣò yìí, o ó lè:

- sọ ipa tí tẹlifòònù kó nínú ìdàgbàsókè èdè Yorùbá
- dárúkọ àwọn ohun èlò m̀íràn tí tẹlifòònù bí fún ìgbòhùnsáféfé
- sọ bí a ṣe n lo èdè Yorùbá lórí ẹ̀rọ̀ iléwọ̀ fún àtẹ̀jìṣe ní èdè Yorùbá
- tọ̀ka sí bí a ṣe n lo àwòrán àti àkòmòná èdè Yorùbá nínú ẹ̀rọ̀ iléwọ̀
- dárúkọ àwọn ètò tí wọn n gbé jáde lórí rídíò àti tẹlifísàn ní èdè Yorùbá

3.0 Ìbèèrè Ìṣáájú

1. Ọ̀dún wo ni tẹlifòònù wọ̀ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà?
2. Dárúkọ ilé iṣe rídíò tí ó wà ní ìpínlẹ̀ rẹ̀.
3. Tọ̀ka sí àwọn ètò tí wọn n gbé jáde ní èdè Yorùbá ní àwọn ilé iṣe tẹlifísàn tí ìjọ̀ba àpapọ̀ tí ó fi ìpínlẹ̀ rẹ̀ ṣe ibùjokòó.
4. Ṣàlàyé àjọṣepọ̀ tó wà láàrín tẹlifòònù, rídíò àti tẹlifísàn

shutterstock.com • 72475252

Fóònù aláḡwọ́yí

Şùgbọ̀n bí ojọ ẹ̀ ń gori ojọ náà ni ìdàgbàsókè àti ìtèsíwájú ń bá orílẹ̀-èdè Nàìjíríà bẹ̀ẹ̀ náà ni ìtèsíwájú ń bá okowò ẗelifóònù. Ní ọ̀dún 1992 ni wọ̀n ẹ̀ àgbékalẹ̀ ilé iṣẹ́ okowò fóònù alágbèékà tí wọ̀n pè ní Mobile Telecommunication Service. Bí àwọ̀n ẗelifóònù alágbèékà ẹ̀ wọ̀ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà nìyí. Àwọ̀n ènìyàn tí ó ń lo ẹ̀rọ alágbèékà ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà yòdó lé ní àádójọ̀ mílíọ̀nù níyẹ. Àwọ̀n ilé iṣẹ́ olókoowò ẗelifóònù alágbèékà tí wá pọ̀ lọ̀ jàrà. Àwọ̀n ẗelifóònù iléwọ̀ tí wọ̀n ń ẹ̀ yí ẹ̀ é kí bọ̀ àpò, oníkálùkù sí ń gbé e kiri. Kò sí ibi tí wọ̀n kí í tí lo ẹ̀rọ iléwọ̀ yí, wọ̀n ń lò ó lóko, nílẹ̀ àti níbi gbogbo, yàtò sí ẹ̀rọ ẗelifóònù abéyẹ. A ẹ̀ àkíyèsí pé àwọ̀n ẹ̀rọ iléwọ̀ yí ni àmi tí o fi hàn pé òfin àkọ̀tọ̀ tí wá gbilẹ̀ nínú ẹ̀rọ Iléwọ̀. A ẹ̀ àkíyèsí pé àwọ̀n ẗelifóònù iléwọ̀ tí ń ẹ̀ àmúlò àkọ̀tọ̀ Yorùbá nípa ẹ̀sẹ̀ ilò SWIFT BETA KEYBOARDS. Wo àwòrán ẹ̀rọ ẗelifóònù iléwọ̀ isàlẹ̀ yí.

4.2 Ilò Èdè Yorùbá lórí Rédíò

Bí a ɣe sọ ɣaájú ọgbàgbà ilò ọpó tẹlifóònù ti gbilẹ dáadáa nípa ifowósowópò pẹlú ilé iṣẹ British Broadcasting Corporation. Nígbà tí ó máa fi di oṣù kejilá ọdún 1935, wọn ti gbé ilé iṣẹ rẹdíò kan dide ní Èkó. Àwọn ètò tí wọn bá ti ɣe ní ilú Lónđọ̀nù ni wọn tún n ɣe àtúnṣe rẹ. Gbogbo ohun tí wọn n ɣe nígbà nàà, èdè Gẹ̀ẹ̀sì ni. Nígbà tí à n wí yì Rẹ́dífíṣà̀n alágbèékó ara ọgiri ló wà. Àwọn tí ó bá sì n san owó ni ó ní ànfààní láti máa gbọ ohun tí wọn bá n sọ lórí rẹdíò yì. Ní ọdún 1948 yì ni wọn fààyè gba àwọn ètò tó jẹ mọ iṣẹlẹ tó n lọ láàárín àwùjọ. Wákàtí kan sì ni wọn n fún wọn láti ṣètò yì. Nígbà tí Gẹ̀ẹ̀sì n lo wákàtí m̀erindínlógún àtààbò. Ṣùgbón nígbà tí ó di ọdún 1951, wọn ɣe idásílẹ̀ àwọn ilé iṣẹ rẹdíò mètálá tí ó wà káàkiri, tí ó sì n tẹpẹlẹ mọ ètò tó jẹ mọ àwùjọ Nàìjíríà. Kèrèkèrè bẹ̀ẹ̀ ni rẹdíò bẹ̀rẹ̀ sí í ní dàgbà. Ní ibèrẹ̀ pèpè, ijọba àpapọ̀ nìkan ló ní ilé iṣẹ rẹdíò ara rẹ. Àwọn ilé iṣẹ aládaani nàà ti wá n dá ilé iṣẹ rẹdíò káàkiri. Ilé iṣẹ rẹdíò ti wá pọ̀ lọ bá yì tí wọn ò lónkà.

Ijọba àpapọ̀ ni ilé iṣẹ rẹdíò rẹ̀ tí wọn n pè ní Federal Radio Corporation of Nigeria FRCN, èyí tí olú ilé iṣẹ rẹ̀ n bẹ̀ ní Àbújá; ṣùgbón ó tún wà ní àwọn ẹ̀ka ilé iṣẹ rẹdíò yì káàkiri àwọn ipínlẹ̀ m̀erindínlógójì tí ó wà ní ilẹ̀ Nàìjíríà, yàtò sí èyí tó wà ní Àbújá tí í ɣe olú ilú Nàìjíríà. Ẹ̀kùn m̀éfà ni wọn pín Orílẹ̀-èdè Nàìjíríà sí: Ààrin gbùngbùn Àríwá (North Central), Ìwọ̀ Oòrùn Àríwá (North West), Ìlà Oòrùn Àríwá (North East), Ẹ̀kùn Gúsù ti Gúsù (South South), Ìlà Oòrùn Gúsù (South West). Ọ̀kọ̀ọ̀kan àwọn ilé iṣẹ̀ m̀éfẹ̀fẹ̀ yì tó wà ní ẹ̀lẹ̀kùnjẹ̀kùn ni wọn ní ètò tí wọn tẹpẹlẹ̀ mọ̀, pàápàá èyí tí ó jẹ̀ mọ̀ ǹnkan tí ijọba àpapọ̀ n gbé ɣe lókè, bí i iṣẹ̀ ọ̀gbìn, ètò ilera, iròyìn ní èdè abínibí, ìgbéláruḡe àṣà àti iṣe, eré idárayá, eré oníṣe, ètò ẹ̀kọ̀. Ọ̀rọ̀ tó jẹ̀mọ̀ iṣẹ̀ ọ̀gbìn ni Fàdámà n tẹpẹlẹ̀ mọ̀ nígbà tí wọn bá n ɣe ètò orí Rẹ́díò fún àwọn àgbẹ̀ àwùjọ Yorùbá. Bákan nàà ni ó rí ní ẹ̀kùn yòókù. Nígbà tí wọn bá n lo àwọn àkà-ọ̀rọ̀ tó jẹ̀ mọ̀ iṣẹ̀ ọ̀gbìn lórí ètò Fàdámà, oríṣííríṣíì ọ̀rọ̀ tuntun ni ó n yí wọ̀ inú èdè Yorùbá, nípasẹ̀ bẹ̀ẹ̀ idàgbàsókè n bá èdè Yorùbá.

Ní bá yì, àwọn ipínlẹ̀ nàà wá ti n ní ilé-iṣẹ̀ rẹdíò aládaani tiwọn, tí ó yàtò gédégédé sí ti ijọba àpapọ̀. Àwọn ipínlẹ̀ nàà ni; ipínlẹ̀ Ọ̀yọ̀, ipínlẹ̀ Èkó, Èkitì, Òndó, Ọ̀ṣun àti Ọ̀gùn. Àmọ̀, àwọn ipínlẹ̀ kan nàà wà tí a ti ní ìran Yorùbá gégé bí a ti sọ ní ibèrẹ̀ kọ̀òsì yì. Àwọn ni Kwara, Kogi, Delta àti Edo. Àwọn ipínlẹ̀ yì nàà a máa ṣàmúlò Yorùbá ní ilé iṣẹ̀ rẹdíò wọn. A fẹ̀ yán an pé, ní àwọn ilé iṣẹ̀ wònyí, èdè abínibí ni wọn n lò dáadáa ju èdè Gẹ̀ẹ̀sì lọ nítorí pé kí ohun tí wọn n sọ nípa akitiyan ijọba ba à le yé àwọn ará ilú nílẹ̀ lóko, lónà àti lẹ̀yìn odi. Wọn n ka iròyìn wọn ní èdè Yorùbá, bẹ̀ẹ̀ ni wọn tún n lo Yorùbá láti ɣe itupalẹ̀ àwọn iwé iròyìn.

Adébáyọ̀ Fálétí ka ewì rẹ̀ *Iṣẹ̀ Àgbẹ̀* lórí rẹdíò ní 1956. Ó sì tún máa n ka ewì rẹ̀ lórí ètò kan tó n ɣe lórí Nigerian Broadcasting Corporation tí ó pè

ní “Mo Kágò o” ní ọdún 1958. Bẹ̀rẹ̀ láti 1959 sí 1976 Adébáyò Fálétí darapò mọ́ ilé iṣẹ́ redíò àti tẹ̀lífíṣàń Ìjọba Ìwọ̀ Oòrùn (Western Nigeria Broadcasting Corporation (WNBC)). Ó ka ìròyìn lórí redíò àti tẹ̀lífíṣàń ní ààrín ọdún 1959 sí 1976 yìí kan nàà. Ó jẹ́ Olóòtú fún oríṣìíríṣìí ètò Yorùbá tó dá lórí ọdún ìbílẹ̀, àtọ̀lẹ̀dọ̀lẹ̀-àṣà-máyámí, ọ̀rọ̀ ìbọ, àṣà abbl. Lára àwọn ètò tó n ẹ̀ lórí redíò nígbà nàà ni *Tiwa-n-tiwa*, *Yorùbá Rhythms* èyí tó dá lórí músìkì Yorùbá, *Serial Reading* èyí tó dá lórí kíka àwọn ìtàn àròṣọ oríṣìíríṣìí. Bákan nàà ni ó tún n ẹ̀ àwọn ètò bí i Ìròyìn *Telejo*, *Aiye-lu* lórí tẹ̀lífíṣàń WNTV. Nípasẹ̀ rẹ̀ ni a fi rí àwọn akéwì tí àwọn nàà n kẹ̀wì. Lára àwọn akéwì bẹ̀ ni Ọ̀látúbòsún Ọ̀ládàpọ̀ àti Lánrewájú Adéjọ̀jù. Ó tilẹ̀ hánde pé púpọ̀ nínú ewì tí Ọ̀látúbòsún Ọ̀ládàpọ̀ àti Lánrewájú Adéjọ̀jù ké ni wọn sọ di iwé. *Ìrònú Akéwì* ni ti Lánrewájú Adéjọ̀jù nígbà tí *Àròyé Akéwì* jẹ́ ti Ọ̀látúbòsún Ọ̀ládàpọ̀. A tún gbọ̀ pé ní ààrín ọdún 1955 sí 1956, Alàgbà Bòsún Şòbòwálé ẹ̀ni tí í ẹ̀ ọ̀mọ Şòbò Şówándé Aróbíodu Alàşàrò-Ọ̀rọ̀ nàà máa n kẹ̀wì lórí redíò, pàápàá lórí Redíò Nàìjíríà. Dúró Adélékè nàà ti kẹ̀wì dáadàa rí ní ilé iṣẹ́ Redíò Nàìjíríà tí ó wà ní Ìkòyí, ní Ìpínlẹ̀ Èkó láààrín ọdún 1978 sí 1980. Nígbà tí ó sì dé Ìbàdàn ó bẹ̀rẹ̀ sí ka ìròyìn Yorùbá ní orí Redíò Nàìjíríà Ibadan, láààrín ọdún 1981 sí 1982.

Ní àwọn ilé iṣẹ́ redíò wònyí, wọn máa n ẹ̀rẹ̀ oníṣe, bẹ̀ ni wọn máa n kọ̀rìn onílà̀nà Ogunde. Lára àwọn ọ̀ṣẹ̀rẹ̀ to ti ẹ̀ eré lórí redíò dáadàa ni Hubert Ogunde, Duro Ladipo, Kòlá Ọ̀gúnmólá, Oyin Adéjọ̀bí, Bàbá Sàlá, Léré Pàímọ̀ abbl. Àwọn ọ̀ṣẹ̀rẹ̀ máa n ẹ̀rẹ̀ wọn fún iṣẹ́jú mẹ̀ẹ̀dógún, èyí tó bá gùn jù ni ọ̀gbòn iṣẹ́jú.

Àsìkò ikéde máa n wáyé ní àwọn ilé iṣẹ́ redíò wònyí láti ta àwọn ará ilú jí tàbí ta wọn lólobó ojúṣe wọn láàrín ilu. Àpẹ̀rẹ̀ àwọn ikéde kan nìyí:

1. Ikéde tàbí Ìpolongo lórí iwà ibàjẹ́ lórí fifi àṣírí ìdánwò han

ọ̀mọ

Lílẹ̀: Àṣírí ìkòkò kò yẹ kó tọ̀wọ̀ ajá tú ú

Ègbè: Ẹ ẹ in

Lílẹ̀: Àṣírí ìdánwò kò ye kó tenu re jáde

Ègbè: Ẹ ẹ in

Lílẹ̀: Ẹni a fẹ̀yìn tì bí ó ba yè wíwí ní í wí

Ègbè: Ẹ ẹ in

Lílẹ̀: Ó dífá fún gbogbo ẹ̀yin tí a fẹ̀yìn tì ní I àṣírí ìdánwò o

Ègbè: Ẹ ẹ in

Lílẹ̀: Ìwọ olùkọ̀, ìwọ akòwè, ìwọ atẹ̀wé

Má fàṣírí ìdánwò han ọ̀mọ rẹ

Má fàṣírí ìdánwò han olùfẹ

Má fàṣírí ìdánwò han nítorí owó

A kì ì mà mà í ẹ̀ rú ẹ̀ kó má hunni

Ègbè: A kì mà mà í ẹ̀ rú ẹ̀ kó má hunni o.

A kì mà mà í ẹ̀ ru ẹ̀ kó má hunni!

2. Ìpolongo lórí kíkàràmasìkí iṣẹ̀ ẹnì láitijú iṣẹ̀ tí kóówa n ẹ̀

Iṣẹ̀ ẹnì niṣẹ̀ ẹnì
 Má tijú iṣẹ̀ rẹ̀
 Ikán kì í tijú à á mọ̀lé
 Èèrà kì í tijú à á yènà
 Alápańdẹ̀dẹ̀ kì í tijú à n fò kiri níta gbangba
 Má tijú iṣẹ̀ rẹ̀
 Ò bá à ṣàgbè
 Ò bá à ṣakòwé
 Bó o jóní inájà
 Bó o jóní wóróbo
 Má tijú iṣẹ̀ rẹ̀
 Iṣẹ̀ kì í pani, àiṣe rẹ̀ gan làbùkù!

3. Ìpolongo láti dẹ̀kun iwà olè jíjà

Mo rí ọ ọ
 Ìwọ tó n tọwọ̀ bàpò alápò
 Káì olè ni ò!

Èwẹ̀, wọn ya àsìkò kan sọtò fún àwọn akẹ̀kọ̀ọ̀ láti kópa nínú àwọn ètò lórí rẹ́díò. Ilé-iṣẹ̀ rẹ́díò ni ilé Akéde ni ètò “Tá n mọ̀ ọ̀n” níbi tí wọn á ti bèèrè ibèèrè lórí àṣà, lítírẹ̀ṣò, èdè àti gírámà Yorùbá Olóyè Oyebamiji Mustapha ni ó bèrẹ̀ ètò yí. Wọn tún ya àsìkò kan sọtò fún òwe Yorùbá; ẹnì tí ó máa ẹ̀ atókùn èyí ni Olóògbé Ṣùpò Kòṣeémání nígba ayé rẹ̀.

4.3 Ìlo Èdè Yorùbá Lórí Tẹ̀lífíṣàń

Bí a ẹ̀ ní ilé iṣẹ̀ rẹ́díò nàà ni a ní ilé iṣẹ̀ tẹ̀lífíṣàń. A gbọ̀dọ̀ yán an pé Ìjọba Ìwọ̀ Oòrùn àtijọ̀ ló kókó dá ilé iṣẹ̀ tẹ̀lífíṣàń sílẹ̀ ní ọ̀dún 1959 ní gbogbo ilẹ̀ Áfíríkà. Ilé iṣẹ̀ tẹ̀lífíṣàń ti Ìjọba Ìwọ̀ Oòrùn àtijọ̀ yí ni Ìjọba Àpapọ̀ gbà kúrò ní ọwọ̀ rẹ̀, kí wọn tó sọ ọ̀ di ti Ìjọba àpapọ̀. Ìjọba ìpínlẹ̀ kòòkan ló ní ilé iṣẹ̀ tẹ̀lífíṣàń tirẹ̀ nísinsinyí. Ní ìpínlẹ̀ Ọ̀yọ̀, a ní ilé iṣẹ̀ tẹ̀lífíṣàń àti rẹ́díò ní ilé Akéde Oríta Baṣọ̀run Ìbàdàn.

Nígbà tí wọn dá WNTV sílẹ̀ láti ara WNBC, àwọn tó n ṣiṣẹ̀ lórí rẹ́díò nàà ló n ṣiṣẹ̀ lórí tẹ̀lífíṣàń. Èyí ló fún àwọn akẹ̀wì kan lánfààní láti máa kẹ̀wì lórí rẹ́díò àti tẹ̀lífíṣàń. Apeere wọn ní, Adébáyò Fálétí, Olánrewájú Adépòjù, àti Olátúbòsún Oládàpò. Àwọn ilé iṣẹ̀ tẹ̀lífíṣàń aládaáni nàà ti wà kaàkiri àwọn ìpínlẹ̀ ní orílẹ̀ èdè Nàìjíríà. Ilé iṣẹ̀ tẹ̀lífíṣàń ìjọba Ìwọ̀ Oòrùn àtijọ̀ (WNTV) ló mú ìtẹ̀síwájú bá eré àti okòwò àwọn eré onilànà Ogunde. Ogunde ni wọn kókó lò tí ó máa ẹ̀rẹ̀ lórí tẹ̀lífíṣàń, ṣùgbón nígbà tí Ogunde tìkara rẹ̀ wí pé òun kò le gba owó ọ̀yà tí wọn n fún un ni àwọn aláṣe ilé iṣẹ̀ tẹ̀lífíṣàń Ìjọba Ìwọ̀ Oòrùn àtijọ̀ bá kàn sí àwọn òṣẹ̀rẹ̀ bí i Akin Ògúngbè, Kólá Ògúnmólá àti Oyin Adéjọbí. Moses Oláiyá (Bàbá Sàlá) nàà n gbé eré ọ̀lòṣòṣè tí wọn n pè ní *Aláwàdà* jáde, nígbà tí Olá Ọ̀mọ̀nìtàn (Ajímájásán) nàà bèrẹ̀ sí ní gbé *Àwàdà* eré jáde ní ọ̀dún 1970.

Àwọn eré tí wọn gbé jáde ní WNTV nígbà yìí nìwònyí; *Àwàdà, Bodè Wàasinmi, Tiátà Yorùbá, Eré Onijó*. Wọn n ɛ é bèrè láti ojò Ajé sí ojò Ètì. Kálukú òṣèré ni wọn fún ní ààyè tirẹ. Ní ọdún 1976 ni Oyin Adéjóbí pàṭẹ *Kóòtù Aṣípa* lórí tẹlifíṣàn. Yemí Èlẹbùúbọn nàà n ɛ eré oníṣe tí a mò sí *Ifá Olókun Asòròdayò* èyí tí wọn gbé ka orí Odù Ifá. A kò gbọdò gbàgbé pé Àlàbí Ògúndépò nàà pàṭẹ eré *Àkùkà*, èyí tí wọn gbé ka orí ìjálá. Sùpò Kòṣeémaní tí n ɛ fi òwe ɛ àtẹ̀gùn eré rẹ nàà n gbé eré tí ó pè ní *Èlà Lọ̀rò* jáde. Bí ọgbọn ìṣẹ́jú ni wọn máa n ɛ ɛ ọkòòkan púpò nínú àwọn eré wònyí. Sùgbọn ní ọdún 1974 ní àsìkò tí wọn n ɛ ayeyẹ ọdún idásílẹ̀ ilé ìṣẹ̀ tẹlifíṣàn WNTV, wọn pàṭẹ eré Oyin Adéjóbí *Èkùrò Ọlọ̀jà* àti eré oníṣe ti Adébáyò Fálétí *Fẹrẹ bí Èkùn* fún wákàtí tó gùn rẹrẹ. Wọn tún ní eré ọ̀lòsẹ̀ mètálá tí wọn fàyẹ gba lórí tẹlifíṣàn, bèè ni wọn ní àwọn eré aláṣeyípo-ọdún. Àwọn òṣèré mìíràn nàà tún gbé eré wọn ka orí ìtàn àròso bí i ìtàn àròso D.O Fágúnwà *Ògbójú Ọdẹ Nínú Igbó Irúnmọ̀lẹ̀*, èyí tí Duro Ladipo so di *Igbó Irúnmọ̀lẹ̀*. Ilé ìṣẹ̀ tẹlifíṣàn BCOS ɛ àgbékalẹ̀ eré Jímò Àliù èyí tí gbogbo ayé nífẹ̀ ɛ sí. Àkọ̀lé eré nàà ni *Àrélù*. Lẹ̀yìn tí wọn ti rí bí àwọn ònṣòran ɛ gbádùn eré *Àrélù* tó, BCOS n fàayẹ̀ gbà wọn láti pàṭẹ̀ àwọn eré bí i *Àgbélékú, Èniitàn, Adéoba, Awo Èkùn, Yánponyánrin, Omọ inú èkùn* àti *Ọpá Ajé*. Àimọye ilé ìṣẹ̀ tẹlifíṣàn ipínlẹ̀ ni wọn n gbé eré ọ̀lòsọ̀sẹ̀ jáde. Gbogbo bí wọn ɛ n ɛ yìí ni wọn n mú idàgbàsókè bá kíkà àti kíkọ̀ èdè Yorùbá. Wọn tún ya àsìkò sọ̀tò fún àwọn ọ̀mọ̀dé ní ilé ìṣẹ̀ wọn. Èrèdí ẹ̀ nìyí tí wọn fi fàayẹ̀ gba àlò pìpa.

4.4 Àwọn Eré Onilànà Ogunde àti Orin Àwọn Òṣèré Nínú Rẹ̀kọ̀dù

A gbọdò yán an pé, ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àwọn òṣèré olórin àti àwọn onítíatà ni wọn máa n gba ohùn wọn sílẹ̀ nínú rẹ̀kọ̀dù tí àwọn olùfẹ̀ wọn le máa gbádùn nínú ilé wọn nígbàkùùgbà tó bá wù wọn. Hubert Ogunde kọ̀ gbogbo orin tó kọ̀ nínú àwọn eré rẹ̀ sí inú rẹ̀kọ̀dù, bí àpẹ̀rẹ̀; *Yorùbá Ronú, Onímọ̀tò* abbl. Àwọn òṣèré mìíràn tí ó tẹ̀lẹ̀ ilànà yìí bí Bàbá Sàlá tí òun nàà ɛ àwọn eré rẹ̀ sínú rẹ̀kọ̀dù. Lérè Pàimọ̀ nàà ɛ èyí nínú *Àkùkùùbí*. A ṣàkíyèsí pé wọn ti gba eré Duro Ladipo púpò sílẹ̀ ní Institute of African Studies. Àwọn eré bí *Ọba Kòso, Mọ̀rẹ̀mi, Èdá*, àti àwọn eré *Kòlá Ogúnmọ̀lá* bí i *Ọ̀mùtí* tí ó gbé ka orí eré Amos Tutùqlá *Palm Wine Drinkard*.

Àwọn òṣèré olórin ní oríṣííríṣíí ni wọn n kọ̀rin bí i jùjú, fújì, wéré, àwùrẹ̀be, wákà, dadakùàdá, àpàlà abbl. Gbogbo nńkan wònyí ni wọn gbé lórí àṣà àti ìṣe Yorùbá. Èyí tún n jẹ̀ kí àwọn ọ̀mọ̀ Yorùbá gbọ̀ èdè abíníbí wọn sí i. Àwọn orin wọn sì ní àwọn kókó kókó nínú fún àwùjọ̀ Yorùbá, èyí tó jẹ̀ mó̀ iwà ọ̀mọ̀lúàbí, imòtótó, òṣèlú abbl.

5.0 Ìṣoníṣókí

Ní abẹ̀ idánilékòyọ̀ yíí, a pe àkíyèsí sí ipa tí redíò, tẹlífíṣà, tẹlífóònù àti orin rẹ̀kòyọ̀dù kó lórí, idàgbàsókè Yorùbá. A tọ̀ka sí àwọn onírúurú irúfẹ̀ ètò tí wọn n gbé jáde lórí redíò àti tẹlífíṣà. Nínú idánilékòyọ̀ yíí ni a ti mọ̀ pé àfojúsùn ilé iṣẹ̀ redíò àti tẹlífíṣà ni ọ̀rọ̀ àṣà, ètò ẹ̀kọ̀, okòwò, ọ̀rọ̀ ajé, iwà ọ̀mọ̀lúàbí àti ìgbélárugẹ̀ èdè Yorùbá.

6.0 Iṣẹ̀ Ṣíṣe

- 1) Báwo ni redíò ṣe wọ̀ àwùjọ̀ Yorùbá?
- 2) Fi etí sí ètò Yorùbá kan tí wọn n ṣe lórí redíò, kí o sì ṣàlàyé bí o ṣe lè gbé èdè àti àṣà Yorùbá lárugẹ̀.
- 3) Dárúkọ̀ ọ̀ṣẹ̀rẹ̀ mẹ́rin tí ilé iṣẹ̀ tẹlífíṣà àti redíò gbé jáde nínú eré onílà̀nà Ogunde, kí o sì dárúkọ̀ eré tí wọn ṣe.
- 4) Dárúkọ̀ ọ̀ṣẹ̀rẹ̀ Fújì mǎrùn-ún tí o mọ̀, kí o sì sọ̀ àkọ̀lé orin wọn.
- 5) Mú orin ọ̀kàn nínú onífújì náà, kí o sì ṣe àyẹ̀wò ohun tí a lè kọ̀ nípa ilò èdè Yorùbá nínú orin náà.

7.0 Ìwé Ìtókasi

Adéjùmò, J. A (1974) The Development of Radio, Broadcasting in Nigeria, West Africa. Unpublished M.A Thesis, North Texas University. Denton, Texas.

Adélékè, D.A. (1995) Audience Reception of Yorùba Film: unpublished Ph.D Thesis, University of Ibàdàn.

Adeleke, D.A. (1996). The Art in Yoruba Jingles on the electronic Media, A paper presented at the Third Annual National Conference of the Institute of Nigerian Languages, held at the University of Ibadan.

Adeleke, D.A. (1997). Ewì Alohùn Ìpàrọ̀wà lórí Rẹ̀díò, A seminar paper presented in Honour of Prof (Mrs) Omotayo Olutoye at the Department of Yoruba Studies, Ondo state University, Ado Ekiti.

Adeleke, D.A (2001). Marketing Strategies in the film industry: The Yoruba Example in Folarin B. ed *Topical Issues in Communication Arts and Sciences Volume one*. Lagos: Bakinfo Publications.

Àkàngbẹ̀, Adéníyì (2014). History, Production and Context of Atọ̀ka Photoplay Magazine Unpublished ph.D Thesis, University of Ibàdàn.

Aróhunmalàṣe, L.O (1982) Jimoh Aliu Cultural Group Travelling Theatre: A Critical Study. Unpublished M.A. Project, Department of Linguistics African Languages, University of Ibàdàn.

Aróhunmálàṣe, Oyèwọ́lé (1987): *Àgbéyèwò Èdè àti Àkọ́tọ́ Yorùbá*. Ibàdàn: Oníḅọ̀nḅé Press & Books Industries (Nig) Ltd.

Jeyífò, B. (1984). *The Yorùbá Popular Travelling Theatre of Nigeria*. Lagos: Nigeria Magazine Publications.

Ògúndèjì, P.A (1981). The Play of Oyin Adéjọbí: An Introduction. Unpublished M.A project, Department of Linguistics and African Languages, University of Ibadan. Ibàdàn.

Ògúndèjì, P.A (1988), A Semiotic Study of Duro Ladipo's Mythio-historical Plays. Unpublished Ph,D Thesis, University of Ibàdàn.

Ọlátúnjì, O.O (1982) *Adebáyò Fálétí: A Study of His Poems*. Ibàdàn: Ibàdàn University Press.

Ìpín Kẹta: Ìlò Èdè Yorùbá Fún Fídìò àti Sinnimá

Àkóónú

- 1.0 Ìfààrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbèèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánìlẹ̀kọ̀
- 4.1 Ìlò èdè Yorùbá fún Sinnimá
- 4.2 Ìlò èdè Yorùbá fún Fídìò
- 5.0 Ìṣoṣòkí
- 6.0 Ìṣé Ṣíṣe
- 7.0 Ìwé Ìtókasi

1.0 Ìfààrà

Yàtò sí ilẹ̀ ṣé tẹlífisàn, àwọn eléré onílàṅà Ogunde tún n ẹ̀ àmúlò sinnimá láti máa gbé eré wọn kalẹ̀. Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé wọn n ẹ̀ ṣàfihàn àwọn ṣẹ̀lẹ̀ lówùjọ̀ Yorùbá nínú sinnimá, sinnimá kò bẹ̀rẹ̀ ní ilẹ̀ Yorùbá tí tí di oḍún 1976.

Àwọn oṣèrè onílàṅà Ogunde náà ló sì bẹ̀rẹ̀ sí kópa, nípasẹ̀ bẹ̀, wọn n ẹ̀ àwọn eré tó dá lórí ìtàn ìwásẹ̀ àti ṣẹ̀lẹ̀ ojoojúmọ̀ tó n lọ lówùjọ̀. Lára àwọn oṣèrè onílàṅà Ogunde tí wọn n gbé sinnimá jáde ní Hubert Ogunde, Adé Love (Afọláyán), Moses Oláiyá Adéjùmọ̀ (Babá Sàlá). Lẹ̀yìn tí oḍá owó dá wọn, wọn wọn bẹ̀rẹ̀ sí ní ẹ̀ fídìò àgbéléwò. Fídìò yí ló wá gbajúgbajà di óní. Àfojúsùn sinnimá àti fídìò wònyí ni ìbenu-àtẹ̀-lu ìwà-ìbàjẹ̀, ọ̀rò oṣèlú, yàlà ti alágbádá tàbí ti lóbalóba, ọ̀rò lórí ẹ̀bí, abbl.

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Lẹ̀yìn ìdánìlẹ̀kọ̀ yí, o ó lè:

- sọ àwọn oṣèrè tí wọn gbé fîmù alágbàá jáde
- dárúkọ̀ àwọn fîmù alágbàá tí wọn gbé jáde.
- sọ ìdí tí àwọn oṣèrè onílàṅà Ogunde fi n ẹ̀ fídìò Yorùbá fún ojọ̀- yípo-dé-ọ̀jọ̀

3.0 Ìbèèrè Ìṣaájú

- 1) Oḍún wo ni wọn kọ̀kọ̀ ẹ̀ fîmù Yorùbá àkọ̀kọ̀? Kí sì ni àkọ̀lẹ̀ eré náà?
- 2) Dárúkọ̀ mẹ̀ta lára àwọn fîmù Ogunde tí ó gbé jáde, kí o sì sọ oḍún tí wọn gbé ọ̀kọ̀ọ̀kan jáde.
- 3) Ipa wo ni ìkànnì African-Magic n kó nínú ìdàgbàsókè èdè Yorùbá?

4.0 Ìdánilékò

4.1 Ilò Èdè Yorùbá fún Sinnimá

Fîmù àwọn òyìnbó ni wọn máa n se àfihàn ní ilẹ̀ Nàìjíríà. Ní ìbèrè pèpè, àfojúsun wọn tí wọn fi n gbé fîmù àwọn òyìnbó wá nígbà nàà ni fún isẹ̀ ihìnre nitorí àti dá àwọn ọmọ ilẹ̀ Áfíríkà nídè kúrò nínú èsìn ìbòrìṣà. Wọn gbà pé àwọn ọmọ ilẹ̀ Áfíríkà jẹ̀ ẹhànnà àti ajẹ̀niyàn. Èyí ni kò fi yani lẹnu pé bí wọn bá fẹ̀ ṣàfihàn sinnimá, ẹ̀dá itàn inú sinnimá tí ó bá jẹ̀ ẹhànnà àti apàniyàn, aláwọ̀ dúdú ni wọn fi máa n se é. Nitorí wọn gbà kò sí nkan tí iran Áfíríkà le se tí ó dára. Nígbà tí ijoba Gẹ̀ẹ̀sì amúnisin n se àkóso ilẹ̀ Nàìjíríà, wọn tún máa n lo sinnimá láti se ìdánilékò tó jemọ̀ ọ̀rọ̀ imótótó tàbí ilera, isẹ̀ àgbè abbl.

Àwọn sinnimá alájààgbulà, tàbontàbọn ni wọn fi n han àwọn ọmọ ilẹ̀ Afíríkà. Èyí tí ó dàbí ẹni pé ó tako iwà ọmọlúàbí lówùjọ Yorùbá. ṣùgbón nígbà tí ó di ọdún 1976. Àwọn ọ̀sẹ̀ré onílànà Ogunde nàà bẹ̀rẹ̀ sí í gbé sinnimá jáde. Ọlá Balógun ni ó kọ itàn *Ajani Ogun*, tí ó sì darí eré nàà. Àwọn ọ̀sẹ̀ré akópa ni Adéyemí Afọláyan Adé Love, Duro Ladipo àti àwọn ẹgbé ọ̀sẹ̀ré rẹ̀, wọn sì tún lo ọ̀sẹ̀rébìnrin kan tí orúkọ rẹ̀ n jẹ̀ Mopé Ìlọrí. Nígbà tí ó di ọdún 1978, Adé Love yíi kan nàà, Adéyemí Afọláyan, àti Ọlá Balógun di ọmọlúàbí pọ̀ se àtúntò itàn àròsọ Adébáyọ̀ Fálétí *Ọmọ Olókùn Eṣin*, wọn sì fi se sinnimá tí wọn pe àkólé rẹ̀ ní *Ija Ominira*. Ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àwọn ọ̀sẹ̀ré tíatà onílànà Ogunde ni wọn kópa níbẹ̀. Nígbà tí ó di Ọdún 1979 Hubert Ogunde àti Ọlá Balógun pawọ̀ pọ̀ se àtúnṣe itàn *Aiye* jáde. Àwọn tí ó kópa nínú eré yíi ni Ogunde àti àwọn ọ̀sẹ̀ré tíatà rẹ̀, Léré Páimó, Ìṣòlá Ọ̀gúnṣòlá, Micheal Adébísí Ọ̀lókò, Jimoh Aliu, Ray Èyíwùmí, Adébáyọ̀ Sàlámì àti Akin Ọ̀gúngbè. Ní ọdún 1980, Ogunde se àgbéjádé *Jayesinmi*. Ogunde nikan ni ó dá itàn nàà kọ. Ọdún 1982 ni wọn gbé fîmù *Orun Mooru* ti Moses Ọláiyá Adéjùmò jáde, ó sì lo àwọn ọ̀sẹ̀ré rẹ̀. Ade Love nàà dá fîmù ara rẹ̀ gbé jáde tí ó pè ní *Kadara*. Kẹ̀rẹ̀ kẹ̀rẹ̀ bẹ̀ẹ̀ ni sinnimá Yorùbá fi di gbajúgbajà. E jẹ̀ ká wá dárúkọ̀ àwọn ọ̀sẹ̀rékùnrin tí wọn n kópa nínú sinnimá Yorùbá. Oyin Adéjọbí kópa nínú *Efunsetan Aniwura*, *Aropin n'tenia*, *Ayanmọ*; Fúnṣọ̀ Adéolú kópa nínú *Taxi Driver*, *Ọmọ orukan* àti *Money Power* tí wọn tún pè ní *Owo Lagba*; Kareem Adepòjù kópa nínú *Eri Okan*, *Oṣe Sango*, *Aiye*: Adéyemí Afọláyan (Ade Love) kópa nínú *Ajani Ogun*, *Ija Ominira*, *Kadara*, *Ija Orogun*, *Iya Ni Wura*, *Taxi Driver I*, *Taxi Driver II*, *Ayanmọ*, *Ori Olori*; Jimoh Aliu kópa nínú *Aiye*, *Jaiyesinmi*, *Lisabi*, *Arelu*, *Yanpoyanrin I*, *Yanpoyanrin II*, *Agbaarin*, *Fopomoyo*; Ray Èjíwùmí kópa nínú *Ija Orogun*, *Kannakanna* àti *Ha! Enia*, *Ọmọ Orukan*, *Eri Okan*, *Oṣe Sango*; Duro Ladipo kópa nínú *Oba Waja*, *Ajani Ogun* àti *Ija Ominira*; Ogunde kópa nínú gbogbo sinnimá rẹ̀ ṣùgbón kò bá àwọn ẹ̀lòmírán se. Àwọn sinnimá rẹ̀ ni: *Aiye*, *Jaiyesinmi*, *Aropin n'tenia* àti *Ayanmọ*. Akin Ọ̀gúngbè kópa nínú *Ireke Onibudo*, *Lisabi*; Ìṣòlá Ọ̀gúnṣòlá kópa nínú *Efunsetan Aniwura*, *Jaiyesinmi*, *Ayanmọ*,

Lisabi, Kadara, Taxi Driver I, Taxi Diver II, Iya ni Wura, Ireke Onibudo, Ogun Ajaye, Omọ Orukan, Moşebolatan, Papa Ajasco, Agba Arin, Panpe Aiyé, Ha! Enia, Kannakanna, Ejo N'gboro, Omiran, Oşe Şango; Moses Oláiyá nàà kópa nínú Orun Mooru, Aare Agbaye, Money Power (Owo Lagba), Moşebolatan; Olówómojuòrè Oyèwólé nàà kópa nínú Anikura; Charles Olúmọ (Àgbákò) nàà kópa nínú Anikura, Iya Ni Wura, Ija Orogun, Papa Ajasco, Efunsetan Aniwura, Lisabi, Kannakanna àti Oşe Şango. Sunday Omọbóláńlé kópa nínú Papa Ajasco, Eri Okan, Ogun Ajaye, Omọ Orukan, Vendor, Ayanmọ, Oşe Şango, Ofa Oro; Olá Omọnitàn kópa nínú Anikura, Money Power (Owo Lagba), Omọ Araye le, Léré Pàimọ kópa nínú Jayesinmi, Kannakanna, Omọ Orukan, Akoni, Ha! Enia, Eri Okan; Báyo Sàlámì kópa nínú Papa Ajasco, Ogun Ajaye, Omọ Orukan, Vendor, Eri Okan.

Àwọ̀n òşèrèbìnrin ni Toyin Adégbólá tí ó kópa nínú *Ejo N'gboro* àti *Kannakanna*; Bukky Àjàyí kópa nínú *Omọ Orukan*; Fóláké Alíù wà nínú *Arelu, Ayanmọ, Agba Arin, Ori Olori* àti *Fopomoyo*; Abíólá Àtándá kópa nínú *Aiyé, Jayesinmi, Aropin N'tenia, Akoni, Ayanmọ*; Lánre Hassan (Mámá Àwèró) wà nínú *Ogun Ajaye, Omọ Orukan, Eri Okan, Oşe Sango, Ibíşomí Ogunde* kópa nínú *Aiyé, Jayesinmi, Aropin N'tenia, Ayanmọ*; Rísíkátù Ogunde kópa nínú *Aiyé, Jayesinmi, Aropin N'tenia, Ayanmọ*; Péjú Ògúnmólá kópa nínú *Aiyé, Jayesinmi, Omọ Orukan, Ha! Enia. Ìyábò Ògúnşólá kópa nínú Efunsetan, Ayanmọ, Oşe Şango, Kirakita; Yínká Sàlámì kópa nínú Taxi Driver I, Taxi Driver II, Ogun Ajaye, Omọ Orukan Eri Okan, Oşe Şango. Şólá Şóbówálé kópa nínú Eri Okan.*

Àfihàn díè lára àwọ̀n òşèrè tó gbajúgbajà ni a şe àfihàn wọ̀nyí nítorí pé wọ̀n pọ̀ ju báyí lọ. Ègbé òşèrè tí n bẹ lówùjọ Yorùbá lé ní igba. Àwọ̀n nàà ni wọ̀n sì n kọ̀wọ̀ şe àşepọ̀ nínú işé sinnimá. Şùgbọ̀n nńkan tó jẹ mọ̀ àşà àti işe Yorùbá ló jẹ wọ̀n lógún nínú àwọ̀n eré wọ̀n. Wọ̀n sì n lo ìjìnlẹ̀ Yorùbá nínú àwọ̀n sinnimá yìí, wọ̀n n pa òwe lóríşííríşíí, wọ̀n sì n kọ̀rin. Púpọ̀ nínú orin sinnimá ni wọ̀n fi sí orí rẹ̀kọ̀dù láti mú işèlẹ̀ àti işe wá sí irántí. Nínú sinnimá *Kadara*, Ade Love şe àfàyo orin kan tí ó pè ní “*Kadara*” jáde nígbà tí Hubert Ogunde şe àfàyo orin “*Kí ni mo şe?*” jáde láti inú fîmù *Aiyé*.

4.2 Ìlò Èdè Yorùbá Nínú Fídìò

Ní igbà tí orọ̀ ajé sinnimá alágbàá dagun nítorí àwọ̀n ohun èlò àti ya sinnimá wọ̀nyí kò sí nílẹ̀ Nàìjíríà, ilẹ̀ òkèèrè ni wọ̀n ti máa n lọ ya fîmù nàà wá. Owó sì wọ̀n ní orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ní àsikò nàà. Èyí ló bí fîmù onípánda şíşe. Wọ̀n á kọ̀kọ̀ ya irúfẹ̀ àwòrán bẹ̀ sínú fídìò, lẹ̀yìn nàà ni wọ̀n á wá taari rẹ̀ sórí fîmù alágbàá. Ìdí rẹ̀ é tí wọ̀n fi n pè é ní fîmù alágbàá onípánda. Lẹ̀yìn ojọ̀ díè tó bá ti jáde, fîmù onípánda yìí kò ní şe àfihàn àwọ̀ gidi dáadàa mọ̀. Gbogbo rẹ̀ á rí bàibàì. Lára àwọ̀n fîmù

onípánda tí wọn gbé jáde ni *Ojiji* ti Jídé Kòsòkò, *Orija* ti Olówómojúòrè Oyèwólé, *Inu kan* àti *Nnkan kan* ti Àlàdé Arómírè, nígbà tí Moses Omilání gbé *Arigisègi* jáde. Èyí kò fi bèè tẹ àwọn ònwòran lórùn. Èyí wá ló fa sáábàbí tí wọn fi bèrè sù í ẹ fîmù onífídíò jáde. Wọn ní fídíò tó kòkò jáde ni *Igi Da* tí Kòlá Olátúndé ẹ jáde, ẹ̀gbòn a tún rí ẹ̀rì pé Arómírè ló kòkò dàyà kọ fîmù onífídíò, tó pe àkólé rẹ ní *Ekun*. Ohun tí a mò ni pé fîmù onífídíò ti gbòrègèjigè lówùjọ Yorùbá débi pé a ò le sọ iye wọn mò. Kálukú ẹ̀àà n gbé fîmù onífídíò jáde ni. Işẹ fîmù onífídíò ti di okòwò nlá tí tòmòdé tàgbà, tókùnrin tobinrin fi n ẹ ẹ̀ ẹ̀ òdòjọ jẹun. Lára àwọn fídíò tí ó ti jáde ni *Ekun* ti Àlàdé Arómírè, *Eyinkule*, *Orun* ti Fẹ̀mì Oyèwùmí, *Okùn Ifẹ* ti Isiaka Eégúnbunmi, *Ajumobi* ti Túndé Omiluwa, *Enu* ti Rasheed Yusuf, *Eyin Oku* ti Adéyemí Afoláyan, *Koto Orun* ti Yẹ̀kínì Ajílẹ̀yẹ, *Sodaabeę* ti Adébáyò Sàlámì, *Lakunde Alagbe* ti Délé Odùlé, *Agba Woli* ti Káyòdé Oyèbòdé, *Iyawo Alaaji* ti Jídé Kòsòkò, *Tinuade* ti Ìdòwú Philips (Ìyá Ranbow), *Ebunoluwa* ti Yẹ̀mí Fárónbí, *Imule Ifẹ* ti Bimpé Adékòlá Irètí, *Opon Aye* ti Yẹ̀kínì Ajílẹ̀yẹ, *Adegbesan* ti Akeem Àjàlá, *Obukọ Dudu* ti Kareem Adépoju, *O Le Ku* ti Túndé Kèlání, *Ogbe Okan* ti Táíwò Hassan (Ògògò), *Ologbo Dudu* ti Kòlá Olòdùtú, *Abore* ti Múkà Ray, *Saworoidẹ* àti *Agogo Eewo* ti Túndé Kèlání abbl. Lára àwọn ọ̀sèrè tó ti kópa nínú fîmù alágbàà nàà ni wọn tún kópa nínú fîmù onífídíò yí.

A ti ẹ àkíyèsí pé wọn n gbé fîmù tí wọn fi n fònrere ẹ̀sìn nàà jáde, yálà ẹ̀sìn Kìrìstẹ̀nì tàbí ti Mùsùlùmí. Nínú àwọn fîmù ti Kìrìstẹ̀nì, wọn máa n lo orin ìgbàgbò lórìşìrìşì. Nígbà tí wọn á máa kéwù láti inú Kùránì nínú èyí tó bá jẹ ti Mùsùlùmí. Àwọn ọ̀sèrè tó mò kéwù dáadáa ni wọn máa n lò láti kópa tó jẹ mò Àfàà Mùsùlùmí. Ìdí nìyí tí a fi n rí àyálò èdè Lárúbáwá nínú èdè Yorùbá. Bí i kí a máa gbọ *Allàhù*, *Bísímiláhi*; bí wọn bá fẹ lo orúkọ èdá itàn nínú irúfẹ̀ eré bèè, wọn á lo orúkọ Mùsùlùmí bí i, **Fatimah**, **Jimoh**. Àkíyèsí wa ni pé àwọn orúkọ Mùsùlùmí tí wọn n lò yí kò tẹ̀lẹ̀ ilàna àkọtọ Yorùbá. Kònsónàntì n parí ọ̀rọ̀ nínú orúkọ Mùsùlùmí, Kònsóàntì méjì sù n tẹ̀lẹ̀ ara wọn. Tí wọn bá fẹ pe **Bàkàrè**, wọn le pe **Bakry** tàbí **Thanny** dípò **Sanni**. Èyí kí ẹ̀wò. Kò yẹ kí á gbàgbé pé bí olórúkọ bá ẹ kọ ọ̀ ní kí á bá wọn kọ ọ̀. Ó yẹ kí á yán an pé àwọn fîmù onífídíò àgbéléwò yí ti wá di nńkan tí wọn fi n hàn lórì ìkànnì “African Magic” tẹ̀lẹ̀fìşàn. Wọn diídì fi ìkànnì yí sílẹ̀ fún eré Yorùbá ni. Àwòyípo ojúmọ̀ ni fún gbogbo wákàtì m̀erìnlélógún. Ẹ̀gbòn àwọn ọ̀sèrè Yorùbá m̀ìràn n ẹ nńkan tí ó fẹ̀ lòdì sí àkọtọ̀ àti èdè Yorùbá. Wọn ti n lo àkólé tí wọn fi èdè Gẹ̀ẹ̀sì kọ̀ fún àwọn eré wọn, bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé Yorùbá ni wọn n sọ nínú fîmù bèè. Èyí ni ara ipènìjà tí ó n kojú fîmù Yorùbá. *Fear*, *Reborn*, *Dark Emotion* wà lára àwọn fîmù bèè. Èyí léwu fún ìdàgbàsókè èdè Yorùbá.

5.0 Ìṣoníṣókí

A ti sọ fún ọ bí sinnimá tàbí fîmù alágbàà ẹ̀ bẹ̀rẹ̀ láwùjọ̀ Yorùbá. Bí o kò bá gbàgbé, ọ̀dún 1976 ni wọn kòkò gbé *Ajani Ogun* tí ó jẹ̀ fîmù alágbàà àkòkò jáde. A fi hàn pé lẹ̀yìn èyí ni àwọn ọ̀ṣẹ̀ré bí i Hubert Ogunde, Ade Love, Moses Oláiyá Adéjùmò (Bàbá Sàlá) àti àwọn yòókù bẹ̀rẹ̀ sí ní gbé fîmù alágbàà jáde. Àwọn ọ̀ṣẹ̀ré tí wọn sì kópa ni a to lẹ̀ṣeṣe sí inú idánilẹ̀kọ̀ yìi lẹ̀kùnrin àti lóbinrin. Nígbà tí ètò ọ̀rọ̀-ajé àti okòwò dagun ni fîmù alágbàà ní ifásẹ̀yìn. Níṣe ni àwọn ọ̀ṣẹ̀ré Yorùbá bẹ̀rẹ̀ sí lo fîmù alágbàà onípánda. Òkùtá tó bá fîmù onípánda ló sún àwọn ọ̀ṣẹ̀ré Yorùbá lọ sí ẹ̀ṣe àgbéjádé fîmù fídíò àgbéléwò fún àwọn ònẖòran. A kò le sọ iye fídíò tí n bẹ̀ lórí àtẹ̀ bá yìi nítorí ojoojúmọ̀ ni wọn n gbé wọn jáde. Ó sì ti di okòwò nílá pẹ̀lú. Àlèébù kan tí a wá rí ni pé àwọn onífîmù kan ti n lo àkọ̀lé èdè Gẹ̀ẹ̀sì fún àwọn fîmù fídíò tí wọn gbé jáde

6.0 Iṣẹ̀ Ẹ̀ṣe

- 1) Dárúkọ̀ àwọn ọ̀ṣẹ̀ré akópa nínú fîmù *Ajani Ogun* tí wọn gbé jáde ní ọ̀dún 1976
- 2) Dárúkọ̀ fîmù márùn-ún tí Ìṣòlá Ògúnṣòlá ti kópa.
- 3) Dárúkọ̀ ọ̀ṣẹ̀rébinrin Yorùbá márùn-ún tí wọn kópa nínú sinnimá alágbàà.
- 4) Ẹ̀ àtúnkọ̀ àkọ̀lé fîmù mẹ̀wàá tí a dárúkọ̀ nínú idánilẹ̀kọ̀ yìi nípa lílo ilànà àkọ̀tọ̀ ọ̀de òní
- 5) Kí ni ohun tó fa okòwò fîmù fídíò ẹ̀ṣe nílẹ̀ Yorùbá?

7.0 Ìwé Ìtókasi

Adélékè, D.A (1995) Audience Perception of Yorùbá Films, unpublished Ph.D Thesis, University of Ibadan.

Adélékè, D.A (2009) Pattern of change in Yorùbá Vide Film Industry: What cultural and Ethical Lessons? *OYÈ: Ogun Journal of Arts* Vol. XV. June 2009.

Adésànyà, Afọ̀lábí (1992) *The Nigerian Film / TV Index*. Lagos: A-Production Nig. Ltd.

Àlámú, O.O. (2001) The Aesthetics of The Yorùbá Video Film. Unpublished. Ph,D Thesis University of Ibadan.

Arónmólàṣe, Oyèwọ̀lé (1987). *Àgbéyèwò Ìdàgbàsókè Èdè Àkọ̀tọ̀ Yorùbá*. Ibadan: Oníḃonòjé Press & Book Indutries Nig (Ltd).

Mgbejume, Onyero (1989). *Film in Nigeria*. Kenya: African Council on Communication Education, Nairobi.

Yusuff, Adékúnlé R. (2005) *Ìdìdelẹ̀ àti Ìdàgbàsókè Fîmù Àgbéléwò Yorùbá*. Unpublished B.A Project Submitted to the Department of Linguistics & African Languages, University of Ibàdàn.

4.0 Ìdánilékò

4.1 Kíkó Èdè Yorùbá ní Ilé Ìwé Gíga

Gégé bí a ti sọ șaájú, àwọn òyìnbó ajìhìnrere ni wọn kókó mú isẹ kíkó èdè Yorùbá ní òkúnkúndùn. Wọn tẹpẹlẹ mọ ọn dáadáa. Ídí sì ni pé wọn n wá ìtẹsíwájú ìhìnrere pàápàá àwọn Àlùfàà tí yòò lè máa jèrè ọkàn fún ìdàgbàsókè ìjọ wọn. Ídí rẹ é tí wọn fi n kọ àwọn katikîsì kan jáde, wọn sì tún fẹ kí àwọn ọmọ abínibí Yorùbá le máa ẹ ògbufọ fún wọn nígbà tí wọn bá n bá àwọn ọmọ abínibí Yorùbá tí kò ní ànfààní sí èdè Gẹẹsì sọrọ. Irúfẹ àwọn ògbufọ yìí máa n wúlò nígbà tí wọn bá n bá olórí ilú sọrọ. Wọn sì tún n wá àwọn akòwé tí yòò máa ẹ ìránṣẹ ní ọfîsì àwọn òyìnbó. Aájò èyí ni gbogbo àwọn òyìnbó ajìhìnrere n ẹ. Tí a kò bá gbàgbé, a ti sọ șaájú pé oríṣííríṣí òfin ètò èkọ ni wọn ti ẹ láti fi èkọ Yorùbá sínú Kòríkúlòmù. Nnkan àrà ọtun wá ẹlẹ láàárín ọdún 1951 sí 1967 nígbà tí Jí-si-ìí (GCE, London O'level) gbé isẹ èdè Yorùbá wọ inú sílábòṣì rẹ, tí wọn sì bèrẹ sí ẹ idánwò fún wọn. Wọn n ẹ é fún àwọn akékò tí wọn ní àwọn fẹ ẹ Yorùbá gégé bí ọkan lára isẹ tí wọn n ẹ. Nígbà tí wọn kókó bèrẹ èkọ yìí, àwọn akékò tí wọn n dá èkọ wọn kọ lábélé ni wọn n ẹ idánwò fún sùgbọn nígbà tí ó di ọdún 1953 àwọn akékò tí wọn n ẹ idánwò lábélé ti pò sí i. A wá rí i pé wọn n ẹ idánwò Jí-si-ìí Lónḍòṣù yìí ní oṣù kẹfà fún àwọn akékò tó wà ní Lónḍòṣù; nígbà tí ti oṣù kíni ọdún wà fún aṣedánwò abélé.

Nnkan kan tí a ẹ àkíyèsí ni pé, Jí-si-ìí Lónḍòṣù tí à n sọ yìí wà ní abé àkoso Yunifásitì Lónḍòṣù, èyí ló sì dà bí i ifasẹyin fún kíkó èkọ èdè Yorùbá. Wọn fúnka mọ isẹ ògbufọ àti itumò èdè púpọ, nígbà miiran, wọn á bèrẹ ibèrẹ mērin tí wọn sì gbọdọ dáhùn gbogbo rẹ láàárín wákàtí mēta. Ibèrẹ kíni máa n jẹ onfẹjì, iyẹn ni pé a ní “A”, a sì tún ní “B”. Wọn á wá kọ àyọlò Yorùbá sí ọwọ “A” àti ọwọ “B”. Wọn á wá ní kí wọn tumò rẹ sí èdè Gẹẹsì. Ibèrẹ kērin máa n dá lórí àròkọ tí kò gbọdọ dín ní ojú ìwé méjì sí mēta. Ẹ ó rí i pé wọn kò kàrà máàsíkí àṣà nínú rẹ. Nígbà tí ó yá, àjọ West African Examination Council (WAEC) náa dé, tí ó sì n ẹ kòkàrí idánwò. WAEC bèrẹ isẹ ní pẹru ní ọdún 1954. Sùgbọn wọn pín àwọn àkòṣù ibèrẹ Yorùbá sí isọrí méjì, èyí fi hàn pé pépà méjì ni wọn á ẹ. Ní abé isọrí kíni yẹn ni a ti rí ẹka mēta. Ẹka kíni dá lórí àròkọ, èkejì dá lórí itumò èdè Yorùbá sí Gẹẹsì, ẹka keta sì dá lórí itumò èdè láti Gẹẹsì sí Yorùbá. Ní isọrí kejì (pépà kéjì), ibèrẹ lórí Gírámà, Àṣà àti Ìṣe, Òwe àti àwọn àtolèdòlè-àṣà-máyámí. Ó yẹ kí á le rán ara wa letí pé ìwé ẹrì Jí-si-ìí yálà ti Lónḍòṣù tàbí WAEC ni ó jẹ ìwé ẹrì tí wọn fi n gbani wọlé sí ilé èkọ gíga. Lóde oní șa, WAEC àti NECO ti wà.

Ilé èkọ gíga Yunifásitì Ìbàdàn ni wọn ti kókó bèrẹ èkọ kíkó àwọn èdè Nàìjíríà. Wọn dá Ẹka Ìmọ Ẹdà-Èdè àti Èdè Ilé Nàìjíríà sílẹ ní ọdún 1962. Ipa takuntakun tí àwọn Ọjògbọn bí i Hoffman àti Bamgbóṣe kó kò kéré

rará. Akitiyan Ayò Bámgbóṣé gan-an ló jẹ kí èkọ èdè Yorùbá gbòrègèjigè. Èyàn le gba oyè lórí ẹka Èdè Yorùbá pónbélé tàbí kí ó ẹ àkànṣò oyè méjì pèlú ẹka ẹkọṣé tísà. Àwọn akẹkọ́jádé àkọkọ tí wọn gba oyè lórí Yorùbá pónbélé tàbí àkànṣò lábé ẹkọṣé tísà ni wọn jáde ní oṣù kefà oḍún 1969. A kò gbọdò gbàgbé láti sọ pé àwọn akẹkọ́ ní láti yege nínú àwọn kọ̀ṣì wònyí: Èdè àti Lítírésò, Gírámà, Ewì àti Iṣowólò-èdè abbl. Àwọn tó fẹ gba oyè jáde nínú èdè Yorùbá pónbélé ní láti ẹ ẹ i wádíí àkànṣe tí ó le dá lórí abala kan nínú èdè Yorùbá. Ó sì tún le jẹ nínú àṣà tàbí ewì abíníbí kan tí wọn gbọdò ẹ àdàkọ rẹ, kí wọn si tún tú u palẹ yébeyébé. Sùgbón ní ti àwọn tó kọ ẹkọṣé tísà, wọn n ẹ ilapa ètò ẹkọ́ ti wọn lórí ogbón ikóni tí a fi lè kọ ẹkọ́ èdè Yorùbá ní àkọyanjú. Lára àwọn ẹkọ́ ti wọn n gbà nàà ni: Èròngbà tí a fi n kọ ẹkọ́ èdè abíníbí ní ilé iwé aláḳòbèrè àti àwọn ilé iwé sẹkónḍirì; Iṣàgbékalẹ̀ kòrikúlòòmù fún èdè Yorùbá ní àwọn ilé iwé wònyí; àwọn ogbón ikóni fún kíkà èdè; Iṣàmúlò ohun èlò ẹrọ láti fi kọ ẹkọ́ èdè Yorùbá; Itàn idàgbàsókè èdè Yorùbá ní ilé iwé ijoba; Àwọn ipènjà tí ó n kojú kíkọ ẹkọ́ èdè Yorùbá bí i ọrọ̀ àkọtọ̀, àiníwèé-tó abbl. Ó yẹ kí á làá mọ̀lẹ̀ pé àwọn akẹkọ́ tí wọn ti gba oyè àkọkọ́ jáde bóyá ní èdè Yorùbá àti àwọn tó fẹ gba iwé ẹrì nínú ẹkọṣé tísà nàà máa n ẹ àwọn kọ̀ṣì tí a mẹnù bà lókè yí.

Ọ̀jọ̀gbón Adébóyè Babalọ́lá àti àwọn miiran ní wọ̀ n fi èdè Yorùbá lólẹ̀ ní Èkọ̀, wọn sì pe imọ̀ ẹkọ́ wọn nígbà nàà ní Ẹka Èkọ́ Imọ̀ Ilẹ̀ Áfíríkà àti tí Èsìà. Àwọn nàà máa n fún àwọn akẹkọ́ wọn ní iwé ẹrì Dípúlómà nínú èdè Yorùbá gégé bí wọn ẹ n se ní Ibadan níbi tí àwọn akẹkọ́ ti n gba Dípúlómà nínú imọ̀ edá èdè. Wọn máa n fún wọn ní iwé ẹrì Dípúlómà nínú imọ̀ èdè Yorùbá. Àwọn isẹ̀ tí wọn n kọ gboyè ni Itàn gidì, Àṣà Yorùbá, Lítírésò Yorùbá, Àròkọ̀ àti Àkàyé Yorùbá abbl. Wọn tún máa n so wọn pọ̀ mọ̀ ilé isẹ̀ rediò láti lo ẹ ẹkọṣé. Yunifásitì Ifẹ̀ nàà bèrè sí í gba àwọn akẹkọ́ wólé fún ẹkọ́ èdè Yorùbá láti oḍún 1970/1971. Báyií àtẹ̀ àwọn ilé ẹkọ́ gíga tí wọn ti n gba oyè àkọkọ́ (Bí-Eeè/ Bí-Ẹ̀ẹ̀dì) niwònyí;

1. University of Ibadan (U.I.), Ibadan
2. University of Lagos (UNILAG) Lagos
3. Obafemi Awolowo University (OAU) Ilé-Ifẹ̀
4. University of Ilorin (Unilorin), Ilorin.
5. Olábísí Onàbánjọ University (OOU), Àgọ̀ Ìwòyè
6. Èkitì State University (EKSU), Adó Èkitì
7. Adékúnlé Ajáṣin University, Àkùngbá-Àkókó
8. Lagos State University (LASU), Ojọ-Lagos
9. Tai Ṣolarin University of Education, (TASUED), Ìjẹbú-Òde
10. Adéyemí College of Education, Oṅdó àti
11. National Open University of Nigeria (NOUN), Àbújá

Kò tán síbè o, wọn ti n gba oyè nínú ẹkọṣé èdè Yorùbá ní àwọn Yunifásitì ilẹ̀ òkèrè bí i:

- 1) University of Wisconsin – Madison

- 2) University of Florida - Gainesville
- 3) Cornell University
- 4) University of Georgia at Athens
- 5) Yale University
- 6) University of Texas at Austin
- 7) Howard University
- 8) University of California, Los Angeles (UCLA)
- 9) University of North Carolina – Charlottes

Wọn tún kọ èdè Yorùbá ní Kólẹ̀jì Òun-síi àti Pólì. Àwọn tó bá ń kọ èkọ́ tó jẹ́mọ́ orin ní Pólì tàbí ní Òun-síi máa ń kọ èdè Yorùbá. Púpọ̀ nínú àwọn tó sì jáde ní àwọn kólẹ̀jì wònyí máa ń tẹ̀síláwájú láti gba oyè àkókó. Àwọn ilé èkọ́ tí wọn ti ń kọ́ Yorùbá káàkiri pọ́.

Ní báýí, àwọn Yunifásítì ti ń fún àwọn èyàn ní oyè Èm-Eè tàbí oyè ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ nínú èdè Yorùbá. Àwọn tí wọn bá sì gba àwọn oyè wònyí ni wọn ń sọ̀sọ̀ ní àwọn ilé èkọ́ gíga tí a sì mọ̀ wọn sí akadá. Kí ẹnìkẹ̀ni tó di akadá, ó ní láti kọ́ ìwé isẹ̀ ìwádíí tí yòò fi ìmọ̀ kún ìmọ̀ èkọ́ èdè Yorùbá. Àwọn irúfẹ́ isẹ̀ bẹ̀ẹ̀ sì gbọ̀dọ̀ wúlò fún ipàjúbà isẹ̀ ìwádíí mìíràn. A tilẹ̀ rí àwọn Yunifásítì tí wọn ń sàmúlò Yorùbá láti kọ́ àpilẹ̀kọ́ (ÈMEE) àti oyè ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ (PhD Thesis) wọn. Àfihàn ìgbélarugẹ̀ nílá tí ó ti dé bá èdè Yorùbá nìyí.

4.2 Àwọn Isẹ̀ Akadá Tí Wọn Ti Gbé Jáde

Isẹ̀ akadá kò fi ìgbà kan dúrò. Àwọn àgbà Ọ̀jọ̀gbọ̀n tí wọn wà sàájú ti se isẹ̀ takuntakun, wọn sì ti gbé ìwé tó pọ̀ jáde. Lára àwọn aṣaájú tí ó mú isẹ̀ èdè Yorùbá ní ìbádà ni Ọ̀jọ̀gbọ̀n Ayọ̀ Bámgbóṣé. Isẹ̀ rẹ̀ kò lónkà, kò sì se é kà tán nítorí pé ojoojúmọ́ ni ó ń kòwé. A ó kàn dárúkọ́ méjì méta nínú àwọn ìwé tí ó ti kọ́. Bí ó ti ń kọ́ ọ́ lórí Ìmọ̀ Èdà-Èdè, bẹ̀ẹ̀ ni ó ń kọ́ lórí Gírámà Yorùbá àti Lítírésọ̀. Lára àwọn isẹ̀ Ọ̀jọ̀gbọ̀n yìí ni : *Yorùbá Orthography* (1965) èyí tó dá lórí àkọ̀tọ́ Yorùbá; *A Grammar of Yorùbá*, (West African Language Monographs no. 5) èyí tó tún dá lórí Gírámà Yorùbá ni *A Short Yorùbá Grammar*. Èyí tó wà lórí Lítírésọ̀ ni àkólé rẹ̀ jẹ́ *The Novels of D.O Fagunwa: A Commentary*. Bamgboṣe jẹ́ olóòtú *Yorùbá Metalanguage Vol. I (Èdè-Ìpẹ̀rí Yorùbá)*. Ó tún kọ́ *Yorùbá: A Language in Transition*. Bẹ̀ẹ̀ ni ó tún kọ́ ìwé lórí fonólọ̀jì Yorùbá tí ó pè ní *Fonólọ̀jì àti Gírámà Yorùbá*.

Lára àwọn àgbà ọ̀jẹ̀ tó tún wà ni Adéboýè Babalọ́lá, ẹnì tó tẹ̀pẹ̀lẹ̀ mọ́ lítírésọ̀ Yorùbá. Lára àwọn isẹ̀ rẹ̀ ni: *Context and Form of Ìjálá*, èyí tó dá lórí ìjálá eré ọ̀dẹ̀ àti àwọn oríkì orílẹ̀ tí ó fojú hàn nínú rẹ̀. Èyí ni ó sọ̀kúnfà àwọn ìwé rẹ̀ wònyí, *Àwọn Oríkì Orílẹ̀; Ìjálá Eré Ọ̀dẹ̀*.

Ónìmọ̀ èdà èdè ni Ọ̀jọ̀gbọ̀n Ọ̀ladele Awóbùlúyì náà, ó se ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ isẹ̀ lórí èdè Yorùbá. Lára àwọn isẹ̀ rẹ̀ tó gbé jáde ni; *Essential of Yorùbá*

Grammar, Èkó Ìṣẹ̀dá Ọ̀rò Orúko, Yorùbá Kò Gbọ̀dò kú. Línɡuistics And National Building, Èkó Gírámà Èdè Yorùbá, Aspect of Contemporary Yorùbá in Dialectological Perspective; Wọn kọ iléwọ̀ Ìkòwé Yorùbá Ọ̀de-òní pẹ̀lú ifowósowọ̀pọ̀ Ọ̀lásopé Oyèláràn. Ìwé náà dá lóri àwọn àbá tuntun lóri àkọ̀tọ̀ Yorùbá.

Tí a bá n sọ̀rọ̀ nípa Ifá, ọ̀dọ̀ Ọ̀jọ̀gbọ̀n Wándé Abímbólá ni ọ̀kàn yóò lọ. Yàtò sí ti Bascom tí òun náà ti sọ̀sọ̀ lóri Ifá, àwọn iṣẹ̀ Wándé Abímbólá lóri ifá nìwọ̀nyí: *An Exposition of Ifá Literary Corpus; Ìjìnlẹ̀ Ohùn Ẹ̀nu Ifá Apá Kìíní, Ìjìnlẹ̀ Ohùn Ẹ̀nu Ifá, Apá Kejì (Ifá nílánlá), Ojú Odù Méré̀rindínlógún. Ọ̀jọ̀gbọ̀n Ọ̀látúndé O. Ọ̀látúnjí ṣe àwọn iṣẹ̀ takuntakun lóri ewì alohùn àti àwọn ewì àpilẹ̀kọ̀ Adébáyọ̀ Fálétí. Àṣeyọ̀rì iṣẹ̀ Ọ̀jọ̀gbọ̀n yìí ló bí àwọn ìwé wọ̀nyí lóri ewì: *Features of Yorùbá Oral Poetry (1970), Adébáyọ̀ Fálétí: A Study of His Poems; Ṣóbò Aróbíodu Aláṣàrò ọ̀rò; Ewì Adébáyọ̀ Fálétí Apá Kìíní, Ewì Adébáyọ̀ Fálétí Apá kejì.**

A ò le gbàgbé Ọ̀jọ̀gbọ̀n Afólábí Ọ̀lábímtán náà lóri àwọn iṣẹ̀ tó ti ṣe lóri ewì nínú iṣẹ̀ akadá. Àwọn itàn àròsọ̀ rẹ̀ ni *Kékeré Èkùn, Àyànmọ̀, Orílawè Adígún, Baba Rere* abbl. Gbogbo ìwé wọ̀nyí ni àwọn akẹ̀kọ̀ọ̀ Yunifásítì n ló láti sọ̀sọ̀ akadá wọn. Akínwùmí Ìṣọ̀lá sọ̀sọ̀ akadá rẹ̀ lóri ewì alohùn tí ó pè ní *Ṣàngó Pípè* fún oyè Ẹ̀m-Eè nígbà tí ó sọ̀sọ̀ lóri itàn àròsọ̀ fún oyè ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ ọ̀mọ̀wé, *The Writer's Art in The Yorùbá Novel*. Ọ̀un náà ni ó kọ̀ *Ọ̀rìṣà tó n gun Ọ̀nkòwé* èyí tó dá lóri iṣẹ̀ àtínúdá. Ó tún kọ̀ *Kín ni A Fé Maa Fi Èdè Yorùbá Ṣe?* Nínú èyí ló ti ṣe àlákálẹ̀ bí àwọn ènìyàn ṣe le máa lo èdè Yorùbá fún oríṣìíríṣì nńkan. Ohun kan tí a fẹ̀ sọ̀ bá yìí ni pé, kò sí abala ẹ̀ka ìmọ̀ tí ó wà nínú èdè Yorùbá tí akẹ̀kọ̀ọ̀ kò ti le rí àwọn iṣẹ̀ iwádíí tí yóò ràn án lówọ̀. Iṣẹ̀ iwádíí wà láti ìpele oyè àkókọ̀ (Bí-Eè) tí tí dé oyè ọ̀mọ̀wé àti àwọn àṣekún iṣẹ̀ tí àwọn akadá wọ̀nyí tún ṣe. Ó yẹ kí á wá ràn ara wa létí pé káàkiri àwọn ilé ẹ̀kọ̀ gígá gígá wọ̀nyí ni a ti le rí àwọn iṣẹ̀ akadá tí à n pe àkíyèsí sí.

Àwọn Ẹ̀ka Imọ̀ Ẹ̀dá Èdè kọ̀kọ̀kan wọ̀nyí ni wọn sì tún ní ìwé jónà ti wọn n gbé jáde. Yunifásítì Èkó tó wà ní Akọ̀kà ni ó n taari *Lán gbààsà* àti *Ihafa* jáde. Èdè Yorùbá pọ̀nbélé ni wọn fí n kọ̀ pépà sínú *Lán gbààsà* nígbà tí wọn n lo èdè Gẹ̀ẹ̀sì láti gbé àwọn átíkù àti pépà jáde nínú *Ihafa*. Àwọn akadá wọ̀nyí a tún máa gbé ìwé àpilẹ̀kọ̀ wọn lọ sí òkè òkun láti gbé e jáde. Ìmọ̀ akadá kò dúró sí orílẹ̀ èdè yìí nńkan. Káàkiri ayé ni ìmọ̀ wọn lóri èdè Yorùbá, lítíréṣọ̀, àṣà àti iṣe jé.

5.0 Ìṣọ̀nìṣókí

A ti sọ̀ bí àwọn ọ̀yìnbó ṣe ṣe ifilólẹ̀ kíkọ̀ èdè Yorùbá, pàápàá àwọn ọ̀yìnbó ajíhínrere. Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé ète wọn ni pé kí ìmọ̀ Yorùbá má kọ̀já ìmọ̀ mọ̀-ọ̀n-kọ̀ mọ̀-ọ̀n-kà ní pére te fún àwọn akẹ̀kọ̀ọ̀, kí wọn le ba à wúlò fún iṣẹ̀ pépẹ̀pẹ̀pẹ̀ ní ọ̀fìsì. Ṣùgbọ̀n ètò ẹ̀kọ̀ èdè Yorùbá ti gbọ̀rẹ̀gẹ̀jigẹ̀

nítorí wón ní kọ ọ ní kọlẹ̀jì, Pólì àti Yunifásitì káàkiri. Bí wón ẹ̀ ní gba oyè àkókò (Bí-Eè), bè̀è ní wón ní gba oyè ìmò è̀èkẹ̀jì (Èm-Eè), àwọn mǐràn sì ní kà á dórí oyè òmòwé lórí lítírẹ̀şò, ìşowólò-èdè, fonólójì Yorùbá àti bè̀è bè̀è lọ. Àwọn tí wón bá tún dúró sí Yunifásitì láti máa şíşẹ̀ ní wón máa ní ẹ̀ àkọtúnkọ̀ ìwé tí wón sì máa ní di ọ̀jọ̀gbón. Bí wón ẹ̀ ní taari ìwé ìşẹ̀ ìwádìí wón jáde, bè̀è nàà ní wón ní ẹ̀ àgbéjádẹ̀ wón nínú jónà káàkiri.

6.0 Işẹ̀ Şíşẹ̀

- 1) Dárúkọ̀ ọ̀jọ̀gbón mę̀ta kí o sì sọ̀ ìşẹ̀ ìwádìí mę̀jì tí wón gbé jáde.
- 2) Àwọn Yunifásitù wo ní wón kókò bè̀è ìkẹ̀kọ̀ gboyè ní èdè Yorùbá?
- 3) Kí ní ìşẹ̀ WAEC àti NECO?
- 4) Báwo ní a ẹ̀ ní dá akadá̀ mọ̀?

7.0 Ìwé Ìtókasi.

Adélékè, D.A (2020) *The Foolery of Man Beyond the Theatrical World: Perspectives From An Indegenous African Literary Critic. An Inaugural Lecture.* Ìbàdàn: Ìbàdàn University Press.

Aróhunmólàşẹ̀, Oyèwólé (1987). *Àgbéyẹ̀wò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọtọ̀ Yorùbá.* Ìbàdàn: Oníbọ̀nọ̀jé Press & Industries Nig (Ltd).

Awóníyì, T.A (1978) *Yorùbá Language in Education.* Ìbàdàn: Oxford University Press.

Ìpín Karùn-ún: Akitiyan Àwọn Ẹgbé Ní Oríṣìrìṣì

Àkòónú

- 1.0 Ìfáàrà
- 2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn
- 3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú
- 4.0 Ìdánilékò
  - 4.1 Ẹgbé Akòmólédè àti Àṣà Yorùbá
  - 4.2 Ẹgbé Onímò Èdè Yorùbá
  - 4.3 Ẹgbé Olùkò Èdè Yorùbá Kólèjì Ẹ́ń-sì
  - 4.4 Àjọ Ìgbènde Orúko Ònkòwé Olókíkí kan ní Àwùjọ Yorùbá
- 5.0 Ìṣonìṣókí
- 6.0 Iṣé Ṣíṣe
- 7.0 Ìwé Ìtókasi

1.0 Ìfáàrà

Bí ẹkọ̀ èdè Yorùbá ṣe bèrè, tí àwọn olùkò ti n pò tí wọn n kọ̀ èdè Yorùbá ní oríṣìrìṣì ipele ẹkọ̀, bèẹ̀ ni wọn n dá ẹgbé sílẹ̀. Àwọn olùkò ní ilé iwé sẹkòndiri dá ẹgbé Akòmólédè àti Àṣà Yorùbá sílẹ̀, ẹgbé yìi sì gbilẹ̀ bí ọ̀wàrà ọ̀jò. Àwọn olùkò ní àwọn ilé iwé Ẹ́ń-Sì nàà dá ẹgbé tiwọn sílẹ̀ tí wọn pè ní Ẹgbé Olùkò ní àwọn Kólèjì Ẹ́ń-Sì. Ẹgbé mìíràn tún wà tí à n pè ní Ẹgbé Onímò Èdè Yorùbá, èyí tí ó wà fún àwọn tí wọn n kọ̀ èdè Yorùbá ní àwọn ilé iwé gíga tàbí n ṣe nṅkan tí ó jẹmọ̀ Yorùbá ní ilé iwé gíga láti agbọn imò mìíràn. Ẹgbé mìíràn tí ó tún wà ni èyí tí Àjọ Ìgbìmọ̀ Ilẹ̀ Áfíríkà (African Union) lówó sí, ni Ẹgbé Ìgbìmọ̀ Èdè Yorùbá Àtilèdélẹ̀. Ọ̀kòkan àwọn ẹgbé wònyí ni wọn ní ojúṣe tí wọn n ṣe láti mú idàgbàsókè bá èdè Yorùbá

2.0 Èròngbà àti Àfojúsùn

Lẹ̀yìn idánilékò yìi, o ó lè:

- sọ iṣe tí Ẹgbé Akòmólédè Yorùbá ti ṣe lórí kíkọ̀ ẹkọ̀ èdè Yorùbá.
- sọ itú tí Ẹgbé Onímò Èdè Yorùbá ti pa nínú pípèsè àwọn Olùkò èdè Yorùbá.
- tọka sí oríṣìrìṣì àwọn iwé tí àwọn ẹgbé kòòkan ti gbé jáde nínú akitiyan wọn.

3.0 Ìbéèrè Ìṣaájú

- 1) Ọ̀dún wo ni wọn dá Ẹgbé Akòmólédè Yorùbá sílẹ̀?
- 2) Dárúko àwọn ààrẹ Ẹgbé Onímò Èdè Yorùbá m̀eta tí o m̀o.
- 3) Àwọn orílẹ̀ èdè m̀eta wo ni ó wà nínú Ìgbìmọ̀ Èdè Yorùbá Àtilèdélẹ̀ tí o m̀o.

4.0 Ìdánilékò

4.1 Egbé Akómọ̀lédè àti Àṣà Yorùbá

Àwọn Egbé Akómọ̀lédè Yorùbá ti wà láti ọ̀dún 1969, wọn ti lé ní àádọ́ta ọ̀dún. Ohun tí ó sì jẹ wọn lógún ni ìdàgbàsókè èdè Yorùbá. Ànìyàn egbé yìí ló bá yìí:

1. Kí gbogbo àwa olùkòni le para pọ̀ gégé bí “Egbé Olùkòni Èdè Yorùbá”
2. Kí èrò àti ètò àwa olùkò lórí ohun tí a ó kọ̀ àwọn akékòọ̀ le jẹ̀ bakan náà.
3. Kí ọ̀nà tí a ó fi máa kọ̀ àwọn akékòọ̀ le báramu jákèjádò ilẹ̀ wa lórí ìpilẹ̀ṣẹ̀ tí ó yè kooro nítorí èyìn ọ̀la wa.
4. Kí àjọṣe àwa àti àwọn olùdarí ètò èkọ̀ ti ìpínlẹ̀ kòòkan àti àwọn olùdánwò gbogbogbòò ní Wàyèkèkè lè báramu.

A sì ti rí i pé egbé náà là kàkà láti rí i pé ó kógo já nínú ànìyàn rẹ̀ tó là kalẹ̀. Ó n ẹ̀ ṣe àgbéjádé àwọn àkòrí ọ̀rọ̀ lórí èkọ̀ èdè Yorùbá kíkọ̀. Egbé yìí ní àwọn ọ̀mọ̀ egbé káàkiri ìpínlẹ̀ Èkó, Ọ̀gùn, Ọ̀ndó, Ọ̀ṣun, Ọ̀yọ̀, Èkìtì, Kwara àti Kogí. Àwọn olùkò ilẹ̀ èkọ̀ girama ló pọ̀ jù níbè bó tilẹ̀ jẹ̀ pé àwọn ọ̀mọ̀ egbé wá láti àwọn ilẹ̀ iwé gíga bí i Èn-Síi àti Pólì. Àwọn ọ̀mọ̀ egbé ti wá fọ̀n káàkiri gbogbo orígun méré̀rẹ̀rin Nàìjíríà bá yìí nítorí pé gbogbo kọ̀lẹ̀jì Èn-síi tí wọn ti n kọ̀ èdè Yorùbá ni wọn ti ní ọ̀mọ̀ egbé. Wọn máa n ẹ̀ ṣe ìpàdẹ̀ àpèrò ọ̀lọ̀dọ̀dún pọ̀, èyí tó jẹ̀ ìpàdẹ̀ gbogbogbòò tó kó ọ̀mọ̀ egbé pọ̀ láti àwọn ìpínlẹ̀ tó wà yíkáyíká; wọn sì máa n gbé ìpàdẹ̀ náà káàkiri. Àwọn olùkò kòòkan tí ó nífẹ̀ sí àti jábò ìṣè iwádíí tí wọn ti ẹ̀ lǎáárín ọ̀dún á gbé iwé àpilẹ̀kọ̀ ìṣè iwádíí wọn wá. Lẹ̀yìn tí wọn bá kà á tán ni àwọn èrò ìpàdẹ̀ á fi èrò ọ̀kàn wọn hàn lórí àgbékalẹ̀ iwé náà. Nínú irufẹ̀ ìpàdẹ̀ yìí, egbé máa n pe onímọ̀ tó jẹ̀ àgbà ọ̀jẹ̀ nínú ìṣè tí wọn fi ẹ̀ kókó olúborí ìpàdẹ̀ láti wá tọ̀ àwọn èrò ìpàdẹ̀ sọ̀nà tàbí kí ó wá fi ìmọ̀ ọ̀tun hàn nínú ìṣè náà.

A gbòdò là á sílẹ̀ pé àwọn ìpínlẹ̀ náà ní èka egbé yìí, wọn sì ní olóyè tí wọn fi jẹ̀ alárinà lǎáárín ìyá egbé àti ọ̀mọ̀ egbé ní ìpínlẹ̀ tí wọn tàn ká sí. Àwọn Ààrẹ̀ egbé gbogbogbòò tí ó ti jẹ̀ rí ni wònyìí; Olóyè Akínbòwálẹ̀, Alàgbà Adéyẹmọ̀ Ọ̀dẹ̀lànà, Olóyè Olúdàrẹ̀ Ọ̀lájùbù, Ọ̀jògbón Ọ̀mọ̀táyọ̀ Olútóyè, Alhaji Oyèbámijí Mustapha, Ọ̀jògbón Olúgbóyèga Àlàbá, Ọ̀mọ̀wé Adémólá Ọ̀dẹ̀tókun, Alàgbà Túndé Èkúndayọ̀, Díákónì Moses Olówu, Olóyè Díípọ̀ Gbénró, Àlùfàà Ayọ̀ Adéṣínà àti Díákónì Ọ̀mọ̀wùmí Fálẹ̀yẹ̀.

Egbé yìí ní iwé àtìgbàdẹ̀gbà tí wọn máa n gbé jáde tí wọn pe àkọ̀lẹ̀ rẹ̀ ní *Yorùbá Gbòde*. Nínú *Yorùbá Gbòde* yìí ni wọn ti máa n jábò ìṣè ìrìjù egbé lǎáárín ọ̀dún. Wọn á sì tún gbé ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àpilẹ̀kọ̀ tí ó wúlò fún àwọn ọ̀mọ̀ egbé jáde. Èyí sáábà máa n dá lórí ìṣè tí olùkò n kọ̀ àwọn ọ̀mọ̀ ilẹ̀ èkọ̀ sẹ̀kọ̀ndìrì. Oríṣìrìṣìí ìṣè ni ó le dá lé lórí. Ara àwọn àkóónú ìṣè wọn le jẹ̀ mọ̀ àkọ̀tọ̀, ewì alohùn; eré onítàn bí i *Réré Rún*; ìṣowòlò-èdè bí i

ídíofóònù; àṣà Yorùbá bí i ìgbéyàwó, ìṣomọlórúnkọ abbl. Wọn wá tún lè ṣe àfihàn kíkòni ní èkọ èdè Yorùbá ní ilé èkọ aláḱòṣbèrè tàbí ilé èkọ sẹkòndírì àti ọ̀nà tí a lè gbà mú àwọn akẹ̀kọ̀ọ̀ nífẹ̀ẹ̀ sí èdè Yorùbá. Ní báyìí, wọn tún n ́ yan àwọn olùkọ̀ káàkiri orílẹ̀ èdè láti ṣe àtupalẹ̀ iwé tí WAEC àti NECO yàn fún àwọn akẹ̀kọ̀ọ̀ fún àwọn ojú ọ̀dún kan. Wọn ṣe gbogbo èyí láti mú èkọ̀ dẹ̀rùn fún àwọn akẹ̀kọ̀ọ̀.

4.2 Egbé Onímọ̀ Èdè Yorùbá

Wọn dá egbẹ̀ yìí sílẹ̀ ní ọ̀dún 1970. Nígbà tí wọn dá a sílẹ̀, gbogbo ẹ̀ni tí ó bá ti jẹ̀ ọ̀mọ̀ Yorùbá tí ó wà ní Èka Ìmọ̀ Èdà-Èdè àti àwọn iṣẹ̀ mìíràn bí i èkọ̀ Ìmọ̀ Itàn gidi, èkọ̀ Matimátíkì, èkọ̀ èdè Gẹ̀ẹ̀sì, èkọ̀ ìmọ̀ Agbógoyọ̀, àwọn èdè ilẹ̀ Yúrópù bí i Rọ̀síà abbl ni wọn jẹ̀ ọ̀mọ̀ egbẹ̀. Itẹ̀síwájú àti ìdàgbàsókè èdè Yorùbá ni ó jẹ̀ gbogbo wọn lógún. Yunifásítì Ìbàdàn ni wọn fi ṣe ibùjókòò fún egbẹ̀ onímọ̀ èdè Yorùbá. Ọ̀jògbọ̀n Adébóyè Babalọ́lá ni Alága àkọ̀kọ̀, léyìn nàà ni Ọ̀jògbọ̀n Ayọ̀ Bámgbóṣé wá gorí àlẹ́fà. Àwọn tí ó jẹ̀ àrẹ̀ léyìn wọn nìwònyíí ní sísẹ̀-n-tẹ̀lẹ̀: Ọ̀jògbọ̀n Oládélé Awóbùlúyì, Ọ̀jògbọ̀n Bísí Ọ̀gúnṣínà, Ọ̀jògbọ̀n Adédòtun Ọ̀gúndẹ̀jì, Ọ̀jògbọ̀n Ajíbọ́lá Abíọ̀dún, Ọ̀jògbọ̀n Olúyẹ̀mísí Adébọ̀wálé àti Ọ̀jògbọ̀n Dúró Adélékè.

Egbẹ̀ yìí máa n gbé ìpàdẹ̀ rẹ̀ yípo àwọn ilé èkọ̀ gíga ni. Àwọn ọ̀mọ̀ egbẹ̀ sì wà káàkiri àwọn ilé èkọ̀ gíga bí i Yunifásítì Ìbàdàn, Yunifásítì Èkọ̀, Yunifásítì Ọ̀báfẹ̀mi Awólówò, Yunifásítì Adékúnlé Ajásin, Yunifásítì Ìlọ̀rin, Yunifásítì Ọ̀lábísí Ọ̀nàbánjọ̀ Àgó-Ìwòyẹ̀, Yunifásítì Ìpínlẹ̀ Èkọ̀, Yunifásítì Ìpínlẹ̀ Èkítì Ado-Èkítì, Yunifásítì Ìpínlẹ̀ Ọ̀sun, Kólẹ̀jì Adéyẹ̀mí, Kólẹ̀jì Tai Ṣolarin, Federal College of Education Ọ̀ṣìlẹ̀, Federal College of Education Zaria, Federal College of Education (SPED) Ọ̀yọ̀, Emmanuel Aláyándé College of Education àti Adéníran Ọ̀gúnṣànyà College of Education. Oríṣííríṣíí àpérò ni egbẹ̀ yìí n fọ́jú sùn. Diẹ̀ lára àwọn kókó tí wọn ti ṣe ìdánìlẹ̀kọ̀ọ̀ lé lórí nìwònyíí:

2011: Yorùbá Ilẹ̀ Áfíríkà àti Yorubá Èyìn Odi Nínú Ayé Tuntun

2012: Àwọn Ìwòyẹ̀ Yorùbá Lórí Ètò Ààbò Àti Ìfímọ̀ra Èsìn Nínú Ìdàgbàsókè Orílẹ̀ Èdè

2013: Ètò Íránítì Àádọ̀ta Ọ̀dún D.O Fágúnwà: Ìmọ̀ Abíníbí Nínú Àwọn Iṣẹ̀ Rẹ̀

2014: Ìmọ̀ Abíníbí Gẹ̀gẹ̀ Bí i Ìdàgbàsókè Orílẹ̀ Èdè Tó Lọ̀ Kánrínkése

2015: Ìmọ̀ Ìṣẹ̀gùn: Ìpèsè Ètò Ìlera àti Àṣà Ní Sẹ̀ntíúrí Kọ̀kànlélógún

2016: Àwùjọ̀ Yorùbá Àti Èka Ìròyìn

2017: Itapórógan Èlẹ̀yàmẹ̀yà àti Ìṣẹ̀lú ní Áfíríkà

2018: Èdè Nínú Ètò Èkọ̀, Ètò Èkọ̀ Nínú Èdè

2019: Àyíkà àti Ìdàgbàsókè Kánrínkése

Àwọn iwé tí wọn bá kà nínú àpérò wònyíí, àwọn ọ̀mọ̀ egbẹ̀ máa n dá sí i, láti ṣe àwílẹ̀ ibi tí kùdiẹ̀ kùdiẹ̀ bá kù sí nínú pépà àpilẹ̀kọ̀ nàà tí wọn gbé wá sí ìpàdẹ̀. Àwọn ọ̀mọ̀ egbẹ̀ tí wọn ka pépà yìí á lọ̀ ṣe àtúnṣe, wọn

á sì fi ráńşé sí olóòtú jónà ẹgbẹ. Orúkọ jónà ẹgbẹ ni YORÙBÁ. Olóòtú yìí ni yòò tún fọn àwọn iwé tí wọn ti sọrọ sí síta fún àtúnnyèwò lámèétó láti ọdọ àwọn onímò tí wọn jẹ ọjẹ nínú iṣe tí wọn fi sọwó sí i. Jónà méjì ló máa n jade lódoḍodún ọkan ní oṣù kíńí, ẹkejì ní oṣù kefà. Kò sí irúfẹ orí ọrọ tí a kò lè ẹ alábàápàdé nínú jónà YORÙBÁ. Láti orí iṣe tí ó jẹmọ ìmò ẹdà ẹdè, fonólòjì, mofólòjì, síntààsi, sẹmántíkì, gíràmà, lítírésò àpilẹkọ, lítírésò alohùn, fĩmù, iṣowólò-èdè, àṣà, iṣe, èrò ìmò ijìnlẹ, iṣèlú abbl. Ó yẹ kí á fi kún un pé ẹgbẹ yìí ti wá n ẹ iwé sandi lórí àwọn ònkòwé kòòkan bá yìí. Àpẹẹrẹ ni Olúyémisí Adégbowálé, Dúró Adélékè, Arìnpé Adéjùmò (olóòtú) *Ọtun Ìmò Nínú Ìtàn- Àròṣo D.O Fágúnwà*. sùgbón kí ó tó di àsikò yìí, wọn ti gbé *Iwé Èdè Ìperí* méjì jade Vol 1&2. Ayò Bámgbóṣé jẹ olóòtú Fólúùmò 1, nígbà tí Awóbùlúyì jẹ olóòtú Fólúùmò 2.

4.3 Ẹgbẹ Olùkọ Èdè Yorùbá Kólẹjì Ẹń-sií

Wón dá ẹgbẹ yìí sílẹ ní ọdún 1987 ní kólẹjì Ẹń-sií Ìjọba Ìpínlẹ Ọyọ ní ilú Iléṣà. Àrẹ àkòkọ ẹgbẹ náà ni Ọmòwé Bá yò Ayélàágbé. Àwọn àrẹ mìíràn tó jẹ lẹyìn wọn ni wònyìí, Olóyè Dípò Gbénró, Ọmòwé S.M Rájí àti Olóyè S.A Fájényò. Ẹgbẹ yìí máa n gbé ipàdé wọn kiri àwọn ilé ẹkọ kólẹjì Ẹń-sií tí ó wà jákẹjádò orílẹ̀ ẹdè Nàìjíríà tí wọn ti n kọ ẹdè Yorùbá. Níbẹ̀ ni wọn ti máa n ẹ idánilẹ̀kọ̀ tí wọn á sì ní kókó olùborí tí wọn n tẹpẹ̀lẹ̀ mọ̀ nínú idánilẹ̀kọ̀ náà. Lára iwé tí wọn ti gbé jade ni *Ojú Àmúwáyé Yorùbá nínú iṣe Akínwùmí Ìṣòlá* tí Rájí S.M, Fájényò S.A àti àwọn yòókù jẹ olóòtú fún. Wón tún fún àwọn omọ ẹgbẹ wọn ní ànfààní láti máa dá ewì jọ, èyí tí wọn n gbé jade nínú àwọn iwé.

4.4 Àjọ Ìgbénde Orúkọ Ònkòwé Olókìkì kan ní Àwùjọ Yorùbá

Àwọn ẹbí kan ní àwùjọ Yorùbá tí wọn kò fé kí orúkọ bàbá wọn paré, pàápàá lẹyìn ìgbà tí irúfẹ ẹni bẹ̀ẹ̀ ti ẹ akitiyan lókan-ò-jòkan lórí idàgbàsókè ẹdè Yorùbá. Wón máa n sa ipá láti rí i pé wón ya àkókò sọtó láti máa ẹ irántí ènìyàn wọn tí ó ti jade láyẹ̀ yìí. Nípa síṣe idánilẹ̀kọ̀ lórí àkòrí ọrọ̀ tí ó jẹ mọ̀ ẹkọ̀ ẹdè Yorùbá. Lára àwọn idílẹ̀ wònyìí ni a ti rí idílẹ̀ J.F Ọ̀dúnjọ, idílẹ̀ Onímò-ẹrọ Károunwí, èyí tí Ọ̀jògbón Akínwùmí Ìṣòlá lọ ka àpilẹ̀kọ̀ ní ibi ifilólẹ̀ àjọ yìí tí ó sì pe àkólẹ̀ rẹ̀ ní *Ọ̀rìṣà Tó N Gun Ònkòwé* èyí tó dá lórí àpadé-àludé nínú kíko ewì àpilẹ̀kọ̀, itàn àròṣo àti eré onítàn.

- i. Àwọn idílẹ̀ Fágúnwà náà ti pe àwọn oríṣiíríṣií ọmòràn láti wá ka àpilẹ̀kọ̀ tí ó jẹ mọ̀ ẹkọ̀ ẹdè Yorùbá àti pàápàá iṣe Fágúnwà. Lára àwọn tó ti ka iwé níbi idánilẹ̀kọ̀ ìgbénde orúkọ D.O Fágúnwà ni : Ọ̀jògbón Ayò Bámgbóṣé níbi tó ti ẹ akóyawọ̀ gbogbo ohun tí iṣe itàn àròṣo Fágúnwà márààrún dá lé lórí. Ọ̀jògbón Abíoyè tí ó ti ẹ itumò ẹdè Fágúnwà láti ẹdè Yorùbá sí ẹdè Faransé. Èrò ijìnlẹ̀ Yorùbá ni Ọ̀jògbón Bísí Ọ̀gúnṣínà

tòka sí nínú àwọn ìwé ìtàn àròsọ Fágúnwà nínú idánilékò kẹta tí ó ẹ, níbi tí ó ti ẹ àfihàn rẹ pé kí àwọn Gẹ̀ẹ̀sì tó dé ni àwọn ìran Yorùbá nàà ti ní ìmò ìjìnlẹ̀ tiwọn. Olùdánilékò kẹrin ni Ọ̀jọ̀gbọ̀n Dúró Adélékẹ̀ tí ó ka àpilẹ̀kọ̀ tirẹ̀ ní èdè Yorùbá. Ó sì pe àkọ̀lẹ̀ rẹ̀ ní: *Léyìn Ìtàn Àròsọ D.O Fágúnwà Máraàrún, Èwo ló kù?* Níbẹ̀ ni ó ti tọ̀ka sí àwọn sí àwọn ìwé ìtàn àròsọ Fágúnwà àti àwọn ìwé aláḱòḱbẹ̀rẹ̀ Fágúnwà tí àwọn ènìyàn ti fojú fò. Adélékẹ̀ fi hàn bí Fágúnwà ẹ̀ kòwé pọ̀ pẹ̀lú àwọn ònkòwé mìíràn àti bí àwọn ònkòwé mìíràn ẹ̀ ẹ̀ àyída işẹ̀ rẹ̀ léyìn tí ó jáde láyẹ̀, tí wọn sọ ìwé aláḱòḱbẹ̀rẹ̀ *Taiwo àti Kẹhinde* rẹ̀ di *Bello àti Bintu*. Ẹ̀ jẹ́ kí á wo àwíyánu Dúró Adélékẹ̀ nínú àtẹ̀ isàlẹ̀ yìí:

Àwọn Ònkòwé	Àkọ̀lẹ̀ ònkòwé Aṣàtúnṣe	Ọ̀dún	Àkọ̀lẹ̀ Ìpilẹ̀	Àkọ̀lẹ̀ Ọ̀tun	Iléṣẹ̀
D.O Fágúnwà àti L.J Lewis	-	1948	Táíwò àti Kẹ̀hìndé Ìwé Kìíní	-	O.U.P London
D.O Fágúnwà àti L.J Lewis	-	1950	Táíwò àti Kẹ̀hìndé Ìwé Kejì	-	O.U.P London
D.O Fágúnwà àti L.J Lewis	-	1950	Táíwò àti Kẹ̀hìndé Ìwé Kẹ̀ta	-	O.U.P London
D.O Fágúnwà àti L.J Lewis	-	1951	Táíwò àti Kẹ̀hìndé Ìwé Kẹ̀rin	-	O.U.P London
	Láti ọ̀wọ̀ T.T Ṣolaru	1984	Táíwò àti Kẹ̀hìndé Ìwé Kìíní	Táíwò àti Kẹ̀hìndé Ìwé Kìíní Tani àti Tẹ̀ní	U. P. L. Ìbàdàn
	Láti ọ̀wọ̀ D.O Fágúnwà T.T Ṣolaru	1986	Táíwò àti Kẹ̀hìndé Ìwé Kejì	Táíwò àti Kẹ̀hìndé Ìwé Kejì Dàpọ̀ àti Dúpẹ̀	U. P. L. Ìbàdàn
D.O Fágúnwà	Láti ọ̀wọ̀ T.T Ṣolaru	1969	Táíwò àti Kẹ̀hìndé Ìwé Kejì	Bélò àti Bìntù Táíwò àti Kẹ̀hìndé Ìwé Kejì	O.U.P Ìbàdàn

				Àtúnṣe Kẹta	
Àkòṣe láti ọwọ́ D.O Fágúnwà	Àtúnṣe Kẹta Láti ọwọ́ T.T Ṣolaru	1970 Àtúnṣe 1976/ 1977	Táíwò àti Kẹhìndé Ìwé Kẹrin	Táíwò àti Kẹhìndé Ìwé Àtúnṣe kẹta tí a pè ní Kólá àti Kẹmi	O.U.P Ìbàdàn
Àkòṣe láti ọwọ́ D.O Fágúnwà	Àtúnṣe Kẹta àti Èkẹrin Láti ọwọ́ T.T Ṣolaru	1970 Àtúnṣe 1989 1993 1998	Táíwò àti Kẹhìndé Ìwé Kejì	Táíwò àti Kẹhìndé Ìwé Kẹta Kólá àti Kẹmi	U. P. L. Ìbàdàn
	Láti ọwọ́ T.T Ṣolaru	1991	Táíwò àti Kẹhìndé	Táíwò àti Kẹhìndé Ìwé kẹrin Jọké àti Fẹmi	U. P. L. Ìbàdàn
Àkòṣe Thompson T. Ṣolaru	Láti ọwọ́ William O. Fátókun, Amos Abíódún Nurudeen O Ṣodipe	1984 Àtúnṣe 2008	Táíwò àti Kẹhìndé Ìwé Kẹrin	Táíwò àti Kẹhìndé Ìwé Kìn-ín-ní Àpilẹkọ Ọtun Kejì	U. P. L. Ìbàdàn

Àwọn ìwé Fágúnwà tí ó dárúkọ àti àwọn èyí tí ó bá àwọn ẹ̀ àṣepọ́ bí ó ti hàn nínú iṣẹ́ Adélékè nìwònyí: Wo ìtàn àròṣo Fágúnwà Máraàrún ní 4.2 Ìpín kìní, Módù Kẹta. Àmọ́ àwọn ìwé tí ó kọ yàtọ́ sí ìtàn àròṣo máraàrún nìwònyí:

- *Ìrìnàjò Apá Kìíní* (1963)
  - *Ìtàn Olóyin* (1963)
  - *Ojo Asòtàn* (1964) tí ó kọ pẹ̀lú Láṣebìkan G.L
  - *Táíwò àti Kẹhìndé, Ìwé Kìíní* (1972)
  - *Táíwò àti Kẹhìndé, Ìwé Kejì* (Belo àti Bintu) (1971)
  - *Táíwò àti Kẹhìndé, Ìwé Kẹta* (1972)
  - *Táíwò àti Kẹhìndé, Ìwé Kẹrin ni 1951* (Àwọn ọwọ́ ìwé *Táíwò àti Kẹhìndé* ni ó dìjọ kọ pẹ̀lú L.J Lewis)
  - *Àṣàyàn Ìtàn* (1959) tí ó kọ pẹ̀lú I.O Délànò àti àwọn yòókù.
- ii. Ìdílé Joseph Fọ́láhàn Ọdúnjọ náà n ẹ̀ àgbékalẹ́ irúfẹ́ àjọ yí, èyí tí wọn máa n ẹ̀ ní ọdún méjì méjì. Àfọjúsùn idánilẹ̀kọ́ ní irántí J.F Ọdúnjọ pẹ̀ka sí ọ̀nà mẹ̀ta bá yí:

1. Látí pèsè ààyè àti ànfààní ọ̀tò fún lílò èdè Yorùbá fún ìjíròrò tó gbọ̀n-ń-gbọ̀n lórí iwádíí àti ìmò ìjìnlẹ̀
2. Látí mú iwúrí bá iwádíí ìjìnlẹ̀ nínú ẹ̀kọ̀ èdè Yorùbá
3. Látí ẹ̀ àgbéyẹ̀wò àbájáde iwádíí ìjìnlẹ̀ àti àfiwé àwọn àbájáde nínú ẹ̀ka-èdè Yorùbá pèlú ìmò ìjìnlẹ̀ tó ti ẹ̀lẹ̀ nínú àwọn èdè adúláwò yòókù àti ti gbogbo èdè àgbáyé mìíràn lápapò.

Ìdánìlẹ̀kọ̀ọ̀ wáyé ni Yunifásítì Ìbàdàn ní ọ̀dún 1984. Ọ̀jọ̀gbọ̀n Ayọ̀ Bámgbósé ni ó kọ̀kọ̀ ka àgbékalẹ̀ ìdánìlẹ̀kọ̀ọ̀ tí ó pe àkọ̀lé rẹ̀ ní *Yorùbá: A Language in Transition*. Ìdánìlẹ̀kọ̀ọ̀ kejì wáyé ní ọ̀dún 1986 tí Adébóyè Babalọ́lá jẹ̀ olùdánìlẹ̀kọ̀ọ̀ tí ó pe àkọ̀lé rẹ̀ ní *Personal Names: Patterns and Problems*. Ìdánìlẹ̀kọ̀ọ̀ kẹ́ta ti ọ̀dún 1988 ni Ọ̀jọ̀gbọ̀n Oládélé Awóbùlúyì ka, àkọ̀lé ìdánìlẹ̀kọ̀ọ̀ náà ni *Awárí Tuntun Nínú Ẹ̀kọ̀ Ìmò Ìjìnlẹ̀ Yorùbá*. Díẹ̀ lára àwọn ìdánìlẹ̀kọ̀ọ̀ mìíràn tí wọn tún ẹ̀ àgbékalẹ̀ tí àwọn Ọ̀mọ̀ràn nínú èdè Yorùbá ti kópa nìwònyì:

- The Yorùbá People: Their Origin, Culture and Civilization tí J. Adébòwálé Àtándá kà
- The Growth of Yorùbá Studies in The Western Region of Nigeria: 1955-1965 tí I.A Akíjọ̀gbìn kà
- Yorùbá Art: Concept and Reality tí Cornelius O. Adépeḡba kà
- Forms of Dramatic Language In Yorùbá literature, tí Akínwùmí Ìṣòlá kà

Ọ̀jọ̀gbọ̀n Olátúndé Olátúnjì ló jẹ̀ Alága gbogbogbò fún ìgbènde àjọ̀ yìí tí wọn fi fẹ̀yìn tì. Ọ̀jọ̀gbọ̀n Adédòtun Ọ̀gúndèjì ni ó gba ipò lówó Ọ̀jọ̀gbọ̀n Olátúndé Olátúnjì.

Ìgbìmọ̀ Amúṣéyá fún Yorùbá Àtilẹ̀délẹ̀ (Yorùbá Cross-Border Language Organisation) tí ó wà ní abẹ̀ Àjọ̀ African Academy of Languages (ACALAN). Àfojúsùn ẹ̀gbé yìí ni látí ẹ̀:

- i. ìgbélaruge àwọn èdè abíníbí ilẹ̀ Afíríkà fún lílò nínú ètò ẹ̀kọ̀ ní gbogbo ìpele ìṣẹ̀ ìjọ̀ba àti gbogbo ìpele àwọn aṣòfin, ní gbígbé òfin ró, fún ìṣòwò àti ìṣẹ̀ ìṣòwò, àti nínú ọ̀nà ìbáńsòrò gbogbogbò
- ii. ẹ̀ kóríyá fún ìdàgbàsókè síwájú sí i, ní pàápàá jù lọ sí èdè abíníbí látí orílẹ̀ èdè kan sí orílẹ̀ èdè mìíràn, látí lè mú ìbára-ẹ̀ni-sòrò wà nínú ètò ẹ̀kọ̀, àṣà, ìṣòwò àti láàárín àwùjọ̀ àwọn tí wọn jọ̀ n sọ̀ èdè abíníbí náà; àti
- iii. níní àwọn ẹ̀niyàn abẹ̀nà ìmò tó ti kọ̀ṣẹ̀mọ̀ṣẹ̀ látí lè ṣàgbésókè èdè ilẹ̀ Afíríkà kan tàbí jù bẹ̀ẹ̀ lọ, látí lọ ẹ̀rànwọ̀ nínú ìdàgbàsókè àwọn èdè mìíràn.

Ọ̀jọ̀gbọ̀n Ayọ̀ Bámgbósé ni Àre ẹ̀gbé fún ACALAN, nígbà tí Ọ̀jọ̀gbọ̀n Oládélé Awóbùlúyì sì jẹ̀ Alága fún Ìgbìmọ̀ Amúṣẹ̀ṣe fún Yorùbá Àtilẹ̀délẹ̀. Àwọn orílẹ̀ èdè tó wà nínú ẹ̀gbé náà ni; Nàìjíríà, Bẹ̀nẹ̀, Tógò àti àwọn ibi mìíràn ní àgbáyé. Àwọn omọ̀ ìgbìmọ̀ Yorùbá Àtilẹ̀délẹ̀ nìwònyì: Ọ̀jọ̀gbọ̀n Akànnì Ige/Igue (Akòwé), Ọ̀jọ̀gbọ̀n Dúrótoyè Adélékè (adelé akòwé), Ọ̀jọ̀gbọ̀n Yémisí Adébòwálé, Ọ̀jọ̀gbọ̀n Akínwùmí Ìṣòlá, Ọ̀jọ̀gbọ̀n Fẹ̀mí Adéwọ̀lé, Ọ̀mọ̀wé Oláyínká Egbokhare,

Òmòwé Moufoutou Adjeran. Àṣeyọ́rí tí ìgbìmò yìí ti ẹ̀ ni ìwé kan tí wọn ti gbé jáde, tí wọn pe àkọ́lẹ̀ rẹ̀ ní *Ìlẹ̀wọ̀ Ìkòwé Yorùbá Òde-Òní*, nínú ìwé yìí ni wọn ti ẹ̀ àwíyánnu lórí àkọ́tọ̀ èdè Yorùbá. Iṣẹ̀ tí wọn sì ẹ̀ dá lórí orúkọ; ohùn tàbí ìdúnhùn fáwẹ̀lì; kọ̀nsónàntì; fáwẹ̀lì; ọ̀rọ̀ àti ipààlà-ọ̀rọ̀, kíkọ̀ ọ̀rọ̀ orúkọ àti àpólà orúkọ, ọ̀rọ̀-orúkọ àti ọ̀rọ̀ orúkọ aṣẹ̀yán (orúkọṣẹ̀yán); kíkọ̀ ọ̀rọ̀-ìṣe àti atókùn; síso-wúnrèn-pò; ọ̀rọ̀-ìṣe pípajẹ; lílo nípa àti àmì Ìsémìí-sọ̀rọ̀. Gbogbo ohun tí wọn ẹ̀ àyèwò wònyíí ló ti fojú hàn nínú àwọn àkọ́tọ̀ tí a gbéyèwò. Ohun mìíràn tí wọn ẹ̀ ni pé wọn ẹ̀ àmúlò ìmò èdà-èdè nínú isẹ̀ yìí, bí Ọ̀jògbón Ayọ̀ Bámgbóṣé ti kókó ẹ̀ tẹ̀lẹ̀. Ó yẹ kí á wá pe àkíyèsí wa sí kíkọ̀ orúkọ bí ó ti fojú hàn ní abala kẹ́fà ìwé ìlẹ̀wọ̀ nàà. Àpẹ̀rẹ̀ àkókó ni:

i. E kọ orúkọ ẹni, bí ó ti wò fún olórúkọ. Àpẹ̀rẹ̀

Kọ	Má kọ
Bamgboṣe	Bangboṣe
Mufun/Moufou	Mufu
Ajíbóyè/Ahjibauje	...
Adébáyò/Adébáyor	...

ii. E máa dípèlẹ̀ Kọ̀nsónàntì nínú orúkọ ilú àti ibi pàtàkì ní Nàìjíríà, ṣùgbón, ẹ̀ kọ wọn bí àṣà orílẹ̀ mìíràn bá ẹ̀ pín in.

Kọ	Má kọ
Ọ̀tà	Ọ̀tta
Ọ̀ṣogbo	Oshogbo
Èbúté Mẹ̀ta	Ebütte Mẹ̀ta
Èdẹ	Èdde

Kétou (Bìni)
Kétu (Nàìjíríà)
Tehabẹ̀ (Bìni)
Oja Àtamkpamé

E má jẹ kó yà yín lẹnu pẹ̀lú àwọn àjòjì àkọ́tọ̀ tí a ẹ̀ alábaàpàdẹ̀. Ohun tí ó fa sáábá bí èyí ni pé àwùjọ̀ ilẹ̀ Yorùbá tó wà ní Nàìjíríà n fi ilànà àkọ́tọ̀ Gẹ̀ẹ̀sí ẹ̀ àwòta nígbà tí àwọn àwùjọ̀ ilẹ̀ Yorùbá tí ó wà ní orílẹ̀ èdè Bìnì/Bẹ̀nẹ̀ àti Tógó ẹ̀ àmúlò ti Faransé, èyí ni a ẹ̀ kọ orúkọ bí olórúkọ ẹ̀ kọ ọ̀ sílẹ̀.

5.0 Ìṣoníṣókí

A yiiri ipa tí Egbé Akómọ̀lédè kó nínú ẹ̀kọ̀ èdè Yorùbá àti àwọn ìwé àtigbàdẹ̀gbà tí wọn n gbé jáde yèwò. A tún pe àkíyèsí sí ipàdẹ̀ gbogbogbò tí wọn máa n ẹ̀ lódoṣdún, àti pé àwọn nṁkan tó jẹ̀ mó akẹ̀kọ̀ sẹ̀kọ̀ndírì àti alákòbèrẹ̀ ni ó jẹ̀ wọn lógún. Ṣùgbón ètò ọ̀rọ̀ isẹ̀ iwádíí àti ṣíṣe àtúnkọ̀ tí ó fi mó àtúntò àwọn àgbà ọ̀jẹ̀ fún ìmò ìjìnlẹ̀ ní ó wà nínú Egbé Onímò Èdè Yorùbá tẹ̀pẹ̀lẹ̀mó. Wọn sì n ẹ̀ isẹ̀ takuntakun lórí isẹ̀ iwádíí lóríṣíríṣíí. Wọn kò jẹ̀ kí etí àwùjọ̀ di sí isẹ̀lẹ̀ tó n lọ̀ lówùjọ̀ rẹ̀. Egbé Olùkọ̀ Kọ̀lẹ̀jì Èn-siù nàà tẹ̀pẹ̀lẹ̀ mó ohun tó jẹ̀ mó ìkòni àti gbígbé ìwé jáde lórí àwọn ònkòwé ní ilẹ̀ Nàìjíríà. Àwọn nàà kò sì jẹ̀ kí ipàdẹ̀ olódoṣdún wọn tẹ̀tì. Àwọn àjọ̀ ìgbènde orúkọ ònkòwé olókíkí tàbí

olùfẹ̀ èdè Yorùbá ni a tún tọ́ka sí. Lára wọn ni onímò-ẹ̀rọ KárunnẸ́, D.O. Fágúnwà àti J. F. Ọ̀dúnjọ ẹ̀ni tí ó ‘se àgbéjádé ìwé *Aláwíyẹ* láti apá Kííní tí tí dé Ìkẹfà. A sọ ipa tí Ìgbìmò Èdè Yorùbá Àtilèdélẹ̀ nàà kó nípa gbígbe *Ìwé Ìlẹ̀wọ̀ Ìkòwé Yorùbá Òde-òní* jáde.

6.0 Iṣẹ̀ Sísẹ̀

- 1) Dárúko àwọn ẹgbẹ̀ méjì tí wọn ti ẹ̀ se iṣẹ̀ takuntakun lórí kíkọ̀ èdè Yorùbá.
- 2) Sọ iṣẹ̀ tí ọ̀kòòkan ẹgbẹ̀ méjéèjì tí ó dárúko lókè wònyí ẹ̀ se ní sísẹ̀-n-tẹ̀lé.
- 3) Tọ́ka sí àwọn ìwé àpilẹ̀kọ̀ bí i mẹ̀rin tí àpẹ̀rò Àjọ̀ Ìgbénde Orúko D.O Fágúnwà bí pẹ̀lù orúko àwọn àwọn olùdánilẹ̀kọ̀ nàà.
- 4) Ìgbìmò wo ló bí Ìgbìmò Yorùbá Àtilèdélẹ̀?
- 5) Dárúko àwọn Ààrẹ̀ Ẹ̀gbẹ̀ Onímò Èdè àti Ẹ̀gbẹ̀ Olùkọ̀ni Ẹ̀n-si.

7.0 Ìwé Ìtọ́kasí

Adélékè, D.A (2010). *Lẹ̀yìn itàn Àròsọ̀ D.O Fágúnwà Máraàrún, Èwo Ló Kù?* Ìbàdàn: DB Martoy Books.

Adélékè, D.A (2020) *The Foolery of Man Beyond the Theatrical World: Perspectives From An Indegenous African Literary Critic. An Inaugural Lecture.* Ìbàdàn: Ìbàdàn University Press.

Aróhunmólàṣe, Oyèwólé (1987). *Àgbéyèwò Ìdàgbàsókè Èdè àti Àkọ̀tọ̀ Yorùbá.* Ìbàdàn: Oníbonòjé Press & Industries Nig (Ltd)

Awóbùlúyì, Ọ̀ládélé (1990). *Yorùbá Metalanguage (Èdè-Ìperí Yorùbá) vol II.* Ìbàdàn: Ibadan University Press (Ltd)

Awóbùlúyì, Ọ̀ládélé àti Oyèláràn O. Ọ̀lásopé (2017) *Ìlẹ̀wọ̀ Ìkòwé Yorùbá Òde-òní.* Ìlọ̀rin: Kwara State University Press.

Bámgbóṣé, Ayò (1992) *Yorùbá Metalanguage (Èdè-Ìperí Yorùbá) Vol I.* Ibadan: Ìbàdàn University Press (PLC)

Ìṣòlá, Akínwùmí(1992) *New findings in Yorùbá Studies.* Yábá: J.F Ọ̀dúnjọ Memorial Lecture Series.

Ọ̀látúnjì O. Ọ̀látúndé (1984) *YORÙBÁ: A Language in Transition.* Yábá: J.F Ọ̀dúnjọ Memorial Lecture Series.

Ọ̀látúnjì O. Ọ̀látúndé (1996) *The Yorùbá History, Culture & Language.* Yábá: J.F Ọ̀dúnjọ Memorial Lecture Series.